

АКАДЕМИЯ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. А. С. ПУШКИНА

С. МУТАЛЛИБОВ

КРАТКИЙ ОЧЕРК
ИЗ ИСТОРИИ МОРФОЛОГИИ
И ЛЕКСИКИ

(НА ОСНОВЕ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ XI ВЕКА)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР

ТАШКЕНТ—1959

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ

С. МУТАЛЛИБОВ

МОРФОЛОГИЯ ВА ЛЕКСИКА
ТАРИХИДАН ҚИСҚАЧА
ОЧЕРК

(XI АСР ЁЗМА ЁДГОРЛИКЛАРИ АСОСИДА)

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЁТИ

ТОШКЕНТ—1969

Бу асар морфология ва лексика бўлимларидан иборат бўлиб, I бўлимда XI аср ёзма ёдгорликлари — „Кутобқу биллик“ ва „Девони луғоти турк“ тилидаги грамматик фактлар, сўз туркумлари тартиби билан бирма-бир баён қилиб берилади. Автор А. Навоий асарларидан ҳам қийсий мисоллар келтиради. Автор XI асрнинг машҳур тилшунос олими М. Қошғарий фикрларини айнан таржима қилиб бериш билан бирга, М. Қошғарий ва ундан кейин ўтган тилшунос туркологлар эътибор бермай ўтган тил фактларини бир мунча батафсил тасвирлаб ўтади.

II бўлимда ўзбек тилининг луғат состави XI аср ёзма ёдгорликларида барқарор экани, ўзбек тили луғат составининг дастлабки шаклланиш босқичида туркий тил элементлари, неологизм ва қўшни халқлар сўзларининг аҳамияти очиқ берилади. Сўз маъносининг турли хусусиятлари, омонизм, ва кўчма — мажозий маъноларнинг бутун турлари бой тил фактлари асосида аниқлаб берилади. Асарда синоним, антонимлар, диалектал лексика, архаизмлар, метафора, идиоматик таъбирлар, сўзларда икки вариантлик ва тақлидий сўзлар каби қатор лексик масалалар, лексикологиянинг мустақил бўлимлари сифатида кенг изоҳлаб берилади.

Китобда бундан минг йилча аввал ёзилган асар тили ҳозирги замон грамматикасига қийсий асосда баён қилинади. Бу асар туркий тилларни тарихий — қийсий метод билан ўрганиш ишига, шунингдек ўзбек тилининг тарихий ўрганиш ва диалектларни аниқлаш ишига қўшилган қимматли ҳиссадир. Асар студентларга, тил-адабиёт ўқитувчиларига мўлжаллаб нашр қилинди.

Маъсуа редактор Ш. Шоабдураҳмонов
Нашриёт редактори Ф. Раҳмонов
Техредактор В. П. Барцева
Корректор Ҳ. Саъдуллаева

P08163 Босишга рухсат этилди 4/VIII-59 й. Қоғоз 60×92¹/₃₂—7,5 қоғоз
босма д. 15 Нашриёт д. 14,5. Тираж 1500. Баҳоси 10 с. 45 т. Муқоваси 1 с.

ЎзССР Фанлар академияси нашриятининг босмахонаси,
Хоразм кўчаси, 9, Тошкент—1959 й. Заказ № 415.
Нашриёт адреси: Куйбишев кўчаси, 15.

КИРИШ

Жамиятда энг муҳим алоқа қуроли бўлган тил бир қанча даврлар маҳсулидир. У узоқ даврлар давомида, турмуш талабларига мос равишда аста-секин ривожланган тарихий категориядир. Шунинг учун тил тарихини ўрганиш ёлғиз тил фактларининг тараққий этиш усулларини аниқлаш учунгина эмас, шу билан бирга уни яратган халқ тарихини, жамият тарихини ўрганиш учун ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир.

Марксизм классиклари ҳар бир ҳодисани тарихий асосда ўрганиш зарур деб таълим берадилар. В. И. Ленин бу ҳақда шундай ёзади: „Марксизмнинг бутун мазмунини унинг бутун системаси ҳар бир қондани фақат: (а) тарихий нуқтан назардан; (в) фақат бошқа қондалар билан боғлаб; (v) фақат тарихнинг конкрет тажрибаси билан боғлаб текширишни талаб қилади“¹. Бу кўрсатма тил тарихини ўрганишга ҳам тўла мосдир.

Шунинг учун тилнинг тарихини ўрганиш совет тилшуновлари олдида энг асосий масалалардан бири бўлиб туради.

Тил тарихини ўрганиш, унинг эски ҳолатини аниқлаш, эски қўлёзмаларни қиёсий ўрганиш йули билан ва у ёдгорликлар тили билан ҳозирги тил орасидаги яқинлик ва фарқларни аниқлаш йули билан олиб борилади.

Равшанки, қорахонийлар давлатининг ташкил топиши мамлакат хўжалигига, маданиятига ҳам катта таъсир кўрсатди. Савдо-сотиқ ишларини, касбу ҳунар, илму фан масалаларини бир мунча ривожлантирди. Шунингдек, қабилалар ҳаётига, қабилаларнинг тилига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. У даврдаги тарқоқ қабилаларни бир-бирларига яқинлаштирди ва улар орасида алоқа ва муносабатларни кучайтишга хизмат қилди. Бу ҳол қабилалар тилида ҳам маълум даражада бирлашиш бошланишига имконият яратди. Бир қанча қабилалар учун бошланғич ҳолдаги умумий бир тил юзага келди ва шу асосда бир неча илмий, адабий, тарихий асарлар майдонга келди.

¹ В. И. Ленин, Асарлар, том 35, 239-бет.

Тарихий асарлардан маълум бўлишича, ўзбек тилининг жуда қадимги даврларга оид ёзма ёдгорликлари анча кўп бўлган. Бироқ, қадимги ёзма ёдгорликларнинг кўплари бизгача етиб келмаган. Бизга етиб келган энг эски ёзма ёдгорликларнинг бири „Қутодқу билик“, иккинчиси „Девони луғоти турк“¹ дир.

Биз бу ишда ана шу манбаларга асосландик. Бу ёдгорликлар XI асрдаги адабий тил хусусиятларини ҳам, жонли тил фактларини ҳам, ҳатто у давр тилидаги диалектал хусусиятларни ҳам қамрайди.

„Қутодқу билик“ Баласоғуннинг отоқли фарзанди Юсуф хос Ҳожиб томонидан тўрт юз олтинчи иккинчи ҳижрида ёзилди. Асар Қорахонийларнинг феодал давлатини узоқ сақлаб қолиш, уни мустақкамлаш мақсадида ёзилган. Шунинг учун асарда ана шу мақсадга хизмат қилувчи бир қанча сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва ахлоқий масалаларни қамрашга интилган. Чунинчи, унда давлатни идора қилиш усуллари, давлат арбоблари, давлат қурилиши масалалари, жамият аъзолари орасидаги муносабат масалаларини, иқтисодий тиклаш, хўжаликни ривожлантириш каби қатор масалаларни ўша давр талаби асосида изоҳлаб берган. Юсуф хос Ҳожиб ўзининг зўр илмий қудрати туфайли бу гигант асарни яратишга муваффақ бўлган. Асарда берилган маълумотлар Юсуф хос Ҳожибни бизга ёлғиз ўз замонининг улуғ шоиригина эмас, шу билан бирга тарих, тиб, риёзиёт ва бошқа кўп фанлардан хабардор фозиллигини кўрсатади.

XI асрнинг етук шоири олими Юсуф хос Ҳожиб томонидан ёзилган бу асар Ўрта Осиё халқларининг, шу жумладан, ўзбек халқининг узоқ ўтмишини ҳар томонлама илмий асосда ёритиш учун муҳим бўлганидек, ўзбек тили тарихини ўрганиш учун ҳам ҳадсиз муҳимдир.

„Қутодқу билик“ ҳажм жиҳатидан катта, жанр жиҳатидан тамом янги ва биринчи асар эди. Шунинг учун бу асар автор олдига, асар тили ҳақида катта талаблар қўйди. Ёзувчи у даврда тилда мавжуд бўлган тил фактлари тил хусусиятларини пухта ҳисобга олиши, асар талабига мувофиқ яратилиши зарур бўлган янгиликларда эҳтиёт бўлиши, келажакдаги тил тараққийсига мос хусусиятларни қабул қилиш, халқ оммасининг сўз қўллашдаги практикасига суяниб ишлаш, стилистик силлиқликка қаттиқ риоя қилиши зарур эди. Бу талабларни Юсуф хос Ҳожиб ўз асарида муваффақият билан бажарди. Унинг асари ўз даври учун тенгсиз асар даражасига кўтарилди. Ҳар томон халқлари севиб ўқиди-

¹ Китобнинг асли номи „Девону луғоти турк“ дир, бундан кейин шу исми ишлатиш тўғрироқ бўлади.

лар. Шунинг учун бу асар, бир тарафдан, бу давр тилини системага солишга, мустаҳкамлашга хизмат қилган бўлса, иккинчидан бу асар кўпгина янгиликлар билан тилини ривожлантиришга ҳам хизмат қилди. Бу асарнинг тили ғарбий группа тил хусусиятларидан чекли фойдаланган шарқий группа қабидалари тилига асосланган эди. Шунинг учун бу асар шарқий группа тилларининг мустақил бир тил сифатидаги ўрнини мустаҳкамлади. Урта Осиё доирасида бу тил қурилиши кенг ёйилишга замин ҳозирлади.

Бундан ташқари „Қутодқу билик“ ўз даврининг юксак бадиий асари сифатида ҳам бениҳоят муҳим документдир. Чунки у энг эски адабий асар намунаси сифатида сўнгги босқичлардаги ёзувчиларга ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Сўнгги давр ёзувчилари ундан фойдаланганлар. Шунинг учун бу асар сўнгги давр ёзувчилари асарида учрайдиган адабий таъбирлар, поэтик образлар, рамзли ишоратлар, шеърятга хос услуб ва иборалар, ва ҳатто айрим шахс номлари каби қатор масалаларнинг моҳиятини очишга ҳам ёрдам беради ва айрим хатолардан қўтқаради. Масалан, айрим „олим“лар Навоий асарларидаги ибораларнигина эмас, Навоий асарларини ҳам тақлид ва таржима деб вайсаб келганлар. Бу хил тутуриқсизликлар илгарилар яратилган бу хил асарларни билмасликдан келган. Афсуски, бу муҳим асар ҳануз жиддий ўрганилмагандир. Бу асар ҳақидаги дастлабки иш қодимги туркий тилларни яхши билган академик Радлов шарафига оиддир. Акад. Радлов бу катта ҳажмли асарни бошдан оёқ немис тилига таржима қилди. Лекин акад. Радлов бу асарни уйғурчага нисбат берди ва бу асар устидаги ишида асарни уйғурлаштиришга, уйғур тили элементларини бўртдириб беришга уринди. Бу қўпол хато тезда танқидга учради. Акад. Томсен Радлов ишида йўл қўйилган хатоларни қаттиқ танқид қилди. Айниқса асарда зурма зўраки уйғурлаштиришдаги илмга хилоф ҳолатларни фонетик қонулар, вазн ва қофия қондалари асосида мукамал кўрсатиб берди.

Натижада академик Радлов ўз хатосига тан берди. Асарнинг „после словие“ қисмидаёқ, ўз хатосига иқрор бўлиб изоҳ ёзди. Радловнинг ўз сўзи билан айтганда: у бу асарни уйғурчага нисбат беришда, бу асарнинг тил фактлари устидаги текширишларига асосланмай, балки илгари шу ерларда топилган асарларга ўхшатиб тахминлаш билан хато қилганига уэр баён қилди. (Қаранг:— „Дас Қутадқу билик“ 551-бет).

Проф. С. Е. Малов чигатой тилига оид бир қанча ёзма ёдгорликларни изоҳлар экан, „Қутодқу билик“ни уйғурча

эмас, уйгур ҳарфи билан ёзилган энг эски чигатой тили ёдгорлиги деб кўрсатади:

— ...строго говоря написан не на уйгурском языке. Они являются памятниками средне азиатского чигатойской языка, только писанными уйгурскими буквами¹.

Наконец, и самый древний памятник тюркской— мусульманской литературы „Қутадқу билік“².

Бу асар устида Ўртоқ Валидова кандидатлик диссертацияси ёзиб илмга катта ҳисса қўшди. Филология фанлари кандидати А. А. Валидова кўндан бу асарнинг критик текстини яратиб каби шарафли вазифа устида иш олиб бормоқда.

Узоқ ўтмишни ҳар ёқлама тўлуқ тасвирловчи бу муҳим документни барча фан аҳллари қизиқиши билан кутмоқдалар.

„Девони луғати турк“ 466 ҳижрида етук филолог Маҳмуд Кошғарий томанидан ёзилди.

Бу асар катта хажмлик уч томдан иборатдир. Асар автори Маҳмуд Кошғарий изоҳидан маълум бўлишича, ҳар уч том 469 йилгача ёзилиб битган. У шундай ёзади: „Нок йили туркларнинг ўн икки йил номларининг биридир. Бу китобни ёзган йилимиз нок йили эди“³.

Бизга „Девон“нинг биргина қўлёзмаси етиб келган. Қўлёзма Истамбулда сақланади. Қўлёзма ҳақида бунгача деярлик тўлиқ маълумот берилмаган. Шунинг учун биз қўлёзма ҳақида бирор фикр айта олмаймиз. Қўлёзмани кўчирувчи котиб Муҳаммад бинни Абу бакир Дамашқий маълумотига кўра, у қўлёзма асар автори Маҳмуд Кошғарийнинг ўз қўли билан ёзилган нусхадан кўчирилгандир⁴.

Ўрта Осиё халқлари тарихида бениҳоят муҳим манба бўлган „Девону луғотит-турк“ соддача луғат деб машҳур бўлган эса-да, аслида бу, ёлғиз, у давр тилидаги сўзларни изоҳловчи луғат китобигина эмас, балки шу билан бирга уша даврда бутун Ўрта Осиё доирасида, яъни юқори Чиндан бошлаб бутун Мовароуннаҳр, хоразм, Фарғона, Бухорога қадар чўзилган кенг ва катта территорияда яшаган уруғлар, қабилалар, халқларни ва улар тилларини ва у давр тилининг фонетикаси, морфологияси, лексикаси ҳақида тўлиқ маълумот берувчи ва у давр тилидаги ҳар хил адабий жанрлардан намуналар берувчи нодир филологик асардир. Шунинг учун бу асар Ўрта Осиё халқлари тарихини ёритиш учун, хусусан тил тарихини ўрганиш учун бениҳоят муҳим асардир.

¹ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, стр. 96

² С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, стр. 97.

³ „Девони луғати турк“, III-т, 116-бет.

⁴ Қаранг: „Девону луғотит-турк“, III—I, 333-бет.

Марксизм-ленинизм таълимотида ёзма ёдгорликлар жуда юқори ўрни тутади. Марксизм тилга идеалистик асосда ёндашувчи, уни азалий, ирқий ёки табиий ҳодиса, деб кўрсатувчиларнинг тўтриқсиз қарашларини фож килади ва тилларни узоқ даврлар давомида жамият аъзоларининг иштироки билан, жамиятдаги тараққиёт билан боғлиқ ўсиб ривожланган тарихий категория, деб қарайди. Шунинг учун марксизм таълимотида тилнинг тарихини, жамият тарихини ўрганишда ва унинг қадимги ҳолини аниқлашда бирдан-бир асосий документ ҳисобланган ёзма ёдгорликларнинг аҳамияти бениҳоят каттадир. Чунки тил турмуш билан боғлиқ, турмуш талабларига муносиб ўсиб такомиллашувчи ижтимоий ҳодисадир. Шунинг учун тил ҳар бир даврда ҳам жамият аъзоларининг алоқасига хизмат қилишга восита бўлди. У даврга мослашди. Ҳар бир даврнинг ўзига хос янгиликларига эга бўлди. Тилларнинг қадимги даврларида юзага келган ўзига хос даврий янгиликлар ўша давр ёзма ёдгорликларида сақланиб қолгандир. Шунинг учун марксизм тил материалларини ҳам, жамиятнинг майдонга келганидан бошлаб кечирган моддий аҳволини ҳам, ҳатто халқ ҳужалигини, касбу корларини ҳар томонлама жуда пухта фактлар асосида аниқлаб берувчи бирдан-бир ишончли документ ёзма ёдгорликлар, деб таълим беради. Аммо масала ёзма ёдгорликларни синчиклаб ишлашда, ундан тўғри фойдаланиш, марксизм таълимотини бу ёдгорликларга тўғри татбиқ қилиш олишдадир. Бу жиҳатдан XI аср ёдгори „Девони луғоти турк“ устида бунгача қилинган ишларни қониқарли, дейиш қийин. Бу асар устида ишлаган Броккельман ва Босим оталийлар бунини уйғурча ва Истамбулдаги бир лаҳжа мероси, деб кўрсатганлар.

„Девони луғоти турк“даги фактлар бу қарашнинг хато эканини исботлайди. Девондаги маълумотларга кўра, бу даврда бир тарафдан, салжуқийлар давлати теварагига бир қанча ғарбий группа қабилалар уюша бошлаган эса, иккинчидан яна ҳам кўп нуфусли шарқий группа қабилалари қорахонийлар давлати атрофига уюшиб, тилда ҳам маълум даража бирлик бошланган эди. Уйғур қабиласи шарқий группа қабилаларига бириккан қабилаларнинг бири эди, холос. Шунинг учун асарни уйғурча, ёки ҳозир Истамбулда яшовчи бир кичик лаҳжа вакилигагина хослаб қўйиш у даврдаги кўпчилик қабилаларни инкор қилиш, у даврда юзага келган бошланғич умумий тилини айира олмаслик, уни бузиб кўрсатишга элтувчи қўпол хатодир. Қабила масаласи у даврда айниқса аянча мураккаб эди. Мамлакат идорасида юз берувчи тез-тез ўзгариш ва алмашинишлар билан боғлиқ қабилалар ўрни ҳам тез-тез алмашар, янги қабилалар пайдо

булар, бировлар кўчар, бировлар келар эди. Ҳатто бу ҳодисаларни ўз кўзлари билан кўриб турган ўша давр кишилари ҳам фарқ қила олмас эдилар.

Маҳмуд Кошғарий ёзади: Чинга қадар чўзилган Жайхун қирғоқларида яшовчиларни ўғузлар жикил, деб атайдилар, бу хатодир. Бу ерларда ёлғиз жикиллар эмас, кўпгина қабилалар яшайдилар. Қабилалар масаласи чигаллигини кўрсатувчи бу хил фактлар кўпдир. Лекин бу ҳодисаларни ёътибор билан кузатиб борган Маҳмуд Кошғарий бу чигал масалаларни мукаммал аниқлашга муваффақ бўлган. У бу масалаларни зарур ўринларда ўз асариде изохлаб борган.

Маҳмуд Кошғарий маълумотига кўра XI аср бошларида етти қабила бирлашмасини англатувчи этник термин сифатида „Аргу“ термини қўлланар эди. Қорахонийлар давлати теварагига уюшиб, тилларида ҳам маълум бирикиш бошланган қабилалар яна ҳам кўпчилик эди.

„Девони луғоти турк“ни уйғурчага хослаб қўйиш хатодир. Аслида Девонда кўпгина Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан уйғурлар, туркманлар, ўзбеклар, қирғиз ва бошқалар бу асарда ўзларининг қабила тилларини белгилаб олишлари мумкин. Лекин гап қабила тили устида эмас, гап у даврда бир неча қабилалардан уюшган бошланғич халқ тили ҳақида боради. Мана бу бошланғич халқ тили нуқтасидан бу асарда тилнинг қайси халқ тилига яқинлиги ҳали ишланмаган, лекин кечиктирмай ишлаш зарур вазифадир. Буни аниқлаш тўғридан-тўғри, хомэки тахмин ва асоссиз мўлжал билан фалон тилга яқин, деб даъво қилиш йўли билан эмас, ёдгорликдаги тил фактларини ҳар ёқлама кенг ҳозирги тилга қиёс қилиш ва шу асосда улардаги яқинлик ва узоқликни белгилашдадир. Бу томон ҳануз ишланмаган масаладир. Бунгача бўлган даъволарнинг пучлиги ҳам мана шу асосда ишланмагани билан боғлиқдир. Девондаги тил фактлари ёлғиз XI асргагина хос бўлмай, улар яна ҳам қадимги даврлар тилидан ҳам намунадир. Чунки Маҳмуд Кошғарий тил фактларига тарихий асосда ёндашди. У ўз олдига тил тарихини ёритиб беришни асосий вазифа қилиб қўйди. Унинг ўз сўзи билан айтганда у бу асарни тилнинг қадимги ҳолини, узоқ ўтмишини ўрганувчиларга нарвонлик хизматини қилувчи қўлланма қилмоқчи, сўнги даврлардаги тил ўрганувчи тадқиқотчиларга унга қиёс қилиб фойдаланишларига ва керакли илмий хулосалар чиқара олишларига мос кўприк қилмоқчи бўлган эди. Шунинг учун у ўз асариде тил фактларининг у даврагива хос хусусиятларини ҳам, аввалги ҳолларини ҳам, қадимги даврлардан бошлаб китоб ёзилган давргача юзага келган ўзгаришларни ҳам муфассал изохлаб берди. Бу жиҳатдан Девон, тилнинг жуда қадимги тарихини,

уруғчилик даври тилини очиб бериш аҳамиятига ҳам эга бўлган бениҳоят муҳим манбадир.

Бу асарларнинг ҳозирги ўзбек тилига муносабати масаласига келганда шунини айтиш керакки, бу асарлар яратилган давр билан ҳозирги давр орасида IX асрлик узоқ бир муддат ётади. Шунинг учун бу орада тилда катта ўзгаришлар юзага келгани табиий. Чунки XI асрдан то ҳозиргача тил ўзининг ички тараққиёт қонунларига мувофиқ фонетик жиҳатдан ҳам, лексик жиҳатдан ҳам, морфологик ва синтактик жиҳатлардан ҳам бир қанча ўзгаришларни кечирган, ривожланган, такомиллашган. XI аср ёзма ёдгорликлари юзасидан кузатишларимиз у давр тили билан ҳозирги тил орасида яқинлик ва баъзи фарқлар борлигини, лекин у фарқлар уларни бир-биридан айирувчи фарқ эмас, балки бир-бирига яқинлигини кўрсатувчи фарқлар эканини, бу орада тилимиз ўз бошидан кечирган тарихий тараққиёт натижасида юзага келган фарқлар эканини кўрсатади. Масалан, бу асарларда от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш, ёрдамчи сўзлар ва ундов сўзлар устидаги кузатишларимиз у давр тил фактлари ҳозирги тил фактларига яқинлиги ва мослигидан дарак беради. Бир қанча сўзлар жамиятда, тилда юзага келган тараққиёт билан боғли ҳолда архаик ҳолга кўчган бўлса, у давр ёзма ёдгорликларида қўлланган бир неча минглаб сўзлар баъзи бир фонетик, морфологик ўзгаришлар билан бизгача етиб келган. Ҳозирги тил эса ўзига база бўлиб хизмат қилган эски ўзбек тили фактлари асосида янги шаклга эъланган сўзлар билан, янги маъно оттенкалари билан бойланган, грамматик жиҳатдан силликланган, мукамаллашган.

У давр тилида учрайдиган сўз туркумларининг ҳозирги замон ўзбек тили сўз туркумларига яқинлигининг ўзи ҳам у асарларнинг ўзбек тилига муносабатини ва ўзбек тилининг келиб чиқиш тарихини белгилашда алоҳида аҳамиятга эга эканини кўрсатади. Чунки сўз туркуми тилда жуда катта ва жуда кенг баҳслардандир. Турмушда мавжуд бўлган ҳамма нарсалар, ҳатто ҳодиса ва воқиялар ҳаммаси махсус сўзлар билан ифодаланади. Бу сўзлар бирор сўз туркумига киради. Демак, сўз туркуми тилда бор сўзларнинг ҳаммасини деярлик ўз ичига олади. Бу жиҳатдан сўз туркуми тилда ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. XI аср ёзма ёдгорликлари устидаги кузатишларимиз у давр тил фактларининг, айниқса ҳозирги жонли тил фактларига мослигидан дарак беради. Масалан, „Девон“да учровчи қатор сўзлар, а, ҳе каби ундов сўзлар, эркалаш аффикси-қи, равиш ясовчи-ла аффикси ва бошқалар бугунги ўзбек адабий тилида учрамайди. Демак, бу хил сўзлар ва морфемалар ўзбек тилида бўлмаганими, деган шубҳа келиб чиқади.

Лекин жонли ўзбек тилига — ўзбек тилининг диалектларига назар ташласак, бу сўз ва морфемаларни учратишимиз мумкин. Масалан, *-ла* аффикси қўшиб равиш ясаш — *янгила*, ҳозиргина маъносида, Фарғона водисидида *-қи* қўшиб ясалган *атоқи* (отагинам маъносида), *опоқи* (опагинам маъносида) ҳозирги жонли тилда тўла сақланган.

XI аср ёдгорликларида учровчи *а* ундови, у даврда фақат ажабланиш маъносидагина қўлланган. Ҳозирги ўзбек жонли тилида бу сўз яна ҳам кенг маънода, яъни инкор, ҳайронлик, ажабланиш, афсус маъноларида қўлланади. Феъл *уза* гига қўшилиб таъкид маъносини ифодаловчи *-чи* аффикси ҳам ҳозирги жонли тилда барқарордир. *Борчи-бор, келмачи-келма* каби.

XI асрда *совуқ* маъносида, шу сўз билан бирга *ушиқ* сўзи ҳам қўлланади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу сўзни кўрмаймиз. Лекин бу сўз ҳам ҳозир диалектларда қўлланади. „*Бу йил меваларни ушиқ олди*“ (Сузоқ қишлоғи) каби.

XI асрда *йиг* тарзида қўлланган сўз ҳозирги Фарғонада айнан, Фарғона қишлоқларида *ийик* || *ийқ*, Тошкентда *дук* тарзида қўлланади. *д* билан *й* ҳатто *т* ҳарфларининг алмашиши тилимизда бор хусусиятлардандир: *этақ, адоғ* || *аёқ, думалоқ, тумалоқ-юмалоқ* || *жумалоқ* ва *ёзилмоқ-ёйилмоқ* каби.

Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, *туғри* сўзи XI асрда сифат эмас, от функциясида — қиличнинг сопи, дастаси мазмунида қўлланган бўлса, сўнг, бу сўз белгисига кўра қилич дастаси, тиғи қисмига нисбатан *туғри* белгига эга бўлганлиги учун сифат функциясида қўллана бошлаган. Аста-секин шу белги маъноси асос бўлиб қолган. *Туғри* сўзи каби отликдан сифатликка, конкретликдан абстрактликка, хусусийликдан умумийликка ўтган сўзларга XI аср ёзма ёдгорликларида мисоллар кўп.

XI аср тилида *очиқ* сўзи фақат эшикка нисбатан қўлланган бўлса, бора-бора ўз маъносини кенгайтириб ҳавога, кунга, ҳатто одам табиатига, рангга нисбатан ҳам қўллана бошлаган. XI асрда *қишлиқ* сўзи бир мавсумдаги турар жой маъносида қўлланган, ҳозир эса, уй, кийим, овқат ва бошқаларга ҳам қўлланади. *Чулоқ* сўзи XI асрда фақат қули ногирон одамгагина қўлланган бўлса, сўнг қули, оёғи ва бошқа бирор аъзоси камчиликли одамга, ҳатто камчиликли нарсаларга ҳам қўллана бошлаган. *Учмоқ* сўзи яқиндагина одамларга ҳам қўллана бошлади. Шунингдек *-ий* аффикси билан ясалган сифат формаси XI аср ёзма ёдгорликларида фақат бир ердагина учрайди. Унинг ҳар қандай сузларга қўшилиб қўлланиши, *-ий*, *-уй*, *-вий* вариантларида қўллани-

лиши сўнги ҳодисадир. Бу хил мисолларни ҳар хил аффикслар билан ясалган сўзлардан ҳам, семантик жиҳатдан ўзгариб, ривожланган сўзлардан ҳам, бирор сўз туридан бошқа бир хил сўз турига ўтган сўзлардан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Масалан, XI асрда қўлланган *тут* (*тутмоқ* феълдан) феъл ўзаги ва бу ўзакка қўшилган ясовчи аффикслар: *-ма*, *-ук*, *уғ* ва бошқалар ҳам ҳозирги ўзбек тилида тўла сақланган: *тутма* — сандиқ, *тутғун* — асир, *тутуғ* — гаров, хотинлар дарди, *тутуқ* — парда, сиҳр.

Бу аффикслар ўзбек тили тарихида кўпгина янги сўзлар ясашга хизмат қилган. Лекин буларни қўллашда фарқ ҳам юзага келган. Масалан, у даврда *тутма* — сандиқ; *тутуғ* — гаров, *афсун*; *тутуқ* — парда, хотинларда дард тутиш; *тутқун* — асир ва бошқалар қўлланган бўлса, сўнг у сўзлар ўрнида бошқа сўзлар қўллана бошлаган. Бу ҳодиса у сўзлар ва аффикслар ҳозирги тилда йўқлигини эмас, балки у давр тилида бир ўзакдан бир неча ясовчи аффикслар қўшиб янги сўзлар ясаш борлигини кўрсатади. Кейинчалик бу сўзлар ўрнида қўшни халқлар тилларидан кирган сўзлар қўллана бошлаган, масалан, *сандиқ*, *гаров*, *асир* каби.

У давр қабилалар тилида фарқли қўлланувчи диалектал хусусиятларнинг ҳам ҳозирги ўзбек тили диалектларида мавжудлиги яна ҳам диққатга сазовордир. Маҳмуд Кошғарий айрим сўзларни изоҳлар экан, у баъзи сўзлар талаффузида қабилалар тилида фарқ борлигини, баъзи қабилалар бир сўзни *а* билан, баъзилар шу сўзни *е* билан талаффуз қилишларини қайд қилган. Бу хусусият ҳозирги ўзбек тили диалектларида ҳам ўз ўрнини йўқотмаган, балки яна кўпроқ сўзларга тарқалган. *Ман* — *мен*, *янги* — *енги*, *чечак* — *чачак*, *санчди* — *сенчди*, *кама* — *кема*, *тагида* — *тегида*, *сакратмоқ* — *секратмоқ*, *чакмоқ* — *чекмоқ*, *чакка* — *чекка* ва бошқалар. Демак, *а* лик вариантни уйғурча, *е* лик вариантни бошқа тил белгиси қилиб кўрсатиш тажрибаси тўғри эмаслигини, бу хусусият фақат ўзбек тилидаги икки вариант эканини исботлайди. Ҳақиқатда бир фонетик хусусиятгагина асосланишнинг ўзи ҳам хатодир.

XI аср тили диалектларида сўз бошидаги *и* билан *ий* алмашиниши ҳам ҳозирги ўзбек тили диалектларида тўла сақланган.

Масалан, уя маъносига *ин* сўзи *ин* тарзида ҳам, *йин* тарзида ҳам қўлланади¹. *Илиғ* ҳам *йилиғ* ҳам бор эди². Маҳмуд Кошғарий маълумотига кўра, бу ҳодиса тилда эски ҳодиса эди, қайси варианты қайси қабила тилига мансуб

¹ Қарағ: „Девони луготи турк“, I том, 36-бет.

² Уша асар, 46-бет.

эканни ҳам аниқ эмас эди. Унинг кўрсатишича, *йи* лаш вариантлари эски форма бўлиб *и* лаш унга нисбатан янги эди. Масалан: *-илиғ* сўзини изоҳлар экан шундай ёзади: *илиғ* сўзининг асли *йилиғ* эди¹.

Бу хусусият у вақтда кам тарқалган бўлиб, саноғлиқ сўзлардагина кўринар эди. Кўпчилик сўзлар „Девон“ да *и* билан берилган. Ҳозирги тилимизда ҳам бу хусусият тўла сақланган. Бу хусусият ёлғиз *и* эмас, бошқа унлиларга ҳам ёйилгандир. Ҳозир кўп сўзларда ҳар икки вариант фарқсиз, тенг қўлланади. *Илон* — *йилон*, *ироқ* — *йироқ*, *ирик* — *йирик*, *игирмоқ* — *йигирмоқ*, *ип* — *йешмоқ* — *йип* — *эшмоқ*, *итмоқ* — *йитмоқ*, *утмоқ* — *ютмоқ* ва бошқалар.

Бугина эмас, „Девони луғоти турк“ да изоҳланган яна кўпгина қабилаларнинг тил хусусиятлари ҳам ҳозирги тилимизда мавжуд эканидан дарак берадики, бу фактлар ҳозирги тилимизнинг кўп диалектлик моҳиятини очиб бериш учун ҳам, тилни ташкил этишда асос бўлган қabila тилларини аниқлаш учун ҳам, иккинчи хил айтганда, ўзбек тилининг келиб чиқишини аниқлаш учун ҳам бениҳоят муҳимдир.

Хуллас, дастлабки қарашда XI аср ёзма ёдгорликлари тил фактларидан бир қисми ҳозирги тилда борлиги дарров сезилмаса-да, жиддийроқ текширганда, жонли тилга, диалектларга қиёс қилганда, уларнинг ҳозирги тилда ҳамон борлигини кўриш мумкин. Лекин биз бу ишда у давр тил фактларини ҳозирги тил фактларига систематик қиёс қилиб бормадик. Чунки бизнинг вазифамиз бу ишла XI аср ёзма ёдгорликлари тилидаги морфологик хусусиятларни баъзи мисоллар билан изоҳлаш эди. Шунинг учун биз бу ишда фақат айрим ҳолатларда: орадаги яқинлик ёки узоқлик дарров сезилмайдиган ўринлардагина изоҳ бериш билан чегараландик.

Шуни ҳам айтиш керакки, бу ёдгорликлар XI асрагина эмас, балки яна ҳам қадимги даврларни асослаш учун жуда муҳим документдир. Чунки бу асарлар фақат XI асрнинггина маҳсули бўлмай, балки жуда илгарилардан турмушда қўлланиб келинган тил фактларидан намунадир.

Маҳмуд Кошғарий айрим сўзларни изоҳлар экан, у сўзлар жуда қадимий эканини, уларнинг қадимги вариантлари бошқача эканини, у давргача у сўзлар талаффузи ўзгариб етиб келганини кўрсатади. Демак, бу асарларда учраган тил фактлари ўзбек тилининг келиб чиқиши, унинг қабилавий тил ҳолати яна ҳам қадимги эканини ҳам кўрсатади.

Кам ўрганилган ўзбек тили тарихи устидаги бу иш бошланғич тажриба бўлгани учун ҳам бунда бир қанча камчиликлар бўлиши мумкин. Бу камчиликлар мутахассислар ва жамоатчиликнинг ёрдами билан тузатилади.

¹ Уша асар, 46-бет.

I
МОРФОЛОГИЯ

REPRODUCTION

ОТ

Сўз туркумлари орасида от категорияси ўзининг семантик, морфологик ва синтактик хусусиятлари билан тил қурилишида катта ўрин тутган алоҳида бўлимдир.

Ҳозирги тилимизда мавжуд бўлган отлар узоқ тарихга эга. Улар жамият тараққиёти ва турмушдаги ўзгаришларга мос равишда тилнинг ички тараққиёт қонунлари асосида ривожланган. Бу ҳолатни қадимий ёзма ёдгорликларнинг тил фактлари яққол кўрсатиб беради. Қадимги ёзма ёдгорликлар устидаги кузатишларимизга кўра, от туркумидаги энг эски сўзларнинг бир қисми архаик ҳолга келган, бир қисм отлар ўзича ўзгаришсиз, бир қисми эса, фонетик, семантик ва грамматик ўзгаришлар билан бизгача етиб келган. Уларнинг ясалиш усулида ҳам баъзи бир ўзгаришлар юз берган.

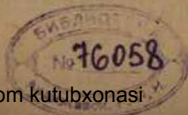
XI аср тилида от категориясининг алоҳида хусусиятларидан бири унинг бошқа сўз туркумларидан аниқ фарқ қилмаслигидир.

XI асрнинг тил олими Маҳмуд Кошғарийнинг „Девони луғоти турк“ асаридан маълум бўлишича, у даврда сўзларни уч категорияга бўлинган: 1) исм, 2) феъл, 3) ҳарф. У даврда от, сифат, сон ва олмошларнинг ҳаммаси от деб юритилган. Сўз турларидан баъзилари — чунончи от билан сифатнинг бири-биридан айрилмаслик хусусияти маълум даражада ҳозирги тилимизда ҳам бор. Проф. Баскаков бу ҳодисани қорақалпоқ тили материаллари асосида жуда кенг изоҳлагандир¹.

ОТЛАРНИНГ МАЪНО ЖИХАТДАН ТУРЛАРИ

XI аср ёзма ёдгорликларида қўлланган отлар англатган маъноларига кўра қуйидагича:

¹ Қараи: Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, II часть, 1952 й. 173-бет.

Турдош отлар. От категориясида энг кенг тарқалган ва ясаллиш усули ҳам хилма-хил бўлган от туркуми турдош отлардир. XI аср ёзма ёдгорликларида учровчи турдош отларнинг қуйидаги хилларини кўрсатиш мумкин: *бўри, тулки, арслон, барэқ* (бир хил ит), *айиғ¹, тунғиз, туя, қуй, сизир, от, қулон* (ёввойи эшак), *эчку* (эчки), *чапиш* (олти ойлик эчки боласи), *туқли* (олти ойлик қуй боласи) каби. Булар турт оёқли молларни англатувчи отлардир; *ота, она, ўгил, қиз, опа, сингил, ака, ини, эл, халқ, тоға, жиян, инол* (онаси юқори уругдан, отаси оддий халқдан туғилган бола) каби қариндош-уруғликини англатувчи отлар; *қумғон, кетмон, ўроқ², ошич* (қозон), *кўзаж* (сопол абдаса), *қайту* (қайчи), *қўш пичоқ* (қайчи), *туғма³, киз⁴, тутма* (сандиқ) каби турмуш учун зарур бўлган асбоб-ускуналарнинг отлари; *улор* (каклик), *чунчурга⁵* (чумчуқ), *товуқ⁶, қарға, қоз⁷, ўрдак, лоцин, балиқчин* (балиқчи), *қарлиғоч* каби парранда отлари; *чивин, сингак* (пашша), *чумоли, қурмисқа, бақа⁸, қунғиз, қурт, балиқ⁹* каби жониворларнинг отлари; *узум, қовун, йиғда* (жийда), *олмурд* (нок тури), *олма* каби мева отлари; *кўмуш¹⁰, олтун, бақир мис, қўрғошин* каби маъдан отлари; *юриш, экиш, туюш* каби ҳаракат номлари; *тетиклик, уқишлуғ, эдгулук* (эзгилик, яхшилик), *биликлик, эсонлик, кишилик* каби хусусият, кайфият ва умуман абстракт белгиларни англатувчи ҳолат отлари.

¹ *айиғ* сўзи XI асрдаги баъзи қабилаларда *азығ* тарзида ҳам қўлланылар эди. Қаранг: „Девони луготи турк“, т I, 61-бет.

² *Уроқ* сўзи айрим қабилаларда *ўроқ* тарзида қўлланылар эди. *Қулоқ* сўзи *қулгоқ* тарзида учратилгани ҳам шу қабилда тили хусусияти билан боғлиқдир.

³ *Тугма* сўзи ҳозирги тилимизда ҳам айнан қўлланылади. Лекин у даврда *туғма* бу кунги *туғма* эмас, туғиладиган боғич маъносилдир.

⁴ *Кизиз* (намат) сўзи XI аср ёзма ёдгорликларида *киз* тарзида учрайди. Навоий сарлаарида ҳам бу сўз *киз* тарзида учрайди.

*Яқо чокига даст топсам эди,
Қаро киз топиб танни ёпсам эди.*

⁵ *чумчуқ* — XI аср тилида бир неча сўз билан ифодаланган: *чунчурга, сачо, зуринзиво* ва бошқалар.

⁶ Товуқнинг *тақоғу* варианты ҳам учрайди.

⁷ *Қоз* сўзи асосан *қоз* дейилади, жуда сийрак *қоз* тарзида учрайди.

⁸ *Бақа* ҳозирги тилда *қурбақа* шаклида ҳам учрайди. Қисқа сўзларнинг тўлиқ ҳолга кўчишига, тўлиқ сўзларнинг қисқариб кетишига XI аср ёзма ёдгорликларида мисоллар кўпдир.

⁹ *Балиқ* сўзи XI аср тилида бир неча маъноларда *лой, шаҳар, балиқ* маъноларида ҳам қўлланылган, бизга фақат сўнги бир маъноси етиб келган. *Шаҳар* маъноси *балиқ тут* сўзидагина сақланиб қолагани: *балиқ тут* — *шаҳар тутти*, ейиладиган тут демакдир. Бу сўзини у даврда *балқ* тарзи а талаффуз қилувчи қабилалар ҳам бўлган.

¹⁰ *кўмуш* сўзи кўп ерда *кўмуч* тарзида ҳам учрайди.

XI аср тилида айрим нарсаларнинг биргина оти булгани ҳолда, айрим нарсаларнинг бир қанча отлари бордир. Бу ҳол уша давр турмуш талабларига мувофиқ зарурий талаб натижасида юзга келган эди. Чорвага доир номларнинг куплиги, унга доир ҳар қандай майда нарсалар ҳам алоҳида сўзлар билан аталиши, чорванинг у давр турмушида тутган мавқеи катта булганидан, ҳал қилувчи роль уйнаганидандир. Масалан, *ивик* (қир ва тошлоқ ерларда яшовчи кийик), *сепохир* (икки ёшга тулган отнинг овқатланадиган охири), *эргизсув* (кўкламда қор ва музларнинг эришидан ҳосил булган сув), *кўпчук* (эгар устидан ёпиладиган ёпик), *манчуқ* (турва), *мунчоқ*, *желдак* (отларнинг кўкрагига чиқадиغان бир хил яра), *ёпи* (эгар кўрпачаси), *бачкам* (уруш вақтидагина отлар устига ёпиладиган ёпик), *тўкузот* (олдинги икки оёғининг ўртасида тангадай оқи булган от), *буймал от* (гардани ола от), *игмо* (ёшлиги учун юк ортилмай узича онасига эргашиб юрадиган от ёки туя боласи — *тойчоқ*, *буталоқ*), *кумуддуруқ* (отнинг эгари орқага сурилиб кетмаслиги учун кўкракдан айлангириб эгарга боғланувчи чилвир ёки от кўкрагига осиладиган зийнат — умилдирик), *сидирхоқ* (от туёғи), *букрулот* (икки биқини оқ от), *қисироқ* (байтал), *тушов* (отнинг икки оёғига солинадиган кишан), *чидир* (отнинг уч оёғини кишанлаш) каби. Бундай сўзларнинг баъзилари ҳозирги замон тилида сақланган бўлса-да, баъзилари учрамайди.

Атоқли отлар. XI аср тилида от категориясининг алоҳида бир тури атоқли отлардир. У давр тилида атоқли отларнинг қуйидаги хилларини айириб кўрсатиш мумкин:

I. Киши отлари: *Бугрохон*¹, *Сайрам*, *Оқсой*, *Кубан*², *Бек*

¹ „Қутодқу билан“ авторининг кўрсатишича, Бугрохон Шарқда ва умуман, Урта Осиё территориясида кенг шухрат қозонган. Ҳатто Урта Осиё халқларининг тили ҳам бир қачча вақтнинг номи билан юритилган. Бу ҳақда „Қутодқу билан“да шундай ёзилган: „Мочин олимлари ва ҳоқимлари қамуг иттифоқ булдиқларким, Маширқ вилоятнда, Туркистон элларинда *Бугрохон тилинча* бу китобдан яхшироқ ҳар ким эрса тасниф қилмагандир“ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, 231-бет. Тарихий маълумотларга кўра, сомонийлар давлатини қўлга киритишда ҳам у бошчилик қилгандир.

² Кубан „Девони луготи турк“ да фақатгина киши исми деб изоҳланган, ҳеч қандай қабилага нисбат берилмаган „Девони луготи турк“, I том, 348-бет. Ҳолбуки тарихий асарларда бу ном ҳақида кўпгина маълумот учрайди. Масалан, баъзи тарихчилар (А. Н. Пономарев, А. И. Соболевскийлар) *кубан* сўзини *Куманин*нинг фонетик варианты деб изоҳлаганлар. Академик В. В. Бартольд уларнинг бу ном ҳақидаги изоҳларини рад қилади. У бу сўз бирор бошлққ ёки жой номи билан боғлиқ эканини ёзади. Қаранг: В. В. Бартольд, „Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893—1894 гг.“ СПб., 1897, стр. 107.

тур¹, Утор², Қотмиш, Угдулмиш³, Ойтўлди⁴, Малик бикни Эркин, Фарғоний⁵, Афрасиёб ўғли Марви Шоҳжон⁶.
 II. Лақаблар: Луқмони Ҳаким⁷, Бакач Арслон Текин⁸,
 Тунга Олп Эр⁹.

¹ بكنتر *Бектур* — эркаклар оти, асли بك نور *бектур* — узок яша, доимо ўрнингда тур² демакдир. Қараиғ: „Девони луготи турк“, I том, 399-бет.

² Утор — уғроқ қабиласи билан урушиб ғолиб чиққан қабила бошлиғининг оти. ايدم امدى ال اتار *Айдим амди ол Утор* (Эй, жамоа бошлиғи Утор, отилган ўқин ол). „Девони луготи турк“, I т., 300-бет.

³ „Қутодқу биланк“ дostonиндаги қахрамонлардан бирининг номи

⁴ „Қутодқу биланк“ дostonининг қахрамонларидан бирининг номи.

⁵ IV асрларда ўтган улуг риёзиёт (математика) олими. У олим асли фарғоналик эди. Кейинчалик Дамашққа кўчиб бориб, уша жойда қолиб кетган.

⁶ „Девони луготи турк“да Маҳмуд Кашғарий шундай ёзади:

و بعضهم عد من مروا الشاهجان لان اباها تنكا الپ ار وهو
 افراسياب بنى مدينته مرو

(III т., 110-бет).

(Марв шаҳрини Афрасиёб қургандир. Унинг „Марви Шоҳжон“ исми ўғлининг оти шу тарих билан боғлиқдир. Шунинг учун бу шаҳар Урта Осиё даяқлари мулкидан ҳисобланади).

⁷ „Қутодқу биланк“ автори Юсуф хос Ҳожиб бу сўзни ҳар қандай қийин масалаини ҳал қила олувчи, ҳар қандай масалага илмий асосда тектик жавоб бера олувчи, илм ифққисини эгаллаган ишончли олим, илму ҳикматда етуқ кишининг лақаби сифатида қўлаган. Масалан, „Қутодқу биланк“ автори ундан дунёда энг улуг иш нима эканини сўраганда, у — дунёда ҳар нарсадан улуг иш — бир нарсаини ўрганиш, ҳунар, деб жавоб берган:

*Савол қилди Луқмон Ҳакимга бир эр,
 Қою иш қилиб эр муродқа етир
 Жавоб ирлиқоди Ҳаким муътабар
 Ҳунар ул, ҳунар ул, ҳунар ул, ҳунар.*

(„Қутодқу биланк“)

⁸ Бакач Арслон Текин — Ябоқу қабиласининг бошлиғи Будражнинг лақабидир. Ябоқу қабиласи XI асрда кўзага кўрinarлик қабилаларининг бири бўлиб, „Девони луготи турк“ да буларининг тил хусусиятлари, тарзи ҳаётларига доир кўпгина маълумотлар бор. Айниқса бу қабилаининг Басмил қабиласига қарши қилган жангларини тасвирловчи тўрттаиклар диққатига сазовардир.

⁹ Афрасиёбнинг лақаби. „Девони луготи турк“ да бир ерда юқоридагича „Тунга Олп Эр“ тарзида берилса, иккинчи бир ерда „Олп Эр Тунга“ тарзида ҳам учрайди. Афғидан, бу лақаб XI асрда икки хил вариантда қўлланилар эди. Чунки бу сўз „Девони луготи турк“ дан тўрт йил олдин ёзилган „Қутодқу биланк“ да ҳам икки вариантда учрайди.

III. Географик ва астрономик отлар: *Капиш*¹, *Сайрам*², *Толос*³, *Исиқкул*⁴, *Ила*⁵, *Қора қуш*⁶, *Сичғон йили*⁷.

IV. Уруғ, қабила ва халқ отлари. Масалан: *Қорабалуқ*⁸, *Уғроқ*⁹ ва бошқалар.

XI аср ёзма ёдгорликларида учровчи атоқли отларнинг кўпчилиги жуда қадим даврларга оиддир. Маҳмуд Кошғар-

¹ *Капиш* — Аргу қабилалари яшовчи қишлоқлардан бири.

² *Сайрам* — Тироз яқинидаги бир шаҳар, уни *Оқ шаҳар*, *Испижоб* деб ҳам аталар эди.

³ *Тироз* деб аталган шаҳар. У икки қисмдан иборат: *Улуғ Толос* ва *Кема Толос*.

⁴ Барсағон шаҳридаги бир деңгиз, буйи ўттиз фарсах, зини ўн фарсах эди. „Девони луготи турк“, III т., 99-бет.

⁵ *Жайхунга* тенгашувчи катта дەرв. Унинг ҳар икки қирғоғи обод, серхалқ эди, бир томонида *жикил*, *яғмо* қабилалари, иккинчи томонида *тухси* қабиласи яшар эди.

⁶ Муштарий юдузи — „Юпитер“.

⁷ *Йиланмарининг* биринчиси, „Девони луготи турк“ дан маълум бўлишича, йил номилари қадимги замонларда тузилгандир. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай ёзади: „Туркий тилда сўзлашувчи халқлар ўн икки ҳайвон номини ўн икки йилга от қилиб қўйганлар. Туғилиш ва ўлиш ҳодисаарини, жанг ва бошқа воқиялар тарихини ана шу йиллар айлан-шдан ҳисоблайдилар. Бунинг келиб чиқиш сабаби шундай: „Туркий шоҳлардан бири ўтган вақтларда ўзлари галаба қилган бир жанг тарихини билгани керак бўлиб, бир қанча одамлардан сўраганида ҳеч ким аниқлаш олмади. Воқиялар тарихини билнишда бундан сўнг алашмаслик учун ўн икки ой баробарига ўн икки ҳайвон номидан ҳисоб юритиш мувофиқ топилди. Шоҳ олга чиқди, одамларга ваҳший ҳайвонларни йил сувига томон қувишни буюрди. Ҳайвонлар қувғундан қочиб бирин-кетин сувдан кечиб ўтди. Биринчиси *сичғон* (сичқон). Энг олдин сувдан ўтган ҳайвон шу эди. Йилнинг бошини шундан бошладилар. Бу сўзга йил қўшиб *сичғон* йили деб атадилар. Сўнг *уд* йили, *сигир* йили, *баре* йили, *товшиқон* йили, *кок* йили, *илок* йили, *юнд* йили, *қуй* йили, *бижин* йили, *тоқоғу* йили, *ит* йили, *тунғиз* йили“ („Девони луготи турк“, I том, 238—239-бетлар).

Берунийнинг „Осори боқия“ номи асарида ҳам шундай кўрсатилган. Улуғбекнинг „Зич“ исмли асарида бу йил отларининг иккитасигина кичик ўзгаришга учраган. Лекин Т. М. Мелиоранский бу йил номиарининг учтасини ўзгартиб берган: *илок* йилини — *силон* йили, *юнд* йилини *балиг* йили, *уд* йилини *сигир* йили деб. (Қаранг: „Араб-филолог о турецком языке“, 641-бет.)

⁸ *Қорабалуқ* — ўғуз қабиласининг уруғларидан бири. XI асрда ҳар бир қабилаининг жуда кўп уруғлари бор эди. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида уларнинг ҳаммасини кўрсатишга зарурат сезмаганини, намуна учун фақат уғуз қабиласининггина йигирма тўрт уруғини ва уларнинг таъга белгиларини берган. *Қайиғ*, *боюндуз*, *иво*, *самғур*, *афшар*, *бактили*, *букдуз*, *байт*, *язғир*, *айшур*, *қорабалуқ*, *алқо балуқ*, *иқдир*, *аркум*, *юракар*, *тутирқо*, *ула юндлуғ*, *тукар*, *бажаноқ*, *жувалдар*, *жабни*, *чоруклуғ*.

⁹ *Уғроқ* — XI асрда яшаган қабилаларининг бири. Қораёғоч шаҳарчаси уларнинг асосий жойлари эди. У *яғмо* қабиласи билан *жаруқ* қабиласи оралиғида эди. Улар фақат туркий тилда сўзлашар эдилар. Тиллари *жикил*, *арғу*, *яғмо*, *тухси* тилларига яқин эди. Уғроқларнинг жанглари ҳақида, жангда уларнинг ботирларининг баҳодирликлари ҳақида „Девон“ да кўпгина парчалар бор.

рий бу ҳақда аниқ бир фикр айтмаган. Фақат уруғ ва қаби-
лаларнинг номлари ҳақидагина бу хос отлар ота-боболардан
қолган, ота-боболарнинг номлари деб кўрсатган. Ҳақиқатда
айрим қабила исмлари устида бу фикр тўғри бўлса ҳам,
ҳамма қабилалар исми учун умумий эмасдир. Улар келиб
чиқиш жиҳатидан турличадир. Масалан, Арғу қабиласи жуда
илгарилардан, ҳатто IX асрдаёқ, анча катта территорияда
яшовчи энг нуфузли қабилаларнинг биридир. Буларнинг
Арғу деб аталиши турган жойларига нисбатандир. Арғу —
оралиқ, икки тоғ оралиғи деган маънодадир. Икки тоғ
орасида турган қабила ҳам арғу деб аталган. Демак, арғу
сўзининг қабила номи функциясида қўлланиши жойга нис-
батан келиб чиққандир. *Тонгут* оти ҳам шу асосда келиб
чиққандир. *Тангут* Чин яқинидаги бир кичик шаҳарча бў-
либ, сунгроқ шу ерда яшовчи қабила ҳам шу ном билан
аталган. Бу қабилани Маҳмуд Кошғарий бошқаларга эрла-
шиб, тиллари ўзгарган қабилалардан деб кўрсатади¹.

XI аср ёзма ёдгорликларида жойга қараб берилган хос
номларни жуда кўплаб кўрсатиш мумкин:

Қаффо Шои², *Малик ибни Эркин Фарғони*, *Суг-
доқ*³ каби.

Атоқли отларнинг бир хили тарихий шахслар билан боғ-
лиқдир. Масалан, *Барсағон* Шарқий Туркистондаги катта
шаҳарлардан бирининг оти — хос от, бу от шаҳар қурили-
шига бошчилик қилган, Афрасиёбнинг уғли *Барсағон* номи
билан боғлиқдир. Атоқли отларнинг бир хили предметнинг
хусусияти билан боғлиқдир. Масалан, *Қуз* — фақат кўн оқ-
қандагина чапдан қуёш нури тушадиган тоққа берилган ном.
Унда доимо қор, муз эрмайди. Ҳатто бу сўз хусусида уша
даврда халқда мақол ҳам юзага келган: *Қузда қор ўксумас,
қуйда ёғ аримас*.⁴

Қадимги тилда отни уруққа нисбат бериб аташ кенг
тарқалган эди. Масалан, *Култагин*, *Сабуктагин*, *Инол*
(онаси катта уруғдан, отаси олдий халқдан туғилган бола
исми) каби хос исмлар уруғларга нисбат бериш асосида ке-
либ чиққандир. Атоқли отларнинг яна бир хили ҳайвон
номларига нисбат бериш билан юзага келган. Масалан,
Бугро — эрақ туя. Халқда унга юқори баҳо берилади. Бу
кишига яқин — дўст, фойдали, ёрдам берувчи, кучли деб
қадрланади. Шунинг учун бўлса керак, у даврда хонларга

¹ Қаранг: „Девони луғоти турк“, I т., 28—29 бетлар.

² Фикҳ (диний қонулар) илмига оид кўп асарлар ёган, IV асрнинг
биринчи ярмида нафот этган Шои — Тошкентлик олим, „Девони луғоти
турк“ III т., 240—241-бетлар, II т., 268-бет.

³ Уша асрларда Бухордан Болосоғунга бориб жойлашиб қолган қабила.

ҳам *бугро* лақаби берилар эди. Масалан, *Бугроҳон* — X—XI асрда шарқда узоқ вақт ҳукмронлик қилган, сомонийлар давлатини қўлга киритган хоннинг лақаби. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай ёзади: „*Бугро* — эркак туя; *Бугроҳон* ҳам шундан олвигандир“¹.

Арслон ҳам энг кучли ҳайвондир. Шунинг учун хонзодаларни ҳам шу ном билан аталган. Масалан, Ябоқулар қабиласининг бошлиғи *Будражни Арслон Тегин* деб ҳам атар эдилар.

Атоқли отларнинг бир қисми қўшлар номига нисбат бериш йули билан ҳам келиб чиққан. Масалан, *Қоз*² Барсағон яқинидаги кичик бир шаҳарча.

XI аср адабий тилида қўшни халқларга хос бўлган отлар ҳам учрайди. Масалан: *Юсуф*, *Қайсар*, *Шаддод*, *Од*, *Искандар*, *Ҳайдар*, *Рустам* ва бошқалар. XI аср тилида ҳаракат номларининг атоқли отларга айланганлари ҳам учрайди; *Айилиш* каби. Айилиш „Девони луғоти турк“ да кўча номи деб берилган. Бундай номланиш шу маънода ҳозир ҳам учрайди.

ОТЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ

XI аср ёзма ёдгорликлари устидаги кузатишларимизга кўра, у давр тилида отлар ясалиш жиҳатидан иккига айрилган. „Девони луғоти турк“ асарининг автори Маҳмуд Кошғарий ҳам у давр тили устида ўзи тўплаган бой материаллардан от ҳақида шундай хулоса чиқарган. *الاسماء ضربان مشتقته و موضوعته*

Таржимаси: Исмлар икки хилдир: 1) туб исм, 2) ясама исм.

Лекин Маҳмуд Кошғарийнинг бу ерда кўрсатган исм деган сўзи от, сифат, сон, олмош, равиш категорияларининг ҳаммасини ўз ичига олади. Чунки у даврда сўз категорияси аниқ классификация қилинмаган эди, феъл ва ёрдамчи сўзлардан бошқа ҳамма сўз туркумлари исм термини билан ифодаланар эди.

Тил қурилишида, тил бойлигида алоҳида аҳамиятга эга бўлган сўз ясалиши масаласи XI аср тилида ўша давр тил қурилиши савиясига мос эди. Ҳар хил туркумдаги сўзларни ясашда, шунингдек от категориясидаги сўзларни ясаш масаласида бир қанча усуллар мавжуд эди. XI аср ёзма ёдгорликларида отларнинг ясалиш хиллари қуйидагича:

¹ „Девони луғоти турк“, т I., 352-бет.

² „Девони луғоти турк“, т III., 110-бет.

1. Морфологик усул билан от яшаш;

2. Синтактик усул билан от яшаш.

Бу усуллардан у давр тилида энг кенг қўлланган усул морфологик усулдир. Морфологик усулда от яшаш сўзлар охирига турлича ясовчи аффикслар қўшиб янги мазмундаги янги отлар яшашдир. Морфологик усулда от яшаш XI аср тилида бир неча хил формаларга эга эди: а) феъл узакларига аффикслар қўшиб от яшаш; б) отларга аффикслар қўшиб янги от яшаш, в) бошқа сўз туркумларига аффикслар қўшиб от яшаш ва ш. к.

С ФЕЪЛДАН ОТ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР

Феълдан от яшаш XI аср тилида ҳам ҳозиргидай катта урин тутган. Ясама отларнинг катта бир қисми феъллардан ясалган.

XI аср тилида феълдан от ясовчи аффикслар:

1. *-к, -ик, ук*¹. Бу аффикслар буйруқ феъли охирига қўшилиб ҳаракат натижасини, ҳолини, жой ва қуролини аниқлашчи от ясайди. *бит+ик* (хат), *кеч+ик* (кўприк), *тўша+к* (кўрпача), *суз+ук* (сузилган нарса), *тепук* (коп-ток) каби. Бу аффикслар орқали феълдан ясалган от ҳозирги кундаги тилимизгача етиб келган ва бундай ясалиш ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам кўп учрайди: *ўлук, тирик, тўшак, чечак, эшик, илик, тузук, сучук, етук, буюк* каби.

Бу аффиксларнинг келиб чиқишини аниқлаш яна ҳам эскироқ қўлёзмаларни кенгроқ ўрганишга боғлиқдир. Ҳозирча биз буни ҳаракат оти ясовчи *-ш* аффиксининг фонетик вариант деган фикрдамиз. Чунки бир хил мазмун ва бир хил функциядаги сўзлар *-к* билан ҳам, *-ш* билан ҳам тенг ясала берган. Масалан, ҳисса маъносидаги сўз XI аср тилида *улуш* тарзида ҳам, *улук* тарзида ҳам учрайди. Кўприк маъносидаги сўз *кечиш* тарзида ҳам, *кечик* тарзида ҳам учрайди. *-к, -ш* аффиксларининг феълдан от яшашда тенг қўлланиши, ҳатто бир сўзда баъзан у, баъзан бу аффиксининг фарқсиз — тенг қўлланиш ҳолати ҳозирги ўзбек тилида ҳам тўла сақланган. Масалан, *тилим* сўзи узакка *-им* қўшиб ясалгандай, *-иш* қўшиб ҳам ясалади: *қовунни тилишлаб узатди*. („Қизил Ўзбекистон“.) „*Беш қовунни қизлар бирик-кетин ерга уриб тарс-турс ёрдилар, бир тилик е, кимники ширин*“. (Ойбек.) каби.

¹ *-к, -ик, -ук* аффикслари биргина *С* (*-к*) шаклидаги аффиксининг ўзи қўшилган ўзак хусусиятига мослашишдан юзага келган вариантлардир.

2. *қ, ғ* аффиксларининг *-иқ, -уқ, -ғ, -иғ, -уғ, -ағ* вариантлари ҳам XI аср тилида айрим-айрим аффикслар сифатида ўрин тутган. Масалан, у даврда *буш, ҳоли* маъносида *қуруғ* сўзи; *ҳул эмас* маъносида *қуруқ* сўзи қўлланган. Сут қатғи *қатиқ* тарзида, мустақкам сўзи *қатиғ* тарзида қўлланган. Шунинг учун биз уларни айрим-айрим аффикс сифатида курсатамиз.

Буйруқ феълни охирига *-иғ, уғ* аффикслари қўшилиб, жой номи ясаydi. Масалан: *бос+иғ, Ул анинг бос+иғинда тутти* (У уни ётган жойида ушлади). *Тур+уғ* (тоғларда туриладиган жой, қўноқ) каби.

Буйруқ феълни охирига *-уғ -уқ* аффикслари қўшилиб, ҳолат, кайфият, хусусиятни англатувчи абстракт от ясаydi: *тут+уғ* (гаров, афсун), *бич+иғ* (ваъда), *юмуғ, тобуғ* каби.

3. *-оқ*. Бу аффикс қурол оти ясаydi: *уроқ, тузоқ* каби.

4. *-ма*. Бу аффикс *-мо* ёки *-ма* тарзида учрайди. Бу аффикс феъл узағига қўшилиб жой номи, қурол номи, ҳолат оти ясаydi: *туғма, кесма* (сочнинг кесилган ўрими) *тутма* (сандиқ), *чалма, бичма, қирқма* (қовун тури), *сузма* каби.

Эслатма: *ма* воситаси орқали отлар ясалганидек, у даврда сифатдош ҳам ясалар эди: *Ўрма соч* (ўрилган соч), *азма йилқи* (ёшлиғи учун юк ортилмай, онаси кетидан юрувчи тойча), *уйма тупроқ* (тўпланган тупроқ) каби.

Ҳозирги тилимизда қўлланувчи *бўғма, бўяма, бурма, босма, ёзма, курсатма, эслатма, кутарма, қайнама, усма, сурма, чатма, чизма, эзма, юклама* каби сўзлар ана шу *-ма* аффикси билан ясалган отлардандир.

5. *-моқ*. Бу аффикс феълдан ҳаракат номи ясаydi. Бу аффикс XI аср тилида ҳар қандай феъл туридан масдар — ҳаракат номи, яъни масдар ясовчи энг актив аффикс эди. Бу аффикс билан ҳар қандай феъл формасидан ҳаракат номи ясалар эди. Масалан, *ёзмоқ, ёздирмоқ, ёздиртирмоқ, ёзилмоқ, ёзишмоқ, кенгайтирмоқ, сўзламоқ, суруғ қилмоқ, қур боғламоқ* (бахт келмоқ) каби. Бу хил ҳаракат номлари ўзакнинг лексик мазмунига боғли бир суратда баъзан ҳаракат давомини, баъзан ҳаракат натижасини, баъзан бўлиб ўтган ҳаракатни, баъзан сўнг бўлажак ҳаракатни англатар эди. Масалан, *ёзмоқ, сўзламоқ, очмоқ, тузмоқ* — иш процессини англатса, *туғамоқ* — иш натижасини билдириши каби. Бу аффиксининг *-мақ* варианты ҳам бор эдики, бу аффикс у даврда айрим сўзларни маъно жиҳатидан фарқлашга хизмат этар эди.

Маҳмуд Кошғарий *тикон илмоқ* сўзининг масдар формаси *илмақ* экани, пастга тушмоқ маъносидаги *илмоқ* — *инмоқ*

сўзининг масдар формаси *илмоқ* деб алоҳида қайд қилиши шуни кўрсатади.

6. *-ш*. Бу аффикс буйруқ феълни охирига қўшилиб, ҳаракат номи ясаيدв. Бу аффикс ўзи қўшилган узакнинг хусусиятига кўра *-иш*, *-уш*, *-ш* вариантларида қўллавади: *уйна+ш*, *тўқи+ш*, *ут+уш* (ютиш), *уп+уш*, *от+иш*, *оғ+иш*, *сўр+иш* каби.

Бу аффикс XI аср адабий тилида кенг қўлланилган. Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда шундай ёзади:

والشبن مثل قولهم بلش لمن يكون معه معرفته اخذ من قولهم بلدى¹

Таржимаси: Тавиш одамга нисбатан қўлланивчи *билиш* сўзи *бил(ди)* феълнинг охирига, *иш* қўшиб ясалган отдир.

XI аср тилида қўлланган бу хил ясама отлар жуда кўпдир. Биз бу ерда улардан бир неча мисоллар берамиз: *туюш* — сезги аъзолари билан ҳис қилиш, *буруш* — тери ва кийимлардаги бурушганлик, *чиқиш* (фойда); *ул ишда чиқиш йўқ* (у ишла фойда йўқ), *чалиш* (курашиш), *қочиш* (енгилиш натижасидаги шов-шув); *қочиш бўлса қиё кўрмас* (енгилиш натижасида қочиш бўлганда ҳеч ким бир-бирига боқмайди), *қучуш* (қучоқлаш), *кечиш* (кўприк); *ул кечиш-ни сув элтти* (у кўприкни сув олиб кетди).

7. *и.м.* Бу аффикс узак хусусиятига кўра *-и.м.*, *-ум* вариантларига ҳам эга: *тўқум* (сўйиш учун боқиладиган от) *сўқум* ва шу каби.

Бу хил аффикслар билан ясалган отларни мазмун жиҳатдан қуйидагича хилларга айириш мумкин:

Келаси замон сифатдоши мазмунида: *Олим* (олинадиган нарса), *берим* (бериладиган нарса) каби. Абстракт мазмунда ҳам қўлланган:

Кириш ҳам чиқим билса қазнақ тўлур²

Бу мисраъда *кирим*, *чиқим* сўзлари фойда, зарар маъносига мавҳум отдир. Бу хил отларга *-чи* аффиксини қўшиб, шахс оти ясаш ҳам қадимги ҳодисадир. Маҳмуд Кошғарий „Девони луготи турк“ да *берим* сўзини изоҳлар экан, бунинг асослаш учун қуйидаги халқ мақолини берган:

Олимчи арслон, беримчи сичқон³. (қарз олувчи арслондек ботир, қарз берувчи сичқондек хавфда). Демак, бу хил

¹ Девони луготи турк, т I., 9-бет.

² Кутодку биланк, 491-бет.

³ Девони луготи турк, I т., 359-бет.

ясама отлардан қайта от ясаш халқ тилида жуда қадимий ҳодиса бўлиб у ҳозир ҳам мавжуддир, *теримчи* каби.

Бу аффикс билан ясалган от ишловчи субъектнинг касбини англатар эди: *отим отувчи* (отишни яхши биладиган).

Отим эр (отишга уста одам) каби.

8. -ғу, -ғу, -қу, -қу. Бу аффикслар кўпинча -ғу ҳолида учрайди. Шунинг учун Маҳмуд Кошғарий фақат -ғу формасини кўрсатган:

غو حرفي يدخل في الافعال على بنيتة الامر فيكون
الكلمته اسم المكان او الزمان او الالته يقال منه بارغوير اي
وقت الذهاب ترغو يراى مكان الاقامته¹

Таржимаси: -ғу аффикси феъл ўзакларига қўшилиб жой оти, вақт оти, қурол оти ясайди — *борғу ер* (борар жой), *турғу ер* (турар жой) каби.

Кўринадики, Маҳмуд Кошғарийнинг бу таърифида -ғу аффиксининг функцияси анча тор, шу билан бирга бу изоҳдан Маҳмуд Кошғарий ҳозирги тилдаги сифатдошлик функциясини исм деб берган. Чунки у феъл ва ёрдамчилардан бошқа ҳамма сўз турларини ҳам исмга киритган. Бизнинг текширишларимиз XI аср тилида -ғу аффиксининг функцияси анча кенг эканини кўрсатади².

XI аср ёзма ёдгорликларида бу аффикс билан ясалган сузаларни функцияси ва маъносига кўра қуйидагича кўрсатиш мумкин:

I. Келаси замон сифатдоши вазифасида: *от тушоғу бўлди*³ (от тушовланадиган, от оёғига тушов солинадиган вақт бўлди). *От бўшугу*⁴ бўлди (Отни арқондан бўшатадиган вақт бўлди).

*Ош, ичку чиқардим, едирди кўриб*⁵
*Егу, кийгу, мингу от айғир сулук*⁶.

II. Феълга қўшилиб абстракт от ясайди: *егу, ичку*, (ейиш, ичиш) каби.

*Қатиг орзулади сени кўргуга*⁷
*Мени элга этди ўқиб элткуга*⁸.
*Нечама оғир бўлса борғу керак*⁹.
*Иликка етиб бир кўрунгу керак*¹⁰.
*Эди терс турур бу ош ичку, егу*¹¹.

¹ Девони луғоти турк, I т., 158-бет.

² Проф. Боровков "Тафсир" нинг энг эски қўл ёзмаси устидаги текширувида бу аффикс у асарда ҳам учрашини кўрсатган. Қараиғ, Тюркологический сборник*, Ленинград, 1951, 75-бет.

³ Девони луғоти турк, 373-бет.

⁴ Уша асар, 373-бет.

⁵ Қутодқу биллик, 426-бет.

⁶ Уша асар, 390-бет.

^{7, 8, 9, 10, 11} — Қутодқу билликдан.

Бу мисралардаги кўруга (кўришга), элткуга (элтишга), борғу (бориш), кўрунгу (кўриниш), ячку (ичиш), егу (ейиш) абстракт отлардир.

III. Феъл ўзагига қўшилиб, зарурлик мазмунида қўлланар эди:

Яна борғу эрса боройим ўзум¹ (Агар яна бориш керак бўлса ўзим борай).

Қотилғу, қорилғу, улашғу керак².

Надак қилғу айғил кенгаш бер менга³.

IV. Феъл ўзагига қўшилиб, миқдор мазмунини англатар эди: *Эгин бутку казим, қорин туйғу ош* (эгним битарлик кийим, қориним тўярлик овқат).

Бу мисрада *битку* (битарлик), *туйғу* (тўярлик) маълум миқдорни билдиради.

V. Бу аффикс орқали ясалган от ўзақдан англашилган ишни бажарувчи маъносини англатади: *Қутодқу* — *қут* + *од* + *қу*; *қут* — бахт берувчи, бахтлантирувчи маъносидадир. *Қанағу* (қонатувчи, ништар).

VI. Қурол номини англатади: *супурғу, тирағу* (тиргович), *кузоқу* (ўт кавлайдиган асбоб-косов), *буқоғу* (ўғриларни буғиладиган сиртмоқ).

-ғу аффикси бўлишсиз феъл ўзақларига ҳам қўшиб қўлланилган.

Биликсизни ортуқ яқин тутмоғу.

-ин: *эк* + *ин*, *йиг* + *ин*, *оқ* + *ин* каби. Бу аффикс сўз тузилишга мослашиб -ун шаклида ҳам ишлатилган: *туғ* + *ун*, *қуй* + *ун*, *ўк* + *ун* тўда каби.

Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, у даврда буйруқ феълга *т* қўшиб бажарувчи шахс оти ясалар эди. Бу ҳақда у шундай деб ёзган.

-т аффикси ўзи қўшилган ўзакнинг хусусиятига мувофиқ -ит, -ут, -ат вариантларида ҳам учрайди: *кир* + *ит* (киртиувчи), *кул* + *ит* (кулдирувчи) каби. Ҳозирги тилимизда қўлланивчи *унут*, *солқит*, *ўгут* сўзлари аслида -ит, -ут аффикслари билан ясалган сўзлардир.

Маҳмуд Кошғарий феъллардан от ясовчи аффиксларнинг бири гувчи, гувчи аффиксларидир, деб кўрсатган:

فاما فى لغات جكل وكشغر وارغو وبرسغان وايضر الى الصين
العليا تبنى صفات الفاعلين فى هذا المعنى من الامر ويدخل محل
الدال التى هى سمتة الفعل الماضى الغين فى الكلمته القافيه
او الغينه والكافى الركيكته فيما سواها ويقر الجيم والباء على

^{1, 2, 3}. — Қутодқу биликда.

حالهما بيانه يقال بر فى الامر اى اذهب فيقال للذاهب برغوجى
...كلكوجى ار اى الزجل الضاحك¹ وفى باب الثنائى بصير
الغبين قافا فى الكاعته الغنية يقال منه ناعقا اغغوجى قوى سققوجى¹

(Жикил, Кошгар, Арғу, Барсагов, Уйгур, то юқори Чингача булган жойларда яшовчи халқлар тилида касб, ҳунар ишловчиси маъносини билдирувчи исмларни буйруқдан ясайдилар. Ўтган замон феълнинг қўшимчаси „ди“ ўрнига қалин сўзларда гувчи, юшоқ сўзларда гувчи қўшиб ясайдилар. Бор буйруғидан боргувчи ясалгани ва кир, кул буйруғидан кулгувчи, киргувчи сўзлари ясалгани каби).

Ўзаги икки ҳарфдан тузилган, ғ лик сўзларда ғ ҳарфини қ га айлантирадилар: *тоққа оғқувчи* — *тоққа* чиқувчи, *тоққа* ошувчи, *қўй соғқувчи* каби. Маҳмуд Кошғарий бу сўзни қўллашда ўғузлар тилида катта фарқ бор деб кўрсатади:

امالاول الذى مختلف فيها قولهم بردجى اى الذاهب تردجى
اى القائم يبنى صفة الفاعل على الفعل الماضى و يدخل الجيم
بين الدال والبا² اللتين هما سمتان لمضى الفعل²

(Ўғузлар тилида сифатдош ясалишидаги биринчи фарқ шуки, улар боргувчи ўрнида *бордачи*, турғувчи ўрнида *турдачи* қўллайдилар. Яъни улар сифатдош аффиксини ўтган замон феълнинг аффикси булган д билан и ҳарфлари орасига киритиб ясайдилар).

Маҳмуд Кошғарий қуйроқда ўғузлар тилидаги бу ҳолни қондага хилоф деб уқтиради.

ОТЛАРГА ҚЎШИЛИБ ОТ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР

1.-*Чи* аффикси.

Маҳмуд Кошғарий бу аффиксни алоҳида аффикс сифатида кўрсатмаган, унинг айрим сўзлар устидаги изоҳидан *-чи* ни касбни англаувчи аффикс деб тушунгани маълум:

ام الحلاج و منه يقال للمعالج امجى³.

Таржимаси: „Эм — даво, дори демакдир, шунинг учун даволовчига *эмчи* дейилади“.

¹ Девони луғоти турк, II т., 42-бет.

² Девони луғоти турк, II т., 40-бет.

³ Девони луғоти турк, I т., 41-бет.

Маҳмуд Кошғарийнинг маълумотига кўра, бу аффикс у даврда ёлғиз касб англатувчи маънодагина ишлатилган. Ҳолбуки у кенгроқ маънода, яъни фақат касб-ҳунар эгасинигина эмас, бирмунча кенгроқ функцияда қўлланилган. Лекин Маҳмуд Кошғарий бу қарзшга қўшилмаганлигини ёзган:

تبيعى الخمار وبعضى الناس يسمون تاجر الخمر والاول اصح لان
الجيم واليا¹ سمان للمحترفين²

Таржимаси: *Тимчи* — ичимлик тайёрловчи демакдир. Баъзи одамлар бу сўзни ичимлик сотувчи маъносиде ишлатадилар. Биринчи маъно тўғридир. Чунки *-чи* аффикси фақат касб-ҳунарнигинга англатади холос³.

Кўринадики, Маҳмуд Кошғарий *-чи* аффиксининг маъноси уша даврда анча кенгайганини ҳисобга олиб етмаган. Ваҳоланки у давр тилида бунга мисоллар кўп эди. Уларни қуйидагича кўрсатиш мумкин. Ҳақиқатда *-чи* аффиксининг функцияси анча кенгайганига у давр тилида мисоллар кўп. Масалан, *-чи* аффикси сифатларга қўшилиб алоҳида қилиқлилиқ мазмунини англатган:

Узун+чи+г узундан йироқ тут, соқин⁴.

Таржимаси: Эзма, қуруқ гаплардан қоч, сақлан!

Гапни чузадиган эзма одам маъносиде қўлланинган *узун+чи* сўзи ана шул *-чи* аффикси билан ясалгандир.

-чи аффикси билан ясалган от XI аср тилида қуйидагича маъноларни билдирган:

Бирор нарса сотувчиси мазмунида қўлланган: буркчи каби.

Бирор иш тўғрисида воситали мазмунини англатар эди: *совчи* (келин томон билан қув томон орасидаги воситачи).

Бирор касб-ҳунар эгасини англатади:

Темурчи, тоғочи, ўтукчи, сучи
Чоғирчи, подачи, ё уқчи, ёчи⁵.

Бирор мансаб, даражани билдиради: *ағичи⁶* (хазиначи), *идишчи* (ошхона бошлиғи), *битикчи* (котиб, секретарь).

Ағичи улуг бўлса иш ўртамаз⁷
Идишчи боши кўр ушандог керак⁸.
Битикчи керак ўз қамуг хат билар⁹.

¹ Девони луғоти турк. III—т, 99-бет.

² Қўтодқу биланк, 446-бет.

³ Уша асар, 284-бет.

⁴ Ағи-япак кийимлик, *ағичи* — уларни сақловчи.

⁵ Қўтодқу биланк, 242-бет.

⁶ Уша асар, 255-бет.

⁷ Уша асар, 242-бет.

-дош. Бу аффикс икки вариантда учрайди: а) -дош: қул-дош каби б) -даш: кунгилдаш каби. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай ёзади:

دش حرفى مصاحبته و مقارنته يقال منه للولدين من بطن واحد
قرندش¹

Таржимаси: Шериклик ва бирликни англатувчи аффикс -дош аффикслар, бир қориндан туғилганларга қариндош дейилгани каби².

-даш аффикси асосан отларга қўшилиб қўйидаги маъноларда қўлланган: умумий тарздаги алоқани, чунончи турар жойда биргаликни билдиради: ердаш (ҳамшаҳар) каби. Шериклик, жуда яқинликни билдиради: эмикдаш (эмиштанлар), қариндош (бир қориндан туғилган); кунгилдош, қодош (дўст) каби.

*Таллим бўлса эрга одош қўлдоши³.
Қодошлар, одошлар икоғу тудош⁴.*

-лик. Бу аффикс отлардан, шунингдек сифатлар, олмон ва сифатдошлардан от ясайди. Бу аффикс XI аср ёзма ёдгорликларида ўзи қўшилган ўзакнинг хусусиятига мувофиқ -лик, -лиқ, -лиғ, лиғ, -луғ, -луғ -лук формаларида учрайди.

*Кичикликта қилғил кераклик иши⁵
Қомуғ адғуликка илик урмиш ул⁶.
Ўзунг эзгу отлиғ қилойиқ теса⁷.
Қутлуғ ёйиғ тепсади⁸.
Ариғликни барча кишилар тилар⁹.*

XI аср ёзма ёдгорликлари тили устидаги кузатишларимиз у даврда -лик, -лиқ, -лиғ аффиксларининг ҳар бири ўзига хос алоҳида маъноларга эга эканини кўрсатади. Чунончи: -лик билан ясалган сўзлар мазмуни қўйидагича: шахс ёки предмет ҳолатининг сифатини билдиради:

*Ўқушлиғ кишидан кишилик келур¹⁰.
Эсонлик билан ман қовиштим яна¹¹.
Кичикликта қилғил кераклик иши¹²*

¹ Девони дуготи турк, I т., 341-бет.

² Қутодқу биллик, 294-бет.

³ Ўша асар, 299-бет.

⁴ Қутодқу биллик, 399-бет.

⁵ Ўша асар, 273-бет.

⁶ Ўша асар, 230-бет.

⁷ Девони дуготи турк, т. I, 385-бет.

⁸ Қутодқу биллик, 250-бет.

⁹ Ўша асар, 262-бет.

¹⁰ Ўша асар, 399-бет.

¹¹ Ўша асар, 287-бет.

Шахс ёки предметнинг узакдан англашилган мазмунга эгаллигини билдиради:

Негу тер эшиткил кўр ардамлик эр¹.

Ўзак маъносига злоқадор булган предмет маъносини билдиради: *излик* (ҳайвон терисидан ясалган чорик), *ичлик* (тўқим).

Излик булса эр удмас, ичлик булса от яғирмас².

-*лук* аффикси предметнинг ўринини, жойини билдиради: *уруклук* (урикзор), *кавазлук³* (пахтазор) каби.

От ва сифатларга қўшилиб абстракт от ясовчи аффикс -*лиғ* бўлиб, унинг фонетик варианты -*луғ* дир: *товорлуғ*, *қўтлуғ* каби. -*лиғ*, -*луғ* билан ясалган абстракт отларнинг маъноларини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

-*лиғ* аффикси ўзи қўшилган узакдан англашилган нарсага эгаллик маъносини англайди: *озуқлуғ*, *озуқлуғ эр⁴* (овқати бор одам), *қоринлиғ*, *будук қоринлиғ эр⁵* (хатта қоринли одам) каби.

-*лиғ⁶* аффикси жойга булган муносабат маъносини билдиради: *бақирлиғ⁷* (Болосогунга яқин бир жой номи) каби.

-*лиғ* аффикси отларга қўшилиб абстракт от ясайди: *бағирлиғ*: *бағирлиғ эр⁸* (мағрур, кеккайган одам) каби.

-*лиқ* аффикси айрим сўзларга қўшилиб узакдан англашилган предметга мўл ўринини билдиради:

Қомишлиқ, қамишлик ер, (қамишзор).

-*лиқ* аффикси сифатга қўшилиб абстракт от ясайди: *ачиғлиқ* (аччиғлик), *ориғлиқ* (тозалик).

Предметнинг бирор нарсага мўлжалланганлигини англайди:

Уруғлуқ — *уруғлуқ бугдой⁹* (уруққа мўлжалланган бугдой) каби.

XI аср тилида сўзларни синтактик асосда бириктириш йўли билан ясалган отлар икки хилдир: *қўшма отлар*, *жуфт отлар*.

Икки ва ундан ортиқ сўзлар бириктиши билан тамоман янги маъно англаувчи отлар ясалган. Масалан: *қорақуш*

¹ Уша асар, 230-бет.

² Девони луғоти турк, т. 1, 130-бет.

³ Пахта маъносидаги *каваз* сўзи *кабоз* тарзида ҳам учрайди, Қаранг Девони луғоти турк, т. 1, 255-бет.

⁴ Уша асар, 130-бет.

⁵ Уша асар, 412-бет.

⁶ Уша асар, 413-бет.

⁷ Уша асар, 410-бет.

⁸ Уша асар, 410-бет.

⁹ Уша асар, 132-бет.

(қуш тури), *Иссиққул*, *Оқтерак* (жой оти) каби. Булар сифат ва отдан тузилган қўшма отлардир. Қўшма отлар сон ва отдан, икки отдан, от ва феълдан, икки сондан тузилиши ҳам мумкин: *ўқилон*, *иштун* (ич тўн), *қулоч*, *саксун*, *тўқсун* ва бошқалар. Бу хил қўшма сўзлар XI аср тилида юқорида кўрсатилганча фақат икки сўздангина иборат бўлмай уч сўздан ҳам тузилар эди: *эғалик қорабош* (янга), *икки юзлик эр* (мувофиқ одам) каби.

Маҳмуд Кошғарийнинг маълумотига кўра, бир қисм қўшма отларнинг ҳар икки сўзида ҳам фонетик ўзгаришлар юзага келиб, тамоман бирикиб кетган. Улар аввалда икки мустақил сўздан таркиб топган бўлишига қарамай, тамоман бирикиб, бир сўз ҳолига келиб қолган.

قلج الباع واصله قول اج ای انتج الباع يقال منه بر قلج برجن ای باع من ديباجته¹

Таржимаси: „Қулоч — икки қўлни икки ёнга очган вақтдаги оралиқ. Бунинг асли *қул оч*, яъни „қўлни оч“ дир. Бир *қулоч барчин* — бир қулоч узунлигидаги шоҳи“.

Сўзлар ўзаро бирикиб, ажралмас ҳолга келганлигига у давр ёдгорликларида мисол кўпдир. Ҳозир эса улар бир сўз каби ўқилади. Масалан: *кундуз* сўзининг асли *кун* сўзига *туз* (*туғри*, *баравар*) сўзи қўшилиб ясалгандир. Яъни *кунга баравар вақт*, *кун бор вақт* демакдир.

Тилда бир неча сўз қўшилиб янги сўз ясалиш қондасини XI асрдаёқ Маҳмуд Кошғарий кўрсатган. „Девони луготи турк“да бу асосда ясалган сўзларга мисол кўп. Масалан, Маҳмуд Кошғарий *саксон*, *тўқсон* сўзларини изоҳлар экан, бу сўзлар икки сўзни бирлаштириш асосида бирикиб ясалган янги сўзлар эканини ўқирган:

تقسون التسعون فى العدد واصله نقر اون ای تسع مرات عشرة فجعلنا واحدة²

Таржимаси: *тўқсоннинг* асли *тўқуз* *ундир*, икки сўз бирикиши билан янги сўз ясалгандир. Жикил³ларнинг баъзилари бу сўзни *тўхсун* тарзида талаффуз қиладилар.

¹ „Девони луготи турк“, I—т., 299-бет.

² „Девони луготи турк“, I т., 365-бет.

³ Жикилаар девонда энг асосий урини ишга қилади. М. К. кўрсатишича, ўгузлар Жойхундан қуйи Чингача бўлган халқларнинг ҳаммасини жикил, деб хато тушинар эканлар. М. К. кўрсатишича, бу фикр хато бўлса ҳам, шу фикрнинг ўзи жикилаарнинг тулган мавқеи катта бўлганлигини исботлай олади. Ҳақиқатда жикилаар Урта Осиё қабилалари орасида энг аски ва энг нуфузли қабила экани девон маълумотида ва тарихлардан маълум.

سكسون الثمانون فى العدد واصله سكر اون اى ثمانى مرات
عشرة¹

Таржимаси: *саксон* совини билдирувчи сўз икки сўз (*сакиз ун*)дан ясалиб, бир сўз ҳолига келгандир.

Қўшма отлар асосан бирор грамматик боғловчисиз ясалганидек, грамматик белги билан ҳам қўлланар эди: *товуқ йили*, *Кучқорбоши* (бир шаҳар исми), *ой битиги* (аскарларга тегишли озиқ-овқат ҳисоб дафтари) каби.

XI аср адабий тилида ҳам қўшма отлар намунаси тез-тез учрайди.

XI аср тилида учровчи жуфт отларни иккига айириш мумкин.

1. Бир сўзнинг ўзи такрорланиши билан ясалган отлар: *мунгуз-мунгуз* болаларнинг бир хил ўйини. Бу хил такрор асосида ясалган қўшма отлар сийрак учрайди.

2. Синонимларни ёнма-ён қўллаш билан:

*Бу қул гунг от адғир бу ер сув қамуқ
Товар-нанг барин қил узунгга улук².*

Икки сўзни ёнма-ён қўллаш йули билан жуфт от ясалиб у икки сўз ўз мазмунидан бошқа абстракт маънони ифодалаган. Масалан, *сарой-қарши* сўзини *иморат*, *ускуна* маъносида; *от устом* сўзини *мол-ҳол* ва *олтин-кумуш* маъносида; *куч-қувват* сўзини *имконият* маъносида; *тум-кун* сўзини *сутка* маъносида; *ой-кун* сўзини *доим* маъносида қўллаган.

*Сарой-қарши, ер-сув санинг бирла йўқ³.
От-устом қиз ўғлом санинг бирла йўқ⁴.
Бу куч-қувват ишлат илик ишига⁵.*

Ибуна асир тарихи Самарқандга IV ҳижридаги қилинган ҳужумга жикла аскарлари бошчилик қилган, деб ёзди.

Навоий маълумоти ҳам шуни тасдиқлайди: Искандар Зулқарнайин юришида, Навоий Мовароуннаҳрда фақат жикла, яғмо қабилаларинингина тилга олган:

*Жикла бирла Яғмадин айлаб убур,
Нучуккам чамандин сабоу дубур.*

Жикиллар шарқий группа қабилаларидан бўлиб, тил ҳусусияти жиҳатидан яғор ўрин олган эди. Девонда улар мукаммал ёритилган, у ҳозирги ўзбек тилига яқинлиги учун ҳам жуда муҳим. Лекин бу ерда улар устида мукаммал тўхтамаймиз.

¹ Девони луғоти турк. I том, 325-бет.

² Девони луғоти турк. III т., 269-бет.

³ Кутодху биланк, 296 бет.

⁴ Уша асар, 486-бет.

⁵ Уша асар, 483-бет.

Удип ётма тун-кун иши қил анинг¹.
Йуриқли киши йўлда қолмас йил-ой².

СЎЗ ЎЗГАРТИРУВЧИ АФФИКСЛАР

Маҳмуд Кошғарийнинг „Девон“ (III т., 127-бет) да берган маълумотига кўра, XI аср тилида отларга қўшилиб янги маъноли от ясамай, от мазмунини ўзгартувчи аффикс *-қия*, *-қия* (*қина*) аффиксидир. Лекин Маҳмуд Кошғарийнинг *бақачуқ* сўзи ҳақидаги изоҳига кўра, кичрайтиш маъносида бу аффикслардан бошқа у даврда *-чуқ* аффикси ҳам бўлган. Бу сўз, „Девон“ да қуйидагича изоҳланган:

بِقَاقِ تَصْفِيرِ بَقَا³

Таржимаси: „*Бақачуқ*“ бақанинг кичкинаси, яъни кичкина бақа демакдир.

Лекин бу *-чуқ* аффикси у даврда жуда кам қўлланган бўлса керак. Чунки у, „Девон“ да фақат бир ерда, бир сўздагина учратилди. Дастлабки текширишларимизга кўра биринчи хил аффикс-*қина*, *-гина* аффиксида кичрайтиш билан бирга эркалаш отгенкаси бор. Иккинчи, яъни *-чуқ* аффикси фақат кичрайтишга хос аффиксидир. Ҳозирги ўзбек тилида бу аффикс билан қўлланадиган бир қанча сўз бор: *тўйчиқ*, *тойчиқ*, *уйинчиқ* ва бошқалар.

Аслида у давр тилида эркалашни билдирувчи махсус *-қи* аффикси ҳам мавжуд эди. *Отоқи*—*отагинам* каби. Бу аффикс ҳозирги тилда ҳам яқинлик нисбатини англатиш маъносида қўлланади. *Опоқи*⁴—*суюкли* опа каби.

ОТЛАРНИНГ КЕЛИШИКЛАР БИЛАН ТУРЛАНИШИ

От гапда тутган ўрнига кўра ҳар хил грамматик функцияларда келади. У гапда эга, кесим ва иккинчи даражали булак бўлиб келади. Унинг гаптаги бундай функциялари махсус формалар билан ифодаланади.

Отларнинг гапда тутган ўрни, бажарган функцияси, бошқа сўзларга бўлган турли хил синтактик муносабати XI аср тилида ҳозирги тилда қўллангани каби ҳар хил грамматик формалар билан ифодаланган. Лекин у давр тилидаги ҳар бир келишик қўшимчаси ҳозирги келишик қўшим-

¹ Қутодқу билан, 507-бет.

² Уша асар, 402-бет.

³ Қаранг: Девони луготи турк, III т., 172-бет.

⁴ Девони луготи турк, I т., 122-бет.

чалари сингарни аниқ формалар билангина чекланмайди, балки ҳар бир келишиқ қўшимчаси деярлик бир неча форма ва вариантларда учрайди.

Тушум келишиги. Тушум келишиги XI аср тилида бир қанча қўшимчалар орқали ифодаланган. „Девони луготи турк“ да учровчи тушум келишиги аффиксларини қуйидагича кўрсатиш мумкин: *ёғоч+ни, тош+ни, тош+иг, кўз+уг, қизи+н, онаси+н, тупроқ+ни* ва бошқалар. Бу мисоллардан XI аср жовли тилида тушум келишиги *-ни, -уг, -иг, -ин, -н, -уг, -иг* аффикслари билан ифодаланган¹ ва баъзан у аффикс тушган, сўз ҳеч қандай аффиксиз қўланган.

У давр тилида тушум келишиги қуйидагичадир:

1. **-ни** аффикси билан ифодаланган:

Сўзунг+ни эшиттим эшитгил сўзум².
Бу пайдалар+ни берди кўр Ойтўлдиқ³.
Нагу йўрса туш+ни анитак бўлур⁴.
Ариғлиқ+ни барча кишилар тилар⁵.

2. **-уг** ёки **-уг** аффикслари билан ифодаланган:

Эшитти бу Ойтўлди барча сўз+уг⁶
Бўғуз—уг⁷ кудозса бошиқга осар⁸.

Бу аффиксларнинг *-иг, -иг* вариантлари ҳам бор эди. Бу вариантлар сўз ўзагига мослашишдан келиб чиққан.

Зез+иг йиротти олиндин сурип⁹.
Ёт+иг ярляқоғил ичир, бер егу¹⁰.
Сезиксиз еса бек анингдин ошир¹¹.

¹ Қўринадикӣ тушум келишигининг XI аср ёзма ёдгорликларида кўпгина вариантлари бўлса ҳам, Маҳмуд Қошғарий бу вариантлар ҳақида ҳеч нарса ёзмаган (бу вариантларни биз тўйладик). Ҳатто унинг томонидан булар ҳақида бирор изоҳ ҳам берилмаган. Ҳолбуки Маҳмуд Қошғарийнинг ҳар қандай кичик фарқлар устунда ҳам кенг изоҳлар бериши, унда қонда ҳозирга кирган эди. Серварни итдик сабабини пухта аниқланиши, бу ҳақда махсус илмий текшириш иши олиб боришга боғлиқдир. Ҳозирча биз буни икки хил сабабдан деган фикрдамиз.

1) Маҳмуд Қошғарий буни наҳвий (синтактик) ҳодиса ҳисоблаб, бу мисолларни ўзининг иккинчи китоби *حواهر نحو الترك* („Туркий тилларнинг наҳв дурдоналари“) исми асарида изоҳлаган бўлиши мумкин. Лекин бу китоб бизгача етиб келмаган.

2) Маҳмуд Қошғарий бу вариантларни асоссиз ўткинчи ҳодиса ҳисоблаган. Шунинг учун улар ҳақида изоҳ беришга зарурат кўрмаган.

², ³, ⁴, ⁵—Қутодуқ билиқдан.

⁶ Қутодуқ билиқ, 255-бет.

⁷ Бу *иг, иг* вариантлари Урхун ёдгорликларида ҳам учрайди: теигри ярляқоғуқ учун *эл—иг* Элсиратмис. С. Е. Мадов, Памятники древнетюркской письменности, 29-бет.

⁸ Қутодуқ билиқ, 253-бет.

⁹ Уша асар, 244-бет.

¹⁰ Уша асар, 250-бет.

¹¹ Уша асар, шу бет.

3. -z, -r аффикслари билан ифодаланган:

Адош тутти анда бир отаиғ кишиг¹.

П. М. Мелиоранский узининг „Араб филолог о турецком языке“ исми асарида тушум келишигининг фақат *-ни* вариантинингна кўрсатган.

المفعول تزيد على حروف الاصلية نونا مكسورة ويا² مثاله ضربت زيدا باليق زيدنى قلع بلن وردم³

Таржимаси: Тушум келишиги узакка *-ни* аффикси қушиш билан ясалади. *Зайдни қилич билан урдим* каби.

Баъзан тушум келишиги аффикси ўзидан кейинги феълга қўшилиб келар эди:

Кечар кук ичиндак керагинг олин.

Бу мисраъда *керагинг* сўзида тушум келишиги аффикси қисқарган ҳолда узидан кейинги *ол* сўзига қушилиб келган. *Керагингни ол* демакдир.

Жўналиш келишиги. Бу келишик гапдаги ҳаракатнинг қаерга, кимга йўналганини, қаергача бориб тақалганини англатади. Бу келишик тарихий жиҳатдан тилда энг эски хусусият сифатида жуда илгариги замонлардан бери келишик ҳолида махсус аффикслар орқали ифодалангандир. Бу аффикс Урхун ёдгорлигида шундай қўлланган: *темир қошиқо тағи сувлаю бермис, тобғоч қоғонқа элин, тўрусин оди бермис⁴.*

Бу мисолларнинг ҳар иккисида ҳам жўналиш-ка форма-сида қўлланган. „Девони луғоти турк“ материалларидан маълум бўлишича у даврда асосан *-ка*, *-қа* *-қо* тарзидагина қўлланган. Бу қўшимчанинг ҳозирги тилимизда қўлланувчи *-га*, *-га* вариантлари учратилмайди. Буидан у даврда *-га*, *-га* вариантлари йўқлиги келиб чиқмайди. Чунки у давр алфавитида *к*, *г*, *қ*, *ғ* товушларининг ҳар бирига махсус ҳарф бўлмай *ك* шакли ўрни билан *к*, ўрни билан *г*; *ق* шакли ўрни билан *қ*, ўрни билан *ғ* тарзида қўлланган. Лекин *-га*, *-га* вариантлари жуда сийрак қўлланган. „Девони луғоти турк“ да фақат бир ердагина *-га* варианты учрайди: *қарға қозга утканса бутти синур⁴.*

¹ Қутадуқ билик, 250-бет.

² Қараиғ: П. М. Мелиоранский, Араб филолог о турецком языке, 13-бет.

³ С. Е. Малов, Памятники древнетюрской письменности, 29-бет.

⁴ „Девони луғоти турк“дан

Жуналиш келишиги аффикс *-а* шаклида ҳам учрайди.
*Усуқмиш + а соқиг сув кўринур*¹.

Жуналиш келишиги қўшимчаси вазифасида *таг* ҳам қўлланган.

XI аср тилида жуналиш келишиги яна бошқа формалар билан ҳам ифодаланган. Масалан: *ул манинг тобору келди*². *Тобору* қўшимчаси ишнинг охири, адоғини ҳам англатади. *Манинг тобо келди*³. *Боқа кўрман аймиш бу сўзлар тобо*⁴ гапларида *тобору*, *тобо* сўзлари жуналиш келишиги қўшимчаси *-га* аффикси функциясида келган. Лекин *тобору* қўшимчаси ишнинг охири, адоғини ҳам англатади. Проф. Н. А. Баскаков қорақалпоқ тилида жуналиш келишигининг қадимги қўшимчаси *қари*, *гари* деб кўрсатади⁵.

Жуналиш келишигининг маънолари:

1. Тўғридан-тўғри ҳаракат бирор томонга йўналганини англатади. *Ул унга ошиқти*⁶.

2. Сабаб англатади:

*Ул ёзуқига ачинди*⁷. (Басмиларда⁸ бу маънода ўқинди сўзи қўлланган).

*У қилмиш ишига ўкунди*⁹.

*Нагуқа узотурсан қилгу ишига*¹⁰

Неча удрақ қозик эрса я урқа ярор.

Бу иш қилгуга манга ёри бер.

3. Вақт англатади: *Ул ошқа ургурди*¹¹.

4. Чегара англатади: *Чиғордин ботарға бир ўлчам ер ул*¹².

¹ Уша асар, I т., 254-бет.

² Девони луғоти турк, I т., 371-бет.

³ Уша асар, III т., 216-бет.

⁴ Қутодқу билликдан.

⁵ Қарэнг: Н. А. Баскаков, Каракэлпекский язык, II, стр. 200.

⁶ Девони луғоти турк, т. I., 191-бет.

⁷ Уша асар, 263-бет.

⁸ Басмила — Урта Осиё территориясида IX—X асрларда анча катта ўрни тутган қабилааларнинг биридир. Бу қабила IX асрларда Ябоқу қабиласининг бошлғи Арслон Текинга қарши курашиб уни енггач, бу қабиланинг мовқенини яна ҳам мустаҳкамлаган эди. Бу қабила XI асрда бир мунча заифлашди. Буларнинг тил хусусиятига келганда Маҳмуд Кошгарий буларни қай, ябоқу татар қабилалари каби тиллари фарқли деб кўрсатган. Бу қабиланинг тил хусусияти қипчоқ тил хусусиятига яқиндир. Бу сўз бунгача тарихий асарларда икки хил: *басмила* ва *яемия* вариантларида учратилади. Ҳатто Девонининг ўзида ҳам икки варианда учрайди. Тўғриси *басмиладир*.

⁹ Уша асар, 253-бет.

¹⁰ Уша асардан.

¹¹ Қутодқу биллик, 461-бет.

¹² Уша асар, 313-бет.

Қаратқич келишиги. Бу келишик қадимги ёзма ёдгорликларда тузилиш жиҳатидан ҳам, англатган маъноларига қараб ҳам бир неча формаларда учрайди.

1. Қаратқич ва қаралмишларнинг ҳар иккиси ҳам отдан бўлган.

Биликлик кишилар кишиси бўлур¹.

Бу мисраъда қаратқич қўшимчаси *-нинг* тушган.

2. Қаратқич от, қаралмиш сифатдан бўлган:

Киши эзгуси бу уз осғим қудуб,

Киши осғи қилса кўр эмгач юдуб².

Қилурман му+нинг шукри юз минг қата³.

Бу мисолда қаратқич аффикси олмошга қўшилиб *-мунг* варианты билан келган.

Қаратқич ва қаралмишларнинг бири тушиб қолиши ҳам мумкин.

Қаю нинг севик бўлса айби орир⁴.

Бу мисолда қаралмиш *айби* сўзининг қаратқич-унинг сўзи тушгандир. Лекин қаралмиш узининг қўшимчаси билан тўла берилган. Аммо, *қилинж* эзгу бўлса *ёрутқой сани*, мисраида қаралмиш *қилинж* сўзининг қаратқичи тушган. Шу билан бирга қаралмишнинг қўшимчаси ҳам тушган.

Боши миннат эрса кети ниямат ул⁵.

Бу мисолда қаралмиш: *боши* сўзининг қаратқич унинг сўзи туширилган. Қаратқич ва қаралмишларнинг ҳар бири махсус қўшимчаларга эгадир. Улар ҳар хил вариантларда учрайди. Уларни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Кузи суқ киши+нинг қиллин+ж+и як ул⁶.

Букинг маъна+си⁷ уқ ай кўнгли туз⁸.

Бу мисолда қаратқич келишигининг аффикси аниқ кўринади.

Некутер эшиткил тожик билкаси⁹

Бу мисраъда қаратқич қўшимчаси-нинг тушган. Қаралмиш қўшимчаси-си билан ифодаланган.

Қилурман мунинг шукри юз минг қата¹⁰.

¹ Уша асар, 251-бет.

² Уша асар, 281-бет.

³ Уша асар, 266-бет.

⁴ Қутодку билки, 302-бет.

⁵ Уша асар, 305-бет.

⁶ Уша асар, 249-бет.

⁷ Қаралмиш унли товуш билан битганда ҳар вақт *си* қўшимчаси жўлланади.

⁸ Қутодку билкидан.

⁹ Уша асард и.

¹⁰ Уша асар, 266-бет.

Бу мисолда қаратқич кўрсатиш олмоши, -нунг қўшимчаси билан ифодаланган.

Ким+инг ўгли қолса отадан кедин¹.

Бу мисолда қаратқич қўшимчаси -инг формасида қўлланган.

*Қоро занги қилмиш юзини эш+ин²
Соқинч, қадгу бог+ин буройин тей³*

Бу мисолда қаралмиш қаратқичдан олдин келган. Қаратқич қўшимчаси -ин шаклида қўлланган:

Ўгул—қиз ато+си+и суюрқогу ул⁴.

Бу мисолда қаратқич келишиги қўшимчаси -нинг -н билан берилган. Қаралмиш қўшимчаси бутунлай тушган. Уюшиқ қаратқичларда ҳам қўшимча тушар эди.

*Ўгул—қиз эсиз отадан кедин⁵
Соқинч—Қадгу богин буройин тей⁶.*

Чиқиш келишиги⁷. Бу келишик XI аср тилида кенг қўлланар эди, ва ҳозирги ўзбек тилида қўлланиши каби ҳар қандай нарса ва ҳодисанинг чиқиш ўрнини англатар эди. Масалан, *Сандан қочар сундилоч⁸.*

*Тогдан сувлар қамуғ қуюлушида⁹,
Авинг оти¹⁰ ойдин юзулди¹¹,
Ипорлиг кисирғудан ипор кетса иди қолур¹²,
Тилдан чиқар эзгу сўз¹³*

¹ Қутодқу биликдан.

² Уша асар, 254-бет.

³ Асосан қаратқич олдин келса ҳам, баъзан ҳозирги ўзбек тилидаги каби кейин келар эди.

Боши анинг алақти

Қони юзуб туруқти (унинг яраси ёрилди, тирқиллаб

қони оқди), (.Девони луғоти турк⁴, I т., 192 бет).

⁴ Қутодқу билик, 291-бет.

⁵ Уша асар, 292-бет.

⁶ Уша асар, 292-бет.

⁷ Ҳозирги ўзбек тили ўзақ тузилишига мувофиқ, -дан, -тан, -дин, -тин чиқиш келишиги қўшимчаси тарзида қўлланган. Шу билан бирга

„бу қўшимча“ у даврда \bar{u} ва \bar{a} шаклида ҳам учрайди: $\bar{q}i\bar{b}i\bar{c}h\bar{a}$ қиличтан идикрок буларнинг тили (Қутодқу билик, 374-бет).

⁸ Девони луғоти турк, I т., 435-бет.

⁹ Уша асар, III—I, 146-бет.

¹⁰ Ой: Аскарларнинг озиқ-овқатлари ёзиладиган давлат дафтари.

¹¹ Девони луғоти турк, III т., 56-бет.

¹² Уша асар, 36-бет.

¹³ Девони луғоти турк, III т., 160-бет.

Тухсийлар¹ *адгу* тарзида қўллар эдилар.

*Бу икки қилиқ-тин булур эр қора².
Бу ҳолиғ кўрор+дин маниғ бу кўзум³.*

Бу мисраъда *-дин* қўшимчаси ассимиляция натижасида жарангсиз ундошлардан кейин *-тин* га айланган бўлиб учун маъносидида қўлланган.

*Турп чиқти Ойтўлди андин яна⁴.
Шакардан сучукроқ сўз айдим санга⁵*

Ўрин-пайт келишиги. Бу келишик XI аср тилида жарангсиз товуш билан битган сўзларда *-да*, жарангли билан битган сўзларда *-та* қўшимчаси билан ифодаланган.

*Бу эт+та жир йўқ⁶.
Анинг эви бу жарлик+да⁷.*

Бу мисолларнинг ҳар иккисидида ҳам *-да*, *-та* қўшимчалари ўрин маъносидадир. *Кичикликта* қилгил кераклик иш⁸.

Бу мисолда *-та* аффикси пайт маъносидадир. Ўрин-пайт келишиги *ичра* кўмакчиси орқали ҳам ифодаланган: *ўқ киш⁹ ичра жағил—тақил қилди¹⁰* каби.

ОТЛАРДА СОН

Отларда бирлик ва кўплик масаласи қадимги тилда ўзига хос хусусиятига эга эди. Масалан, Урхун ёдгорлигида кўплик қўшимчаси билан қўлланган сўзлар жуда камдир. Ҳозирги тилда албатта кўплик формасида қўлланувчи сўзлар унда бирлик формадагина учрайди. Масалан, „Урхун“ да бирлик формада қўлланган *ўғуз келди* гапнинг ҳозирги тилда албатта *ўғузлар келдилар* ёки *ўғуз қабиласи келди* тарзидагина қўллаймиз.

¹ Тухси—Урта Осиё чегарасида XI асрда энг катта ўрни тутган қабилаларнинг биридир. Бу қабилаларнинг тили ёлғиз туркча бўлиб, асосан Қайс шаҳрида яшаганлар. Қайс—уч катта бўлимга бўлинган эди. *Соблиғ Қайс*, *Оқ Қайс*, *Қора Қайс*. Улар турар жойда ҳам, расм-одатда ҳам, тил хусусиятларида ҳам *жикил* ва *яғмолар* тил хусусиятига мослашиб, кўп масалаларда бирлашиб кетган эди.

² Қутолду бирик, 439-бет.

³ Уша асар, 305-бет.

⁴ Уша асардан.

⁵ Уша асар, 334-бет.

⁶ Девони луғоти турк, I т., 272-бет.

⁷ Уша асардан.

⁸ Уша асардан.

⁹ *киш*: ўқ солинадиган асбоб, ўқдон. Бу сўз Навоий асарларида ҳам жўп қўлланган, бу сўз форсча деб келинган бўлса ҳам, аслада туранийчадир.

¹⁰ „Девони луғоти турк“, I т., 329-бет.

XI аср тилида кўплик анча кенгайган, нормал бир ҳолга келган эди. Маҳмуд Кошғарий узининг „Девони луғоти турк“ асарида бу масалага тўхтамаганини, буни у узининг бошқа асарида ёритганини қўйидагича уқтиради:

يجمع اعلان على غير القياس وكان يجب ان يجمع اغلار¹

Таржимаси: *Уғул сўзининг кўплиги охирига -лар қўшиб ясалиши лозим бўлгани ҳолда қондага хилоф равишда уғлон тарзида қўллайдилар, бу ҳол қондага тескарисдир.*

Бу изоҳдан дастлаб кўплик қўшимчаси ҳозирги тилдагича -лар экани аниқланади. Лекин Маҳмуд Кошғарийнинг айрим сўзлар изоҳи устидаги маълумотидан бирлик, кўлик масаласи у давр тилида нормал ҳолда экани аниқланади. У давр тилида -лар қўшимчаси ҳозирги тилдаги каби от, сифат, олмошларга қўшилиб қўлланган:

*Тогдан қомуғ сувлар қуюлушди².
Сен андин айроқ тур тила эзгулар³
Улар икки бўюн қайиришди⁴.*

ОТЛАРДА ЭГАЛИК

XI аср ёзма ёдгорликларида отлар ҳозирги тилдаги каби баъзан ўзи айрим ҳолда, баъзан айрим аффикслар билан бирга учрайди.

Евузка юз урса юзи сувланур⁵.

Бу мисолда юз сўзи икки ерда ва икки формада юз ва юзи формаларида қўлланган. Бу мисолдаги юз сўзи айрим-айрим функция бажарувчи қўйидаги булакка айирилади: бири юз сўзи бу предметнинг номини билдиради, иккинчиси и аффикси бу предмет эгасини, яъни юзнинг бирор кишига тегишли эканини англатади. Бу аффиксни лингвистикада эгалик аффикси деб аталади. Эгалик аффикси предметга уч шахсдан бири эга эканини кўрсатади ва улар уч хилдир. Мазкур мисолдаги и аффикси учинчи шахс эгалигини кўрсатади. Охири унлилар билан битган сўзларда III шахсни ифодаловчи аффикс-си шаклида қўшилади.

Бириси ялович, битикчи бири⁶.

Демак учинчи шахс эгалигини англатувчи аффикс иккита: -и ва -си аффиксларидир.

¹ Уша асар, 70-бет.

² Девони луғоти турк, III т., 146-бет.

³ Қутодқу билликдан.

⁴ Девони луғоти турк, III т., 146-бет.

⁵ Қутодқу биллик 268-бет.

⁶ Уша асар, 256-бет.

Севук зулфи бўлди юқори қуйи.¹

Эгалик аффикси уюшиқ ҳолдаги отларга ҳам қўлланган:

Юзи, кўрки кўрклук, керак қилқи туз.²

Биринчи шахс эгалик аффикси:

*Аюр кўндуройин топугқа айўлум³
Тақима нуку ярди эрса сўзум.
Қодошинг тегиргай тилин ой юзум.⁴
Тилагинг на эрса тилин ай ўзумг.⁵
Ўзумг бўлса қор тиш қизил-қизгу энг.⁶*

Эгалик аффикси кўплик формада ҳам учрайди:

*Қомуг ашларингни сева қалгомен?⁷
Эшитгин яна уқ менинг сўзларим.⁸*

Эгалик аффикси баъзан тушиб қолади:

Севар-севмазин ўз билойин теса.⁹

Бу мисраъда ўзи сўзидан учинчи шахс эгалик аффикси-и тушган.

*Қомуққа богарсақ сенга ўз кўнгул (кўнгулунг)
Ароже қобги тутмоқ ўзумг осги ул.¹⁰*

Бу мисолда *осғинг* сўзидан иккинчи шахс эгалик аффикси-инг тушган.

Китоб оти қўдтим Қутодқу биллик.¹¹

Бу мисраъда китобим сўзидан биринчи шахс эгалик аффикси-ним тушиб қолган.

¹ „Қутодқу биллик“, 285-бет.

² Уша асар, 258-бет.

³ Уша асар, 334-бет.

⁴ Уша асар, 252-бет.

⁵ Уша асардан.

⁶ Уша асар, 254-бет.

⁷ Уша асар, 288-бет.

⁸ Уша асар, 260-бет.

⁹ Уша асардан.

¹⁰ Уша асар, 334-бет.

¹¹ „Қутодқу билликдан“.

СИФАТ

XI аср тилидаги сифатларни ўрганиш, уларнинг қадимги ҳолини, форма ва мазмун жиҳатидан фарқини ва ҳозирда юзага келган ўзгариш ва ўсишларини аниқлаш жиҳатидан муҳимдир.

XI аср ёзма ёдгорликларида учровчи сифатларни маъно жиҳатидан қуйидагича кўрсатиш мумкин.

1. Предмет рангини билдирувчи сифатлар: *оқ, қора, қизил, кўк* ва бошқалар.

2. Ҳажмини билдирувчи сифатлар: *катта, кичик, улуғ, бутун, ярим* ва бошқалар.

3. Формани билдирувчи сифатлар: *яси, чўкут, пакана, эгри, туз (тўғри)* каби.

4. Масофани билдирувчи сифатлар: *яқин, ёвуқ, йироқ, узоқ*.

5. Маза билдирувчи сифатлар: *ачиғ, сучук, қимиз (қимизак)*.

6. Ҳолатни билдирувчи сифатлар: *илиғ, исиг, ўл (хўл), қуруғ, тетик, удўғ (хушёр), пишиқ, бузуқ, ёвош, эзгу, яхши*.

СИФАТЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ

Феълдан сифат ясовчи аффикслар:

1. *-ик, -иғ, -иқ, -ук-уғ, -уқ* аффикслари: *қудуқ, қисик, қуруқ, пишиғ, сучук, тешиқ* каби.

2. *-мо, -ма* аффикслари: *қутурма бўрқ* (қайтарма қалпоқ), *қирма тулиқ* каби.

3. *-ч* аффикси: *севинч, қувонч, аянч* каби.

4. *-қ* аффикси: *йироқ* каби. *-қ* орқали сифат ясалганда узак охиридаги *а* товуши *о* товушига айланади: *йироқ (< йира + қ)*.

XI аср тилида *йиратмоқ* феълнинг II шахс буйруқ формаси сифатида *йира* сўзи кўп қўлланган. Масалан;

Отлардан сифат ясовчи аффикслар:

1. *-лик, -лук-лиқ* аффикслари. Бу аффикслар отларга бири-киб, узи бириккан предметга эъзлигини, унга тегишли эканини, унга мос келишини билдиради. Масалан, *тушаклик барчим*,² *тушакка мос, тушакка ярайдиган шоҳи, кундук (кундалик), чоруклиқ — чоруклиқ эр* (чориги бор, чориққа эга одам) каби.

2. *-сиз* аффикси. Бу аффикс отларга қўшилиб, ўзакдан англашилган маънога эга эмасликни англатади: *кечиксиз* (кўприксиз) каби. *-сиз* аффикси ўзакнинг хусусиятига мувофиқ *-суз* ёки *-суз* вариантларида учрайди: *Қайнар ўкуз кечиксиз бўлмас*,³ (тез оқар катта анҳор кўприксиз бўлмайди); *ўғулсуз: ўғулсиз теса эрга кўруксуз сўкуш*⁴ (ўғулсиз дейиш — одам учун хунук сўкишдир) каби.

3. *-ги, -ки, қи, -ги* аффикслари: бу аффикслар от ва сифатларга қўшилиб, предметнинг ўринга ёки пайтга алоқасини, тегишлигини англатади. Масалан: *ёзқи* (ёзга тегишли), *букунги, ўзоғи* (илгариги вақтдаги).

Эринчик қишиг сурди ёзқи эсин,⁵
Бу кунги ишиг қўйма қилма ярин,⁶
Санингдан ўзоғи тушуб кечилар,⁷
Бу кунги аричкка овинма соқин,⁸
Санингоин ўзоғи очун тутғучи.

XI аср ёзма ёдгорликларда *-ги* қўшимчаси юқоридаги мисолларда кўрганимиздек, ўзакларга қўшилгани каби, грамматик белгилари бўлган сўзларга ҳам қўшилиб қўлланган:

Бу қарши ичиндаги қарши турур,⁹
*Қобуқтоғи бирла келишгу керак*¹⁰ каби.

4. *-ий* аффикси. У даврда ўзакка *-ий* қўшиб сифат ясаш жуда сийрак эди. Фақат *румий* сўзидагина учратилди. *Юзин қизлади эрга румий қизи*¹¹. (яъни қуёш эрга беркинди, кеч бўлди демакдир).

¹ Қутодқу биланк, 323-бет.

² Девони луғоти турк, I т., 420 бет.

³ Уша асар, I т., 337-бет.

⁴ Қутодқу биланк, 291 бет.

⁵ Уша асар, 298-бет.

⁶ Уша асар, 463-бет.

⁷ Уша асар, 346-бет.

⁸ Уша асар, 441-бет.

⁹ Қутодқу биланк, 361-бет.

¹⁰ Уша асар, 355-бет.

¹¹ Девони луғоти туркдан.

5, -чил аффикси: *ёмғирчил* (ёмғирчил ер, серёмғир жой) каби. Маҳмуд Кошғарий бу аффикс билан сўз ясаш сийрак эканини айтган.

وذلك ان كل شى اذا نوالى وداوم على شى يزاد على ذلك الاسم الذى يتولد منه فعل الجيم واللام¹

Таржимаси: „Сўз мазмунида донмийлик, ортиқча - мўлликни англатиш учун сўз охирида -чи + л товушлари, яъни *чил* қўшиларди.

Булардан ташқари:

1. Айрим сифатларни такрорлаш йўли билан ёки иккинчи компонентининг унлиларини узгартириш йўли билан ясалади:

сариг — *суруғ* (саригроқ), *тотиғ* — *толиғ*² (мазали).

2. Сифатнинг олдинги қисмининг охиридаги ундонини л ёки м га олмоштириб, шу сифатнинг олдидан келтириш йўли билан ясалади: *кўм-кўк*, *сап-сариг* каби. Қипчоқ³ қабиласи бу сўзни *кўп-кўк* тарзида таллаффуз қилар эди.

Ҳозирги *оппоқ* каби сўзларда келадиган *оп* элементи у давр тилида ёлғиз оқ сўзи билангина эмас, балки бошқа сўзлар билан ҳам қўшилиб келган ва барча ҳолда ҳам сўз мазмунини орттириш учун қўлланган.

اب حرفى تاكيد ومبالغته اذا وصف الشى بالحسن المبالغ جدا
يقال اب اذكو نانك اى شى حسن جدا ويقال اب اق اى ابيض⁴

Таржимаси: „Бирор нарсанинг ортиқча яхшилик, кўркамлик билан мақталишини билдириш, пухталаш ва орттириш учун сўз олдидан қўшилувчи қўшимча *оп* қўшимчасидир. *Оп* *эзгу нанг* — жуда яхши нарса, *оп-оқ* — жуда оқ *оппоқ* каби“.

¹ У давр тилида шундай усул билан оширма сифат ҳам ясалар эди: *акру-акру* (жуда секин), *зал-зал* (жуда тез) каби.

² Девони луғоти турк, 1 т., 312-бет.

³ Қипчоқ, Қашқар иқинидаги бир жойнинг исми. У ерларда яшовчи халқларни ҳам қипчоқ деб аталган. Қипчоқлар фақат шу ерлигига эмас, Тирозгача чўзилган жойларда ва Табар қишлоғида яшганлар. Қипчоқ халқи ўз даврида кўпгина янгилликлар яратган эди. Ужон номли икки қанотлик кемани дастлаб шулар ихтиро қилган. Печак ўт шаклидаги жумлақ деган усимлик фақат қипчоқ шаҳарларидагина ўсар эди. Асал қўшиб ясаалаган ичимлик учун ундан ўнгит сифатида фолдаланилган. У усимликдан турмушда кўпгина нарсаларга фолдаланилар эди. Қипчоқнинг тили шарқий группа қабилалар тилидан баъзи бую хусусиятларда фарқ қилар эди. Сўз охиридаги *н* ни *й* га алмаштирар эдилар, *қўй-қўн*, *жиғой-жиғон* (камбағал). Айрим сўзлар бошидаги *м* ни *п* га, *т* ни *д* га айлантирар эдилар. Айрим ҳарфларини тушириш каби фарқлар ҳам бор эди, лекин уларнинг ҳаммасини бу ерда келтиришга зарурат кўрилмади.

⁴ „Девони луғоти турк“, 1 т., 37-бет.

Орттирма сифат ясашда, сифат олдида келадиган *тим* элементи *тим қора* каби, „Девони луғоти турк“ да *чим* тарзида кўрсатилган:

جم حرف يذکر عند مبالغته الشى ووصفه بالرطوبة او كونه
نيا يقال منه جم بيك ات اى لحم نى جدا¹

Таржимаси: „*Чим* элементи бир нарсанинг кўплигини ошириб кўрсатиш учун сузлар олдида келтирилади: *Чим йик эт* — жуда ҳўл, сели эримган гўшт; *чим ул тун* — жуда ҳўл тўн каби“.

XI асрда *чим* тарзида қўлланган бу элемент Навоийда *чум* тарзида учрайди. Шу билан бирга Навоийда бу *чум* икки хил функцияда қўлланган:

1. *Бутунлай, тамоман* деган маънода мустақил сўз сифатида:

Дона тутубон жаҳон юзин чум² (жаҳон юзини дон, яъни юлдуз бутунлай қоплаган эди).

2. Сифатлар олдида келиб, унинг мазмунини орттирувчи *жуда* маъносига.

Ўйна мени мубталони истаб
Икки юзи чум қорони истаб³ каби.

Демак, XI аср тилидаги *чим* элементи Навоийда форма ва мазмун жиҳатидан бошқача қўлланган. Ҳозир эса *тим* ҳолида асосан *қора* сўзи билангина ишлатилади: *тимқора* каби.

Девонда, сифатлар олдида қўшилиб оширма сифат ясовчи префикс функциясида *аб* сўзи берилган. *Аб азгу* жуда яхши, ниҳоятда яхши каби. (I т. 37-бет). Фикримизча бу, ҳозирги тилимизда хўп яхши деганда қўлланувчи хўп аффиксдир. Демак хўп аффикс форси тилидан кириб аффикслашган хўб сўзи бўлмай, қадимги туркий тилдан узгариб етиб келган префиксдир.

Орттирма сифат XI аср тилида, юқорида кўрсатилганидек, асосан, сифат олдида айрим элементлар келтириш ва сифатнинг олдинги қисминини фонетик жиҳатдан узгартириб такрорлаш йўли билан ясалган. Шу билан бирга, айни сўзини қаратқич-қараймишлик муносабатига киритиш йўли билан ҳам ясалган. Бунда ҳам ортиқлик маъноси аниқлашган. Чунончи: *кишилар кишиси: Биликлик кишилар кишиси* бўлар⁴.

¹ „Девони луғоти турк“, I т., 283-бет.

² Навоий, Хамса, 208-бет.

³ Уша асар, 259-бет.

⁴ „Қутодку билик“, 251-бет.

СИФАТДОШ

Сўз туркумлари орасида ўзининг лексик, семантик ва грамматик функциялари билан қадимги даврлар тилида ҳам ўзига хос ўрин олган. Етук филолог Маҳмуд Кошғарий бу сўз туркумини фоил — касбу ҳунар эгаси онглатувчи исм, деб атаган. Сўнгги даврлардаги айрим дарсликларда уни феъл категориясига киритиш ҳоллари ҳам учрайди.

الفاعل الذى يوصى بدوام الفعل وكثرة حدوثه منه نحو يقال
ال افسكا برغان ال اى ان ذلك الرجل كثير الذهاب الى
بيته ويكثر ذلك ويقال ال كشى ال بزكا كلكان اى ان ذلك
الرجل كثير الاتيان البنا وهذا النوع من الصفات لم يذكر¹

(Харакатнинг давомлилигини, қайта-қайта ишланишини билдирувчи сўз (фоил — сифатдош) ларни китобимизда тўла кўрсатмадик. Чунончи *ул авга борағон ул* — у одам ўйинга кўп борадиган, *ул киши ул бизга калагон* — у киши бизга кўп келадиган киши каби.)

„Девони луғоти турк“ материалларига кўра сифатдошлар у давр тилида икки хил усул билан, феъл ўзак ва негизларига ан,-ғу,-ар аффиксларини қўшиш билан, ёки қўшма сўзлар орқали ясалар эди.

1. -Ғон, -қон, -гон аффикслари билан ясалган сифатдошлар: *ўқит-ғон*, *оғитқон*, *игирган* каби.

Маҳмуд Кошғарий маълумотига кўра бу хил сифатдошлар ишнинг давомли эканини, қайта-қайта қилинишини, қатъийлигини, одат бўлиб қолганини англатади. Масалан: *Бу эр ул отин ўзитғон*² — бу одам доим отини ўздиради — ўздирадиган. *Бу кийик ул итиғ тоғқа оғитқон*³ — бу кийик у итни ҳар доим тоғқа оширади — ошириб юрвадиган. *Ул манинг бирла ўқ отишғон* — мен билан ўқ отишиш унинг одати.

¹ „Девони луғоти турк“, 1 т., 23-бет.

² Шу асар. 137-бет.

³ Шу асар. 138-бет.

Маҳмуд Кошғарий бу сифатдош формасини қўллашда у давр диалектларида фарқ бор деб кўрсатган:

فاما الحذف اجمعت فرق الغزينة وقبجاق على ان تخذف كل
غين متوسطته فى الاسماء والافعال اذا كان سمنه لدوام الفعل.
اما الفعل نحو قولهم ال افكا برغان ال اى انه ضاب الى بيته
والغزينة تقول بران ال لذيك المعنى الترك تقول ال قلنى
ارغان ال اى ان ذلك الرجل ضراب لعبدته وهم يقولون اران¹

(Ҳамма ўғузлар ва қипчоқлар исмларда, давом маъносини билдирувчи сифатдошларда бўлган ғ ҳарфини бутунлай туширадilar. Масалан, феълларда турклар, ул овга боран ул, десалар улар шу маънода борон ул дейдилар. Турклар, ул қулини урагон ул, десалар шу маънода урон тарзида қўлайдилар).

II. -Ғу аффикси² билан ясалган сифатдошларни мазмун жиҳатидан қуйидаги хилларга ажратиш мумкин.

а) келаси замон сифатдоши вазифасида: *от тушоғу булди*³ — от тушаладиган вақт бўлди;

б) Мажҳул сифатдош функциясида ҳаракатнинг зарурлиги маъносини англатади: *надак қилғу айғил, кенгаш бер менга*⁴, нима қилинадиган бўлса, қилиш керак бўлса, менга ўзинг айт, тушинтир;

в) ҳаракатнинг миқдорини билдиради:

*Эгин бутгу казим қорин тўзғу ош*⁵. Кийим учун етадиган миқдорда материал, қорин тўядиган даражада овқат.

III. -Ар аффикси билан ясалувчи сифатдошлар, икки хил:

1) буйруқ охирига ур, ир, ар ёки р аффикслари қўшилиб ясалади:

Борди араи қўнуқ курубқутка соқар
*Қолди дууз уюқ кўриб зина йиқор*⁶.

Меҳмонни бахт ҳисоблайдиганлар кетдилар.

Узоқдаги кўриқчини кўриб меҳмон деб ташвишга тушиб уйини йиқитадиган (бузадиган)лар қолишди.

Бу парчадаги *соқар* сўзи буйруқ охирига р қўшиб ясалган сифатдошга мисолдир. Яъни санайдиган, ҳисоблайдиган

¹ Девони луғоти турк*, I т., 35-бет.

² Девонда бу аффикс таърифи берилган жойда М. К. фақат *ғу* шаклининггина кўрсатган. Девондаги текстларда буни *зу, қу, ку* шакллари ҳам кўп учрайди.

³ Девони луғот турк*, I т., 372-бет.

⁴ Кутодку билик*.

⁵ Шу асар.

⁶ Девони луғоти турк*. I т., 79-бет.

маъносидир. *Йиқор* сўзи буйруқ охирига ар қўшиб ясалган сифатдошга мисолдир. Яъни йиқитадиган бузадиган маъносидадир.

Бу сифатдошнинг бўлишсиз формаси, буйруққа -ма аффикси қўшилиб ясалган: *сув ичурмасга сут бер¹* — Сув ичирмайдиган одамга (сен уялтириб) сут бер каби. 77

2) келаси замон феълига *эrsa* кўмакчи феълни қўшиб ясалади:

Билир эrsa соғиш, ина ҳандаса.²

(ҳисоб, ҳандаса илмларни биладиган бўлса). Бу мисраъда *билир* сифатдоши *эrsa* кўмакчи феълига қўшилиб *биладиган бўлса*, сифатдошнинг ясаган.

IV. Қўшма сўзлар орқали ясалган сифатдошлар. Келаси замон феълига *эркан* кўмакчи феъли қўшилиб сифатдош ясалди: *ул келур эркан кўрдим* — уни келаётган ҳолда кўрдим каби.

V. Айрим сўзларга *нанг* сўзи қўшилиб сифатдош ясалади: *Итинди нанг³*, ташландиқ нарса. *Овинжунанг⁴*, овинилдиган нарса.

¹ Шу асар, 187-бет.

² „Кутотку биллик“.

³ „Девони луғоти турк“, I т., 125-бет.

⁴ Шу асар, 120 бет.

РАВИШ

Қадимги давр тилидаги равиш категориясини дастлаб иккига айриш мумкин. 1. Илгарилардан тилда равиш функциясида қўлланиб келган туб равишлар. 2. Илгаридан равиш функциясида қўлланмай, сўнг бирор усул билан ясалган ясама равишлар. Ясама равишлар тилдаги тушунча ва янги формалар юзага келишига хизмат қилиши билан у давр тилида алоҳида ўрин тутган. Қадимги ёдгорликлар материали устидаги кузатишларимиз айрим равишлар феъл олдида ва бошқа сўз олдида келиши мумкин эканидан дарак беради. Масалан, *ўгуш¹ нанг* (кўп нарса); *ўгуш йилқи* (кўп йилқи) нбораларида *ўгуш* сўзи исмлар олдида қўлланган бўлса, „*тирик эсан бўлса тонг ўгуш кўрар*“ мақолида *ўгуш* сўзи феъл олдида келган.

Ўгуш кўрдум эрни ёва қилди бош².

Маҳмуд Кошгарийнинг *тарк* сўзи ҳақидаги изоҳи бу сўз у даврда фақат феъл олдида равиш функциясида қўлланганидан дарак беради. *Тарк кел³—тез кел, тарк қил⁴—тез қил* каби.

Ноғу берди эрса яна тарк олур,⁵
Аро кўрса овурур яна тарк юзин.⁶

¹ *Ўгуш* кўп маъносидадир (Девони луғоти турк, I т., 62-бет.) Кўп маъносида у даврда бир неча сўз бор эди: 1) *Кўп*, 2) *ўгуш*, 3) *талим*. Масалан, *кўп нанг* — (кўп нарса), *кўп соч*, *талим ярмоқ*, *талим бошлар юккадимат* (кўп бошлар эгилдилар). *Ўгуш* сўзи кўпгина асарларда икки хил, яъни *ўгуш* ва *ўкуш* тарзида учрайди. Лекин Навоий асарларида *ўгуш* формаси қабул қилинган.

² Қўтоғку биланк, 253-бет.

³ Девони луғоти турк, III т., 319-бет.

⁴ Девони луғоти турк, I т., 360-бет.

⁵ Қўтоғку биланк, 304-бет.

⁶ Уша асар, 241-бет.

Бу ой тўлди тарқан авурди юзин¹.
Қали бўлса тутмас қилур тарқ ева².

РАВИШЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ

XI аср тилида равишлар сўз ўзвигига ҳар хил аффикслар қўшиб ҳам ясалган.

1. *-ла* аффикси. Бу аффикс билан ясалган равиш икки хил маънода қўлланган: 1. ҳаракат ва ҳолатнинг такрорланишини англатган. *Бир тулқу териси иккила сўи мас.*³ Бу мисолдаги *иккила* икки-икки, икки қайтадан, икки мартадан маъносига сўз каби. 2. Ҳолатни таъкидлаш, пухталаш маъносини англатган. *ال اشغ ينكبه، لدى* — *ул ишиг янги + ла қилди.*⁴ *Ўғуз*⁵ қабиласи тилида бу сўз фақат бир маънода қўлланинган. *Тирикла киши ўлса эзгу этиб* (яхшилик қилиб ўлган киши тирикдир — ўлмагандекдир).

Тунла билан кўчалим
Ямар сувим кечалим.

Тунла сўзи туйда ёқ маъносига, яъни *ла* аффикси оқ, ёқ ҳол англатувчи қўшимча маъносига эгадир.

Ҳозирги ўзбек тилида масалан, Фарғона диалектида айрим сўзларга ана шу *-ла* аффикси қўшиб қўллаш учрайди. Ҳозиргина, *янгила* — янгигина каби. Бу ҳол ана шу қадимгин-*ла* аффиксининг бир оз функцияси узгарган ҳолидир.

2. *-ча* аффикси. Бу аффикс бирор ҳолат, бирор белги иккинчи бир ҳолга мувофиқлигини, тенглигини, ўхшашлигини, умумийлигини англатади. Бу XI аср адабий тилида ҳар хил сўзларга қўшилиб кенг қўлланган. Масалан, *тунчи бўлди йил + ча*⁶ *удиб бўлмади.*

Бу мисраъда *-ча* аффикси исмдан равиш ясалган бўлса,

*Ўзунг ютти мунча*⁷ *будун юклари*⁸.

¹ Ўғуз қабиласи Ўрта осийда яшовчи энг эски қабилаларнинг биридир. У XI асрда ҳам ғарбий группа қабилалари орасидаги йирик қабилалар сифатида ўрни тутган. Ўғуз қабиласини Девони луғоти турк⁶ материалларига кўра тил хусусияти нуқтасидан иккига айириш мумкин. Бир қисм ўғузлар — кўчмаликнинг тили шарқий группа қабилаларининг тилидан бир қанча катта-кичик масалаларда фарқ қилади. Бир қисм ўғузларнинг тил хусусиятлари шарқий группа қабилаларининг тил хусусиятлари билан асосан мосланган эди.

² „Қутодқу биланк“, 268-бет.

³ „Девони луғоти турк“, III т., 381-бет.

⁴ Уша асар, 381-бет.

⁵ „Қутодқу биланк“, 492 бет.

⁶ Янадак, йилга ўхшаган, узун, бу ерда миқдор маъносига: катта, оғир.

⁷ мунча — шу қадар, яъни жуда кўп маъносига.

⁸ „Қутодқу биланк“, 436-бет.

Бу мисраъда му (бу) кўрсатиш олмошига қўшылиб равиш ясаган.

Босутчи керак бор + ча¹ ишта билин.

Бу мисраъда феълдан равиш ясалган.

*Неча эр атарса², ул анча³ қочар⁴.
Туруча⁵ юриса, ёруқ ер юзи.⁶
Қорик туйғу + ча е қолмуқ ем, ичим.⁷*

Бир ердагина бу-ча аффикси -ши тарзида учратилди:

Кучингга тенгоши етургала юким⁸.

3. -так аффикси. Ҳозирги ўзбек тилида -так, -дак, -дай тарзида қўлланивчи бу сўз, у даврда асосан-так формасидагина учрайди. Фикримизча бу-дак, -даг, -диг -док, -доғ тарзида ҳам талаффуз қилинган.

*Тугордин будуклади ўрт-так ялин.⁹
Безанмиш келин-так ўзин кўргудур¹⁰
Ёруқ юз очар-так юзи уртугин.¹¹
Ўтоди тобуъчи ҳақин уқку—так,¹²
Касик лик киши-так кўзун юммади.¹³*

-док варианты жуда сийрак учрайди:

Биликлик билик берди мундок аюр¹⁴.

4. -ин аффикси. Бу аффикс билан ясалган равиш биргаликни, воситаликни биргалик ҳолатини билдиради.

*Исиг сўзлади сўз тил + ин яхши кўр.¹⁵
Севинчин турип чиқти қошан ёза¹⁶.
Кулса киши юзига кўрклук юз + ин кўрингил.¹⁷
Адиралади тарк + ин отина тутуб¹⁸.*

¹ Ҳозирги тилимизда кенг қўлланивчи ҳар ким, ҳамма сўзлари ўр-нида ҳам у даврда шу сўз қўллангани учун бу сўз жуда тез учрайди.

² Атармоқ — изламоқ, ахтармоқ.

³ анча — ушанча, миқдор маъносига.

⁴ Қутодку билик*, 386-бет.

⁵ Тўру — қонда; тўруча — қондага мувофиқ, яъни бу ерда ҳолатик аниқлалди.

⁶ Қутодку билик*, 392-бет.

⁷ Уша асар, 405-бет.

⁸ Қутодку билик*, 328-бет.

⁹ Уша асар, 306-бет.

¹⁰ Ўртуғ — парда. Қутодку билик, 338-бет.

¹¹ Қутодку билик*, 348-бет.

¹² Касиклик киши — иситма-безгак одам.

¹³ Қутодку билик*, 415-бет.

¹⁴ Уша асар, 430-бет.

¹⁵ Уша асар, 252-бет.

¹⁶ Уша асар, 452-бет.

¹⁷ Девони луғоти турк*, III т., 43-бет.

¹⁸ Қутодку билик*, 285-бет.

Юқоридаги мисолларда — *ин* аффикси ҳолат ва воситалик маъносини ҳам англатган.

*Сан аймиш сўзунг барча ўксузсиз + ин.*¹

Бу аффикс баъзан миқдор маъносини ҳам англатар эди.

Неча минг тобуқчи топанди йил + ин.

Бу мисраъда *йил* сўзи йиллаб, йил бўйи, бутун йил, яъни миқдор маъносидадир.

5. XI аср тилида феъл узакларига *-иб* ва *-лаб* аффиксларини қўшиш билан ҳам равишдош ясалар эди. Масалан, *юриб* (юрган ҳолда), *очиб* (очиқ қилиб) каби.

Юриб борди, ақру тўқиди қобуғ. Бу мисрада икки равиш бор; бири, ясовчи *-иб* аффикси билан ясалган равишдош — *юриб*; иккинчиси, туб равиш *ақрудир*.

*Ўзум орзулаб келдим энди санга.*²

*Ё сўзни танирқоп талим тингласа.*³

*Туруб чиқти уқтурмуш ондин юриб.*⁴

Бу мисолдан *-иб*, *-уб* аффикси билан ясалган иккита сўзбор: *туруб*, *юриб*, буларнинг биринчиси ўтган замон ҳикоя феълли бўлса, иккинчиси равишдошдир.

*Тегиб ақру илким тўқиди қобуғ.*⁵

6. *-бон* аффикси. XI аср ёзма ёдгорликларида *-бон* аффикси билан ясалган равиш жуда сийрак, фақат бир неча ердагина учради. У даврда равиш ясовчилардан яна бири *соми*⁶ сўзидир. Бу сўз қўшилиб ясалган равиш, нарса солиштирилган сўз билан даража ва сифатда тенглигини англатади.

*Икидан нару борча йилқи соми.*⁷

Синтактик усул билан равиш ясалиши XI аср тилида ўша давр тил қурилиши савиясига мос содда эди. Уларни қуйидагича кўрсатиш мумкин.

1. Айрим сўзлар бир-бири билан бириктиш натижасида у сўзлар ўз лексик маъноларини йўқотиб, янги бир маъно — ҳолат, вақт, ўрин англатар эди. Масалан, *бу* билан *кун*

¹ „Қутодқу биллик“, 422-бет.

² Уша асар, 340-бет.

³ Уша асар, 427-бет.

⁴ Уша асар, 456-бет.

⁵ „Қутодқу биллик“, 455-бет.

⁶ *Сом* сўзи „Девони луғоти турк“да аздад саног маъносида изоҳланган (III. т., 157 бет). „Қутодқу биллик“дагина бу сўз равиш функциясида, яъни қаторида, ҳисобида маъносида учратилди.

⁷ „Қутодқу биллик“, 279-бет.

сўзлари бирикиб қандайдир бир вақт маъносини англатар эди.

Бугун бир сўзум кўр санга туш булур¹.

Бу мисраъда бугун сўзи ҳозирги сўзланиб турилган вақт маъносидадир.

Тушу кирди турди бир анча тиниб².

Бу мисраъда икки мустақил сўзлан бириккан бир анча сўзи маълум бир вақтни билдиради.

Очунчага ардам қорак минг туман³.

Бу мисолда минг туман жуда кўп маъносидадир.

Оғиди яна бар кун ўздулмишиг⁴.

Бу мисраъдаги бир кун бирикмаси қандайдир аниқсиз бир вақт маъносидадир⁵.

Яна кечти қоч кун бу сўзга утип.

Бу мисраъдаги қоч кун бирикмаси ҳам маълум бир вақт улчовини англатади, лекин бундаги вақт чўзиқроқдир.

Ер, ут, сув талим деб кўкис кермагил

Бу мисраъдаги уч сўз — *ер, сув, ут* сўзлари ўзлексик маъноларидан эмас, ҳар учовини бирикмада давлатлилиқ маъносидадир. Ҳозирги тилда бу маънода асосан *молу дунё* сўзи қўлланади. У даврда энг ортиқ давлатлилиқ, мол боқиш ва экиш учун зарур *ер, сувга эга бўлишдан* иборат бўлгани табиий.

Оғир тутса эшитиб кичик-улуғи.

Бу мисраъдаги *кичик-улуғи* сўзлари ўзларнинг лексик маъносида эмас, балки бу бирикмада ҳар икки сўз кўпчилиқ маъносидадир.

Айрим сўзлари алоҳида гап тузилиши билан боғли ўзлексик маъноларини йўқотиб ўзи бириккан сўздаги маълум ҳолат маъносини англатиш билан махсус равиш ясалишга хизмат қилган. Масалан, *ўгуш — эзгу сўзлар талин сўзлади⁶.*

¹ Уша асар, 249-бет.

² Уша асар, 414-бет.

³ „Қутодку билан“, 262-бет.

⁴ Уша асар, 418-бет.

⁵ Бу хил бирикмаларда бир сўзининг функцияси каттадир. Масалан, юқоридagi мисолда бир сўзи кун сўзига қўшилиб аниқсиз бир вақтни англатган бўлса, бошқа сўзлар билан қўшилиб, у яна бошқа маъноларни — тахмин, чама маъносини англатади. Масалан, бир ўлчам, чама маъносини билдиради.

⁶ „Қутодку биландан“.

Бу мисолда *угуш* сўзи *эзгу* билан бирикиш натижасида ўз лексик маъносини йўқотиб, жуда маъносига, *эзгулик* даражаси маъносига кўчган. *Угуш эзгу* сўзи жуда яхши демакдир.

*Ким эзгу қиланж тутса, булди тирик,
Ким азис қилиқ тутса ўлди тирик¹.*

Бу мисоллардаги *тирик* сўзи тирiek ҳолда, доим тирiek маъносида равишга кўчгандир. Айрим сўзлар такрорланиш йўли билан ҳам равишга утар эди:

Саломат қовишса акки ўз-ўзин².

Равишдошлар ҳам жумладаги маъносига кўра равишга кўчар эди.

Азис ер қуду боргой эрди туға³.

Бу мисолда *-а* аффикси билан ясалган равишдош *туға* сўзи туққандаёқ, туғилган ҳолдаёқ маъносидаги равишдир.

РАВИШЛАРНИНГ МАЪНО ТУРЛАРИ

1. **Ҳолат равиши.** Бу гапдаги иш-ҳаракатнинг бажарилиш ёки бажарилмаслигидаги ҳолатни англатади. Масалан, *таркин тездан* сўзи қуйидаги мисраъда эгарлаш ҳаракатининг бажарилиш ҳолатини, яъни суръатни англатиб келган:

Адирлади таркин отини тутиб⁴.

(у вақтдан кейин *дарров, тездан, шошқич* утлаб юрган отини тутиб эгарлади).

Тегиб ақру илкан туқида қобур⁵.

Саломат тирилгил тучи⁶ бўл оғир⁷.

Арич куп тилак орзу мангу тила⁸.

II. **Пайт равиши.** Иш-ҳаракатнинг бажарилиш ёки бажарилмаслигидаги вақтни англатади.

¹ Қутодқу билек*, 492-бет.

² Уша асар, 285-бет.

³ Уша асар, 486-бет.

⁴ Уша асар, 285-бет.

⁵ Уша асардан.

⁶ *Тучи* доим, ҳар вақт доимо деган маънода бўлиб, бу сўз баъзан *тутчи*, баъзан *тучи* формасида қўлланган. *Киши кўнгла тутчи талар орзуни каби.* Бу сўз ҳозир муттасил маънодаги *туташ* сўзининг қадимги формасидир. Бу сўз Қутодқу билек*да ч билан берилган. „Девони луғоти турк“да бу сўзнинг *тутши* ва *тутоши* вариантлари ҳам берилган. (Қаранг, „Девони луғоти турк“, I т., 384-бет.).

^{7, 8} Қутодқу билек* дан.

XI аср тилидаги пайт равишларининг бири *кейин* сўзидир. Кейин иш ва ҳаракат ёки ҳодиса вақтини, яъни воқияни бир ҳодисадан сўнг бўлганини ёки бўлмаганини англатади. Бу сўз XI аср ёдгорликларида *кедин*, *кетин* формаларида учрайди. Масалан, *Эмди узун удунди — кадин талим укунди*¹. (*Эмди уйқусидан уйғонди, сўнг кўп пушаймон бўлди*).

*Магар эзгу оти юрса кетин*²

Қутодқу биликда бу сўз *кен* тарзида ҳам қўлланган:

Кенгашса унгорур киши уз иши.

*Уқумлук бўлур кен кенгашмас киши*³.

Бу мисраъда вазн талабига мувофиқ *кедин* сўзи *кен* тарзида қўлланган. XI аср адабий тилида вазн ва қофия заруратидан қисқартиш қонда ҳолига кирган эди. Маҳмуд Кошғарий айрим уринларда бу хусусиятни шеърий қонда сифатида кўрсатган.

Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра сўнг, *туби* сўзлари ҳам у даврда кейин маъносида қўлланган:

سنگ حرفى بمعنى بعد يقال منه سن منينك سنكبيده كبل اى
سر انت خلفى⁴

Таржимаси: Сан мани сўнгимда кел, деганда *сўнг* сўзи кейин маъносидадир.

Сўзуг урта тутса сўнги эг бўлур

*Қаю намг як эрса туби эг бўлур*⁵.

XI аср тилида *басо* сўзи ҳам шу маънода қўлланган:

بسا حرفى بمعنى بعد يقال منه من ائدن بسا كلم اى ائىت بعده⁶

Таржимаси: *Басо* сўзи сўнг, *кейин* маъносидадир. *Ман аядан басо келдим.* (Мен ундан сўнг келдим) каби.

Исра ҳам *кейин* маъносидадир.

اسرا كلمته ومعناه دون ذلك المكان⁷

Исра сўнг, кейин маъносидаги сўздир. Бу жойдан сўнг дейилгандаги каби.

Санингдан басоги санга чиқ теюр.

¹ Девони луғоти турк*, I т., 174-бет.

² Қутодқу билик*, 263-бет.

³ Уша асар, 472-бет.

⁴ Девони луғоти турк*, III т., 265-бет.

⁵ Қутодқу билик*, 437-бет.

⁶ Девони луғоти турк*, III т., 169-бет.

⁷ Уша асар, I т. 113-бет.

Икки сўз қўшилиб, иккинчи сўз кўмакчи сифатига кўчади ва асосий сўз маъносига қўшимча оттенка қўшади. Масалан:

Сен, уғлон, кичик эркан ўлди аданг¹.

Бу мисолда *кичик эркан* сўзлари бирикиб кичиклигингда маъносида қўлланган.

Ш. Миқдор — даража равиши. Бу равиш ҳаракат белгисининг миқдорини, ортиқлик, камлик даражасини англайтиб келади.

Удип ётма тун-кун иши қил анинг².

Бу мисолдаги *тун-кун* ҳар вақт, доим маъносидадир.

Бирин-бирин минг бўлур.

Тома-тома кўл бўлур³.

Аюр озгина тот э эзгу киши⁴.

Ёди-ичти озроқ⁵ ул ичкү-егу⁶.

¹ „Қутодқу биллик“, 483-бет.

² „Қутодқу биллик“, 483 бет.

³ „Девони луғоти турк“, III т., 360-бет.

⁴ „Қутодқу биллик“, 457-бет.

⁵ „Роқ“ аффикси қиёсنى англайди. Шунинг учун бу аффиксли сўз қаршида кўпинча *кўра* сўзи ҳам қўлланади.

⁶ Ушундан *кўра* бу сўзум *эзгуроқ* дегани *кўра* сўзи текстан қиёс англашилгани учун баъзан туширилади.

⁶ „Қутодқу биллик“, 457-бет.

РАВИШДОШ

XI аср ёзма ёдгорликларида равишдошлар қуйидагича ясалган:

1. Феъл ўзаги охирига увлилардан сўнг -ю, ундошлардан сўнг -у қўшилиб ясалар эди.

*Саломат қовишқил тила+ю келиб¹.
Манга кургуз+у бер тилин сўзла+ю².
Келди эсин эсна+ю, қозқо тугал асна+ю.
Кирди будун қисна+ю, қора булут кукрашур³.*

*Йигитларнинг ишлату — ишлат — у
Йиғоч, ямиш ирғоту — ирғат — у
Қулон кайик овлату — овлат — у
базрам қилиб овналим*

2. Феъл узакларига-а қўшиб ясалар эди.

*Чим эрса бору келгин андин қуб+а⁴.
Бу шукруг қачон қалғай узум ет+а⁵.
Илик айди эмди манга ай оч+а,
Неку ул тобугчи ҳақи ай соч+а⁶.
Урук берди ўлтурди илкин тут+а⁷.*

3. Кунча,-қинча,-қунча,-кинча аффикслари қўшилиб ясалар эди.

Бу аффикс қўшилиб ясалган равишдошлар маъносига кўра икки хилдир.

¹ Кутодку билан⁴, 285-бет.

² Уша асар, 280-бет.

³ „Девони луғоти турк“, т. III, 108-бет.

⁴ Кутодку билан⁴, 282-бет.

⁵ Уша асар, 271-бет.

⁶ Уша асар, 258-бет.

⁷ Уша асар, 285-бет.

а) Бирор ҳолатни иккинчисига қиёс қилиш, чоғиштиришни
англатади:

Минг эзгунг адоқини тутқунча сак¹.

б) чегара маъносини англатади:

Тотиг бўлмагунча қули адрор иш².

¹ Қутолду бирик. 325-бет.

² Ҷша асар, 242-бет.

СОН

СОНЛАРНИНГ ИМЛО ВА ТАЛАФФУЗИ ҲАҚИДА

Ёзма ёдгорликлар устидаги кузатишларимиз кўпчилик сонларнинг бир неча вариантларда қўлланиб келганини кўрсатади. Бу ҳол бир тарафдан сонларнинг имло ва талаффуз нормаларини аниқлаш учун ёрдам берса, иккинчидан, бу, сонларнинг этимологиясини аниқлаш учун ҳам ёрдам беради. Шунинг учун биз бу ишда сонларнинг у давр ёдгорликларида учрайдиган ёзилш шакллариини ҳам беришни лозим топдик. Улар қуйидагичадир:

Бир (1): *бир ярмоқ*¹ (бир танга, биттанга) каби. *Бир* сўзи XI асрда икки хил *بیر* ва *بير* тарзида ёзилганини Маҳмуд Кошғарий қуйидагича изоҳланган.

وبجوز ان يلحق بباب المنقوص فيقال بر ومثاله كثيرة لكن الافصح والاصح فى لغات الترك ما كان اقصر لفظا واصلب مخرجا²

Таржимаси: *бир* сўзини *манқус* бобига киритиш ҳам мумкин. У ҳолда *بير* эмас *بیر* тарзида ёзилади. Бу хил сўзларга мисоллар кўп. Лекин тилда сўзни шаклда қисқалиги ва талаффуз этишда қаттиқлик — яхшироқ ва тўғрироқдир.

Маҳмуд Кошғарийнинг бу сўзларига кўра *бир* сўзи у даврда икки вариантда чўзиқ ва қисқа вариантларда, яъни *бир* ва *бийр* тарзида икки хил талаффуз қилинган. Лекин ёзувда асос қилиб қисқа варианты *بیر* олинган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам асосан қисқа формаси — *бир* варианты қўлланилади. Чўзиқ варианты фақат айрим шеваларда чунончи Манкент шевасидагина сақланган.

اکی *ики* — *икки*². Маҳмуд Кошғарий бу соннинг бошқа варианты ҳақида бирор сўз айтмаган. Бундан XI аср тилида бу сўз фақат бир вариантда, яъни *ики* тарзидагина қўллан-

¹ Девони луготи турк², III т., 87-бет.

² Уша асар, I т. 271-бет.

ган деган хулоса чиқариш тўғри бўлмайди. Бу сўз Маҳмуд Кошғарийнинг ўз асариди ҳам икки вариантда кўп учрайди. Масалан, *Икки аран ўқушди*¹ (икки киши бир-бирини мақташди) каби.

У даврда бу сўз икки вариантда: *ики* ва *икки* вариантларида қўлланганлигига „Қутодқу биллик“ да ҳам мисоллар кўп. Бу сўз у даврда ҳатто бир байтнинг бир мисранда *икки*, иккинчи мисранда *ики* тарзида берилгани шуни исботлайди. Масалан:

*Киши икки турлук киши отанур;
Бири угратигли, бири уграчур,
Ики дан нару барча йилқи сони,
Тиласа муну тут тиласа ани*².

Икки сони XI асргача ҳам шеърый асарларда икки вариантда давом этган Навой асарларида ҳам шундай икки формада қўлланган:

*Йуқ — йўқки икиси маст бўлди.
Ҳар икиси майпараст бўлди*³

Икки сўзининг *икки* вариантда қўлланилиши жуда кенг тарқалган, у содда сон формаларидан тартиб ва мураккаб сонлар ясалганида ҳам учрайди. Масалан, Навоийда бу сўз биргалик маънода қўлланганда *икков* формаси ҳам, *иков* формаси ҳам бор:

*Бир навиға солдилар иковни
Жонсиз келину ўлук куёвни*⁴

Ҳозирги замон жонли ўзбек тилида ҳам бу сўз икки вариантда учрайди.

أُح (3).

„Девон“да берилган бир парчада *Ўттуз* сўзи айрим қабилаларда *уч* маъносиди қўлланганини Маҳмуд Кошғарий ҳайрат билан ёзади:

اوتتوز برماق و هو ثلاثون درهما وغيره والثله ثته بسمی بهنه
اللفظه وسمعت بیغما وکنکت یقولون اوتتوز اجالم یعنون به
نشر بثلهثا واللفظ لثلاثین و شربوا عندی ثلاثا ثلاثا اتر
اجب قفرلم یقار قبب سکرلم ارسلن لیو ککرلم فجنى سفنج سؤنلم

*Ўттуз ичиб қақирлим,
Юқор қўнуп сақиралим.*

¹ „Девони луготи турк“, I т., 163-бет.

² „Қутодқу биллик“, 279-бет.

³ Навоий, Ҳамса.

⁴ Уша асар.

*Арслонлаю кўкиралим,
Қочти сақинч севиналим¹.*

Таржимаси: „Ўттуз ярмоқ иборасида ўттуз сўзи ўттуз сонини англатади. Шу билан бирга бу сўзни уч маъносида ҳам қўллайдилар; яғмо² ва кунгут қабилаларида „ўттуз ичолим“ иборасини уч мартадан ичайлик деган маънода ишлатадилар. Ўз кўзим олдида ўттуз ичайлик деб, уч мартадан ичтилар“.

*Ўтадан ичиб қийқиришайлик.
Шўхларча юқориларга сакраб ўйнашайлик.
Арслонлардек мағрурланайлик.
Қайги, ташвишлар тугагани учун севинайлик.*

تۇرت (4).

Турт ярмоқ турт танга. Бу сўз تورت тарзида ёзилиши ҳам бор.

بش Беш (5) *بش ارنگاك توز ارماس* беш арингак туз эрмас³ (беш бармоқ баробар эмас) каби.

بىتى Ети (7): *بىتى قىت كوك* етти қат кук⁴ (етти қават осмон) каби.

سكيز Сакиз (8). Бу саккизининг қисқа формасидир⁵. Демак, XI асрда икки хил талаффуз қилинар эди. Навоий асарларида ҳам бу сўз икки вариантда учрайди:

*Сакизу саккиз юзу саксон эди⁶.
Сакиз юз саксон эрди доғи тўққуз⁷.*

Юқоридаги мисраъларнинг бирида саккиз, иккинчисида сакиз тарзида берилган.

تۇقىز Тўққиз (9) сўзи ҳам XI асрда икки хил вариантда қўлланилар эди. Навоий асарларида ҳам бу сўз икки вариантда қўлланган.

*Томса тўққуз, оқса худ ўттуз тутай⁸.
Кедтурди тўққуз табақда сочиқ⁹.
Олима тўққуз юқунуб бода тут¹⁰.*

¹ Девони луғоти турк², I т., 126-бет.

² Яғмо қабиласи „Девони луғоти турк“ материалларига кўра ўзининг тил хусусиятлари билаз катта урин тутган бир қабиладир. Яғмолар Илх ва Ирғиш водиларида яшар эдилар. Бу қабила тил хусусияти жиҳатидан шарқий гуруҳи диалектларининг биридир.

³ Девони луғоти турк², I т., 109-бет.

⁴ Уша асар, III т., 20-бет.

⁵ Уша асар, т., 305-бет.

⁶ Ҳамса, „Хайратул аброр“нинг ёзилиш тарихи, I т., 305-бет.

⁷ Фарҳод Ширининг ёзилиш тарихи, 270-бет.

⁸ Ҳамса, 39-бет.

⁹ Ҳамса, 108-бет.

¹⁰ Ҳамса, 39-бет.

Куринадики, XI аср тилидаги сонлардан ёлғиз сонлар бизгача айнан етиб келган.

Тизма сонлар биз асосланган асарларда кам учрайди. Лекин у давр тили билан ҳозирги давр ўзбек тилида қўшма сонларда ҳам асосан фарқ йўқ эди. Масалан:

Йил олтмиш ики эрди тўрт юз била¹ (китоб ёзилган йил: 462 — ҳижрий эди).

Тугал ўн саккиз ойда айдим бу сўз².
Ети юз йил эрди йилгаким, битилди бу китоб³ каби.

СОН ТУРЛАРИ

XI аср ёзма ёдгорликларида учраган сонларнинг баъзи турлари ҳақида тўхталиб ўтамиз:

Саноқ сонлар

XI асрда саноқ сонлар мазмун жиҳатидан турлича эди:

1. Предметнинг сонини кўрсатади. Масалан: *Беш аригак туз эрмас* (беш қўл баробар эмас); *икки Бугро икашур⁴* (икки хон урушади); *қирқ йилга тагин бой жиғой тузланур⁵* (қирқ йил орасида бой билан камбағал тенглашди); *бир соғим сут⁶, бир тилим эт⁷* каби.

У даврда саноқ сон доналик сон ўрнида қўлланганда ҳам, охирига *-та* қўшимчаси қўшилмас эди. Масалан:

Икидан бири бул, учинч то қачо.⁸ (Қачонгача учинчи бўлиб юрасан, икитадан бири бул).

Бу мисолдаги *икидан* — икитадан маъносиде бўлиб, доналик сондир.

Санигда йўқ эди бу учдан бири⁹ ва ш. к.

Бу мисраъда *учдан бири* — учтадан бири, яъни доналик сондир.

2. Аниқсизликини билдиради. Масалан:

Тақи бир сўзум бор аюбер ани¹⁰
Савол қилди Луқмон Ҳакимдан бир эр¹¹.

¹ „Қутодку билик“, 546-бет.

² Ўша асардан.

³ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 331-бет.

⁴ „Девони луготи турк“, I т. 109-бет.

⁵ Ўша асар, 164-бет.

⁶ Ўша асар, 240-бет.

⁷ Ўша асар, 333-бет.

⁸ „Қутодку билик“, 271-бет.

⁹ Ўша асар, 270-бет.

¹⁰ Ўша асар, 251-бет.

¹¹ Ўша асар, 230-бет.

3. Бир сови якка, ягона, фақат, ёлғиз маъносида ҳам қўлланган. Масалан:

*Бир туюн боши оғриси, қомуг (ҳамма) туюн боши оғримас¹.
Тилаб бир иконгу киши қолмади².
Бизнинг анда бир жарт олғумиз бор³.*

4. Бир сови уз маъносида эмас, иккинчи маъносида ҳам қўлланган:

*Киши икки турлук отонур:
Бири угратишли, бири ўгранур⁴*

(Киши икки хил киши деб аталади. Биттаси бирор нарсани бировга ўргатишга ярайдиган, иккинчиси, иккинчи бирор нарсани ўрганишга қобил киши).

Бир сови такрорланиб жуналиш келишиги билан қўлланганда ҳар вақт иккинчиси маъносида қўлланган:

Бу нонг ул бир-бирига терилган⁵ (бу нарсалар бири иккинчисининг устига тахлаingan).

Маҳмуд Кошғарий бундай ҳолларда „бир-бирига“ сўзининг ҳар иккисига ҳам баъзи деб маъно берган.

Бир нонг бирга осилди⁶ (баъзи нарсалар баъзисига осилди); каби.

5. Саноқ сон ўзининг сон маъносидагина эмас, кўчма маънода ҳам қўлланган. Масалан:

Тешикалик билан эр қилур минг итик⁷.

Бу мисолда минг сўзи уз маъносида эмас, жуда кўп мазмунда қўлланган.

Минг киши юлги булиб узига⁸

Бу мисолда ҳам минг киши — кўп кишилар мазмунидадир.

Керак минг яшагил, керак ўн сакиз⁹.

6. Бир сўзи орттириш, кўпайтириш маъносида ҳам қўлланган:

Неча билдинг эрса тақи бир тила¹⁰.

қанча кўп билган бўлсанг, яна орттир, кўпайтир.

¹ „Девони луғоти турк“, I т., 286-бет.

² „Қутодку билик“, 433-бет.

³ Уша асар, 279-бет.

⁴ „Девони луғоти турк“, I т., 431-бет.

⁵ „Девони луғоти турк“, I т., 431-бет.

⁶ „Девони луғоти турк“, I т., 170-бет.

⁷ „Қутодку билик“, 241-бет.

⁸ Уша асар, 206-бет.

⁹ Уша асар, 409-бет.

¹⁰ Уша асар, 545-бет.

Тартиб сонлар

Тартиб сон XI аср тилида кенг қўллана бошлаган эди. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай ёзади:

وذلك ان كل عدد اذا كان دون العشرة فانه يزداد على اصل
الكلمته النون و الجيم¹

Таржимаси: „Бир соннинг ўзидан сўнгги сондан олдинги сирада туришини англатиш учун у соннинг охирига *n* билан *ж* орттирилади.

Қўрналики, тартиб сонлар XI асрда маълум бир қонда остига олинган. Сон ўзагига — *унч* ёки *-инч* қўшиб ясалар эди, *тўрт + унч*, *беш + инч* каби.

¹ „Девони луготи турк“, I т., 118-бет.

ОЛМОШ

„Девони луғоти турк“ автори олмошларни айрим сўзлар қаторида кўрсатади ва уларнинг фақат луғавий маъносини кўрсатиш билангина чекланади. XI аср ёзма ёдгорликлари материалига кўра, у даврдаги олмошларни қуйидагича турларга айириш мумкин:

1. Кишилик олмоши,
2. Кўрсатиш олмоши,
3. Сувоқ олмоши,
4. Белгилаш олмоши.

Ушк олмоши
Бир олмоши

кишилик олмоши

Кишилик олмоши киши оти ўрнида қўллангани сабабли сўзловчи, тингловчи, ўзга шахслар учун махсус формаларга эгадир. Масалан: сўзловчи, яъни I шахс мазмунидаги олмош *ман* дир. Маҳмуд Кошғарий буни қуйидагича изоҳлайди:

من حرف و معناها نا¹
Ман сўзловчи шахс ўрнида қўлланувчи сўз дир.

Ман ани иллаттим²
Ман нонг ўрнаттим³.

Ман олмоши анча қадимги сўз дир. У Култагин ёдгорликларида ҳам учрайди.

Иккинчи шахс ўрнида қўлланувчи олмош *сэн* сан дир.
سن حرف بمعنى انت هذه اللفظة تقولها الترك للصغار والخدم لمن كان دون القائل في السن والرتبة ولمن كانت له حرمة ومرتبته تقول له سز بالترای والغزيبته تغلبها قصته فتقول

¹ „Девони луғоти турк“, I т., 285-бет.

² Уша асар, I т., 224-бет.

³ Уша асар, 244-бет.

للکبیرسن بالنون، وللصغیر سز بالزای والجمع كذلك ولهم
القیاس فیعلان سز انتم جمع¹

Таржимаси: „Сан иккинчи шахс маъносидаги сўзdir. Бу сўзни турк қабиласи ёшда, мартабада ўзидан кичикларга қўллаб, ўзидан катта, ҳурматлиларга *сиз* олмошини қўллайдилар. Ўғузларда аксинчадир. Яъни ўғузлар ўзидан катталарга *сан*, ўзидан кичикларга ва қўликда *сиз* қўллайдилар. Туркий қабилалар қўллаган формаси қондага мосдир“.

سن بمعنی انت فی لغت کنجاک والترک تقولسن²

Таржимаси: *Сен* канжак³ қабиласи тилида *сан* демакдир, туркий қабилалар сан тэрзида талаффуз қиладилар“.

Демак, *сен* сўзи у даврдаги ҳамма туркий қабилаларда ҳам фарқсиз иккинчи шахс бирлик олмошидир, лекин бу сўзни талаффуз этишда қабилалар орасида фарқ бор эди. Туркий қабилалар ёшларга *сан*, катталарга *сиз* қўллар эдилар. Ўғуз қабиласида аксинча қўллавар эди. Бизга ҳам ана шу туркий қабилалар қўллаган вариант етиб келган.

Учинчи шахс ўрнида қўлланувчи олмош *ул* дир.

ال حرف يعبر به عن معنى هو يقال منه ال انداغ ایدی ای کذا
قال هو⁴

Таржимаси: „Ул мазмунида яъни учинчи шахс ўрнида қўлланувчи олмош *ул* олмошидир. *Ул андоғ айди* — у шундай дедин маъносида“.

بز حرف ومعناه نحن يقال بز کلمه بز نحن جننا⁵

Таржимаси: „Биринчи шахс қўшлик, яъни биз маъносидаги олмош *биз* дир: *Биз келдимиз* каби“.

Биз олмошининг *миз* варианты ҳам бор эди. Бу ҳол *келдимиз*, *отимиз* каби сўзларда, яъни *биз* олмоши феъл ва от охирига қўшилганда учрашини Маҳмуд Кошғарий қуйидагича кўрсатган:

¹ „Девони луғоти турк“, I т., 284-285 бетлар.

² „Девони луғоти турк“, III т., 101-бет.

³ Канжак — XI асрда Кошғар теварагида яшаган қабилла номи. Маҳмуд Кошғарий XI асрда Бухоро, Самарқанд, Семизқанд, Ўзғанд, Фарғона, Таркан—Тошкендан тортиб, Юқори Чингача бўлган катта территорияда яшаган халқ ва қабилаларни ҳар томонлама кенг ва чуқур ўрганган ва ҳар бир қабилла ҳақида, систематик бўлмаса ҳам, айрим муносабатлар билан, у қабилаларнинг тили, турар жойи, ҳаёти ва бошқалар ҳақида бирмунча маълумот бера борган. Канжак қабиласи Кошғар атрофида боғот жойларда яшар эдилар. Боғчачилик, тоқчиликка онд кўпгина сўзлар „Девон“ да ана шу қабиллага нисбат берилшига кўра, бу қабиланинг хасби асосан боғчачилик бўлган.

⁴ „Девони луғоти турк“, I т., 41-бет.

⁵ Уша асар, 273-бет.

من حرفي ومعناه نحن والميم مبدلته من الباء تدخل في ابتدا
الكلمة نحو فواهم بز باردميز اي نحن ذهبنا ويقال كلدميز
اي جئنا نحن وهذا القياس مطرد في جميع الاسماء والافعال
يقال اتبميز اي فرسنا¹

Таржимаси: „Миз сўзи биз демакдир. Бу сўзининг биринчи товуши *м*, *б* дан узгарган. Сўз бошида *б* билан *биз* тарзида қўлланса ҳам, сўз охирида исмда ҳам, феълда ҳам *миз* тарзида қўлланади. Биз *бордимиз*, *келдимиз*, *отимиз* каби“.

Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам *биз*, *миз* формалари айнан мавжуддир.

سز حرفي يخاطب به الكبير المحترم في لغته جكل ومعناه انت
وفي الاصل انتم والصغير يخاطب سن بالنون والغزينة نقلب
القصة²

Таржимаси: „Сиз жикил қабиласи тилида бирлик маъносида, *сан* ўрнида ҳурматли катта одамга нисбатан ишлатиладиган олмошдир. Жикиллар кичикларга *сан* дейдилар, ўғуз қабилалари аксинча қўллайди, кичикларга *сиз*, катталарга *сан* дейди“.

Сиз олмоши, ҳозирги жонли тилимиздаги каби, XI аср адабий тилида ҳам, *си* тарзида, қисқарган ҳолда учрайди:

*Силарга манингдан осиг сўз керак*³ каби

Ҳақиқатан ҳозирги замон тили диалектларида ҳам *сиз* сўзига *-лар* қўшимчаси қўшилганда, *з* товуши туширилиб *силар* тарзида талаффуз қилинади.

Кишилик олмошлари, от, сифат, сон ўрнида қўлланивчи сўз бўлгани учун ҳам, уларнинг келишиклар билан турланиши XI аср тилида ҳам бор.

*Муни сен ажрасан ман+инг теп манинг*⁴
*Нагуга ажрасан нагутак санинг*⁵

(Буни сен меники деяпсан. Нега бундай деяпсан, қаёқда сеники).

КЎРСАТИШ ОЛМОШИ

Кўрсатиш олмоши тилда турли формаларга бой олмошдир. Кўрсатиш олмоши ҳол, ўхшатиш, ўрин, шахс ва нарса-

¹ Ўша асар, 275-бет.

² „Девони луғоти турк“, III т., 89-бет.

³ „Девони луғоти турк“, III т., 89-бет.

⁴ „Қутодқу биллик“, 412-бет.

⁵ Ўша асар, 437-бет.

ларни кўрсатувчи махсус формаларга эга эди. XI аср тилида бу сўз турининг тутган ўрнини аниқ ва тўлиқ кўрсатиш учун бу ҳақда у давр ёзма ёдгорлигида кўрсатилганларни айван келтирамиз. Кўрсатиш олмоши „Девони луғоти турк“ да қуйидагича берилган:

ال حرف يعبر به عن معنى ذاك¹

Таржимаси: „Ул узоқдаги нарсани кўрсатувчи олмошдир“.

بو حرف و معناه هذا يقال منه بو ار ای هذا الرجل²

Таржимаси: „Бу яқиндаги нарсани кўрсатувчи олмошдир: бу эр — бу одам дейилгандаги каби“.

Узоқни кўрсатувчи ул олмоши айван ҳозирги тилдаги каби пайт, жўналиш, чиқиш келишиклари билан турланар эди. „Девон“ да кўрсатиш олмоши бош келишикда, юқорида кўрсатилганидек, ул тарзида берилган ҳолда, ўринпайт келишигида *анда*³ тарзида, жўналиш келишигида эса *ангар* тарзида берилган.

Лекин у даврда қўлланган баъзи олмошлар билан ҳозиргилари орасида айрим фонетик фарқлар бор. Масалан, масофа, ўрин кўрсатувчи олмош ҳозирги каби *унда* эмас, *анда* тарзида қўллангандир.

Жўналиш келишиги билан турланганда ҳозирги каби *унга* эмас, балки *ангар* тарзида қўлланган. Бу ҳол, яъни *анда*, *ангар* формаси, XV асргача ҳам сақланган. Демак, ҳозирги *унда*, *унга* вариантлари сўнгги ҳодисадир.

Яқин кўрсатиш олмоши бу „Қутодқу билик“ да му тарзида берилган. Тушум ва жўналиш келишиги қўшимчалари ҳам му га қўшилиб келган.

Мунгар манггар эмди эшит ушбу сўз⁴.

Муни сен аюрсан манинг теб манинг⁵.

Демак, кўрсатиш олмоши XI аср тилида, Маҳмуд Кашгарийнинг кўрсатишича, узоқ ва яқинликни кўрсатиш жиҳатидан ҳам фарқланган бўлиб, масофа маъноси айрим-айрим олмошлар билан ифодаланар эди:

Тилансанг ани тут, тиласанг муни⁶

Бу мисрвда *ани* узоқни кўрсатиш учун, *муни* яқинни кўрсатиш учун қўллангани яққол кўриниб турибди. Шу билан бирга XI аср тили фактларига кўра кўрсатиш олмош-

¹ „Девони луғоти турк“, I т., 41-бет.

² Уша асар, III т., 105-бет.

³ Уша асар, I т., 113-бет.

⁴ Қутодқу билик⁴дан.

⁵ „Қутодқу билик“дан.

⁶ Уша асар, 257-бет.

ларини аниқ ва ноаниқ хилларга ҳам ажратиш мумкин. Олмошнинг аниқлик ва ноаниқликни ифода қилиши асосан контекстан англашилар эди. Бу — кўпинча аниққа, ул — асосан ноаниққа қўлланар эди.

Ҳозирги тилимизда яна ҳам аниқ ва яқинлик маъносида қўлланувчи *шу* кўрсатиш олмоши у давр тилида учрамайди. „Қутодқу билик“ да тўла аниқликни кўрсатувчи *ушбу* олмоши онда-сонда учрайди:

Мунгар мангзар эмди эшит ушбу сўз¹.

XI аср тилида кўрсатиш олмоши, масалан, му (<бу) келгуси ва ўтган замонда бўлган ишни ифодалаш учун ҳам қўлланган.

*Унутма муни сан; бити ҳам ўқи²,
Муни айдим эмди эй элчи киши³.*

Кўрсатиш олмошларидан *ўшандоғ*, *мундоғ* кабилар кўрсатиш билан бирга қиёс-маъносини ҳам англашадилар, Масалан:

*Идишчи боши кўр ўшандоғ керак,
Идиш тутғувчилар бу мундоғ керак⁴.*

*Бу мундоғ кишидан тириқлик келур⁵,
Раийят ўшандоғ керак, ай улуғ⁶.*

Бирор нарсани сўраш, аниқлаш учун XI аср тилида ишлатувчи олмошлар:

1. *На* олмоши. Бу ҳақда „Девони луғоти турк“ да шундай кўрсатилган:

نا حرف و معناه ماذا يقال منه نا تيرسن معناه ماذا تقول

Таржимаси: „Нарсани аниқлаш учун ишлатиладиган сўроқ сўзи *на* дир, *на терсан* — нима дейсан демакдир“.

*Оч на емас, тўқ на демас,
Очуқлуқ менга ай тилагинг на ул.*

На олмошнинг ну варианты ҳам бор эди. Маҳмуд Кошгарий ўз асариде бу вариант ҳақида ҳам маълумот берган:
نو حرف ینوب عن نا ومعناه ماذا يقال نو تيرسن ماذا تقول
واصله نكو فحذفی

¹ Ўша асар, 257-бет.

² Ўша асар, 251-бет.

³ Ўша асар, 251-бет.

⁴ Ўша асар, 255-бет.

⁵ „Қутодқу билик“, 249-бет.

⁶ Ўша асар, 267-бет.

Таржимаси: „Нима маъносидаги *на* олмошининг ну варианты ҳам бор. *Ну терсен* — нима дейсан демакдир, унинг асли *нагу* дир“.

Бу вариант сийрак бўлса-да XI аср адабий тилида учрайди:

Уғул-қиз яғи ул яғи ну керак¹

Биринчи вариант то XV асргача ҳам жуда кенг қўлланган. Навоий асарларида ҳам бу сўз *на* ва *не* вариантларида учрайди:

Сўзда Навоий на десанг чин дегил².

Пок эса ул ишқ ўлумдин не бок³.

XI аср тилида биринчи вариант *на*, *не* жуда кўп қўлланиши билан у даврда ундан ҳар хил сўзлар ҳам ясалган. Масалав: *налук*, *начук*, *неча*, *натак*, *нагутак* каби.

Нагутак теғир охир эмгак сенга.

Недак бек бўлур бул будунга улук⁴.

Шахсларнинг кимлигини аниқлаш учун қўлланувчи олмош XI аср тилида *ким* сўзи эди.

Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай ёзган:

کم حرف استفهام و معناه من هو يقال بواکم ای من هذا⁵

Таржимаси: шахсларни аниқлаш учун қўлланадиган сўроқ олмоши *ким* дир. Бу *ким* — олмоши — сўзлаётган ёки ишляётган киши қайси одам демакдир“.

Ким олмоши тилда жуда қадимий бўлиб, XI аср ёзма ёдгорликларида қуйидаги формаларни олган ҳолда учрайди:

Киминг ўғли қолса отадан кедин⁶.

Вафо кимда эркин ман озроқ қудойин⁷.

Киминг бирла давлат ярасша келиб⁸.

На эрди тилагинг ким эрмиш узун⁹.

Топир сингмагунча, тилак ким бўлур¹⁰.

Бу давр тилида сўроқ олмошининг *қаю* формаси ҳам учрайди:

Қаюси жиғойлиқ била ер соғинч¹¹.

Осиғлиғ қаю ул осигсиз қаю¹².

¹ Қутодку билик⁴, 292-бет.

² Навоий, Ҳамса, 49-бет.

³ Навоий, Ҳамса, 49-бет.

⁴ Қутодку билик⁴, 427-бет.

⁵ „Довони луғоти турк“, I т., 284-бет.

⁶ Қутодку билик⁴, 291-бет.

⁷ Уша асар, 267-бет.

⁸ Қутодку билик⁴, 251-бет.

⁹ Уша асар, 260-бет.

¹⁰ Уша асар, 248-бет.

¹¹ Уша асар, 442-бет.

¹² Уша асар, 463-бет.

Маҳмуд Кошғарийнинг „Девони луғоти турк“ асарида *қайда* сўроқ олмоши ҳақида қуйидагиларни кўрамиз.

قيدا حرف ومعناه اين يقال منه قيداسن اى اين انت

Таржимаси: „*Қайда* — нарсаларнинг ўрнини аниқлаш учун қўлланадиган сўроқ олмошидир“.

Қайда олмоши жуда қадимги мақолларда учраганидек, XI аср адабий тилида ҳам тез-тез учрайди:

Ошич аюр тубим олтун,

Қалич аюр ман қайдаман¹.

Хиднат киши қайда сунса илик.

Маҳмуд Кошғарийнинг кўрсатишича *қайда* олмошининг *қанда*, *қаяда* вариантлари ҳам бор эди. Бу ҳақда у шундай ёзди:

قندا لغته فيه بالنون

Таржимаси: „*Қайда* олмошининг *қанда* равишидаги *н* лик варианты ҳам бор“.

„Девони луғоти турк“ да кўрсатилишича, *қани* сўзи ҳам шу маънода қўлланар эди:

قانى حرف بمعنى اين

Таржимаси: „*Қани* — қаерда маъносида“.

XI аср адабий тилида ҳам шундай ишлатилиши кўп учрайди. *Қани қайга борди* маъносидаги *қани* олмоши *қаерда* маъносида қўлланган.

Ҳол-аҳвол қандайлигини аниқлаш учун қўлланувчи сўроқ олмошлари XI аср тилида бир неча сўзлар орқали ифодаланар эди:

Қали олмоши. Бу сўз „Девони луғоти турк“ да қуйидагича кўрсатилган:

قلى حرف ومعناه كيف ولو واذا سن بو ايشم قلى قيلدينك
اى كيف فعلت انت هذا الامر ويقال سن قلى برس سن

Таржимаси: „*Қали* сўзи қандай, агар, башарти маъноларидadir“. *Сан бу ишиг қали қилдинг* (сан бу ишни қандай қилдинг) гапидаги *қали* сўзи каби. Шу билан бирга *қали* агар, башарти маъноларида ҳам қўлланган: *сан қали борсан* (агар сен борсанг) гапида *қали* олмоши — агар маъносидадир“.

Қали олмоши XI аср адабий тилида ҳам худди шу маъноларда учрайди:

Қали билмадинг эрса ўрган билик².

¹ „Девони луғоти турк“, III т., 130-бет.

² „Қутодқу билик“, 286-бет.

Бу мисраъда қали сўзи шарт боғловчиси — агар маъносида қўлланган бўлса, қуйидаги мисраъда қали сўзи сўроқ олмоши — қандай маъносида қўлланган:

Қали келдинг эмди, на бўлди санга¹

XI аср тилида бу мазмунда қўлланувчи иккинчи сўз *нат* сўзидир. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай ёзади:² *نك حرف استفهام ومعناه كيف يقال منه نك سن اى كيف انت*

Таржимаси: *Натак* — ҳол-аҳволни аниқлаш учун қўлланувчи қандай маъносидаги сўроқ олмошидир: *Натаксан* — қандайсан каби³.

„Девони луготи турк“ да фақат *нат*ак шакли берилган бўлса ҳам „Қутодқу билик“ да асосан *надак* варианты учрайди.

Надак қилмишинг ҳам қачон бормишинг⁴
Надак бек булур ул будунга улуг⁵

Ҳолни аниқловчи сўроқ олмошининг учинчиси *нағу* олмошидир.

Нағу бўлса мендан иликка осиг⁶.

Бу мисраъда *нағу* — қандай маъносидаги сўроқ олмошидир.

Нағутак тегир охир эмгак санга⁶, (қийинчилик сенга қандай тегали).

Бу мисраъда *нағутак* сўзи қандай маъносида қўллангандир.

Қанча олмоши. Бу ҳолни аниқлаш учун қўлланувчи сўроқ олмошларидан биридир. XI аср тилида *қанча* сўзи қандай маъносида сонга ҳам, ҳолга ҳам умумий қўлланар эди. Чунки у даврда *-ча* қўшимчаси ўхшашлик мазмунини аниқлаган: *қан+ча* — қандоғ демакдир.

Бу беклар бош ул, қанча борса боши⁷ каби.

БЕЛГИЛАШ ОЛМОШИ

„Девони луготи турк“ даги фактларга кўра XI аср тилида белгилаш олмошларини иккига айириш мумкин.

¹ Қутодқу билик*дан.

² „Девони луготи турк“, I т., 328-бет.

³ „Қутодқу билик“, 458-бет.

⁴ Уша асар, 429-бет.

⁵ Уша асар, 326-бет.

⁶ Қутодқу билик*, 427-бет.

⁷ Уша асар, 438-бет.

1. Кўпчиликни, тудани, предмет [ва шахсларнинг ҳаммасини кўрсатувчи олмошлар.

2. Айрим шахс ва нарсани, якка ва ёлғиз нарсани кўрсатувчи олмошлар.

Бу ҳақда „Девони луғоти турк“ да шундай ёзилган:

بارجا حرف ومعناه الكل يقال بارجا كيدى لار اى جا و كلمه¹

Таржимаси: Кўпчилик шахс ва нарсаларни аниқловчи ҳамма маънолардаги сўз — барча сўзидир: *барча келдилар* — ҳаммалари келдилар маъносида*.

Барча олмоши XI аср адабий тилида ҳам кенг қўлланар эди:

Сузум барча қўйдум, сани тингладим².

Барча — ҳаммаси маъносидадир.

Ариғлиқни барча кишилар тилар³.

Сан аймиш бу сўз барча андоғ турур⁴ каби.

XI аср тилида кўпчиликни англатувчи олмошларнинг бири *қамуғдир*. Бу сўз ёзма ёдгорликларда *қамуқ* ва *қомуғ* вариантларида учрайди.

Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай ёзади:

قمنغ حرف و معناه الكل يقال منه قمنغ كئشى توز ارماس⁵

Таржимаси: „*Қамуғ* — ҳамма маъносидаги кўпчиликни белгиловчи олмошдир: *Қомуғ киши туз эрмас* (ҳамма одам бир хил эрмас) каби.

Қуринадики, Маҳмуд Кошғарий *қамуғ* сўзини фақат кўпчиликни кўрсатувчи олмош деб изоҳлаган.

XI аср ёзма ёдгорликлари материаллари устидаги текширишларимизга кўра, *қамуғ* ёлғиз кўпчиликни эмас, шу билан бирга айрим нарсаларни кўрсатиш учун ҳам қўлланилар эди:

Қамуғ ерда эрга бу соқлиқ керак.

Қамуғ нонг кўтаргиси ичтин бўлур⁶.

Усал бўлма, сақлан қамуғ ишда сан⁷.

Бу мисраъларда *қамуғ* сўзи ҳар маъносида қўлланилган.

Мунунгдин наруғи қамуқ эгри йул⁸.

Бунда *қамуғ* — ҳаммаси маъносидадир.

Учинчи амин тут қамуғ йулларинг⁹.

¹ „Девони луғоти турк“, III т., 249-бет.

² Қутодқу биланк*, 433-бет.

³ Уша асар, 250-бет.

⁴ Уша асар, 191-бет.

⁵ „Девони луғоти турк“, I т., 314-бет.

⁶ „Қутодқу биланк“, 314-бет.

⁷ Уша асар, 432-бет.

⁸ „Қутодқу биланк“, 413-бет.

⁹ Уша асар, 467-бет.

Бундаги қамуғ — ҳамма маъносида.

Қамуғ сўзи адабий тилда Навоийгача ҳам қўлланиб келинган:

*Қидиб ҳукм ким, мулк судтонлари
Қомуғ хайлу кишлар ниғаҳбонлари¹ каби*

XI аср тилида кўпчиликни кўрсатиш учун *бори* сўзи ҳам онда-сонда қўлланган. Масалан:

Бу бори хазина, бу олтун, кумуш².

XI аср тилида айрим нарсаларни ажратиб кўрсатиш учун *тағма* сўзи ҳам ишлатилгандир.

*تکما کلمته ومعناه کل احد وفي المثل نکما کشی اوز بلعلس
يات يفتى توز بلعلس³*

Таржимаси: „Шахс ва нарсаларни ажратиб аниқловчи ҳар бир маъносидаги сўз *тағма*дир: *Тағма* киши ўз бўлмас, ёт ёвуқ туз бўлмас (ҳар бир киши ўзингдай бўлмайди, ёт киши билан яқин одам тенг бўлмайди)“.

Бу олмош XI аср адабий тилида тез-тез учрайди:

*Кишига керак тағма ерда билиш⁴.
Айтти илик тағма турлук билик. каби.*

¹ Навоий, Хамса, 407-бет.

² „Қутодқу билик“, 253-бет.

³ „Девони луғоти турк“, I т., 361—362-бетлар.

⁴ Қутодқу билик“дан.

ФЕЪЛ

ФЕЪЛЛАРДА ЎЗАК МАСАЛАСИ

XI аср ёзма ёдгорликларидаги тил фактлари у асрлар тилида ҳам феъл ясашда асос — буйруқ феълнинг II шахс бирлик формаси эканини кўрсатади. Аслида феъл ўзаги ёлғиз ҳар хил феъл формаларини ясаш учунгина асос бўлмай, балки шу билан бирга у бошқа сўз турларини ясаш учун ҳам асосдир. Масалан, ўқимоқ феълнинг ўзаги *ўқи* тилимизда *ўқиди, ўқир, ўқиса, ўқиган* каби феъл формаларига асос бўлган бўлса, шу билан бирга у *ўқиш, ўқимоқ, ўқувчи, ўқимишли* каби от, ҳаракат номи, сифат ясашга ҳам асос бўлгандир.

Шунинг учун феъл ўзагини кенгроқ ёритиш тилда бўлган ҳар турли сўз категориясини аниқлаш учун ҳам муҳимдир. XI аср тилида ҳам ҳозирги тилимиздаги каби феълнинг ҳамма турлари, даражалари, майллари, феъл замонлари ва феълнинг шахсга доир лексик ва грамматик хусусиятлари ана шу асос буйруқ феълнинг иккинчи шахс бирлиги охирига турли қўшимчалар қўшиб ясалар эди. Масалан: *эк+ди, эк+ар, эк+миш, эк+кан, эк+са, эк+гай, эк+тир, эк+иш* ва бошқалар. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай ёзади:

ثم اعلم ان مدار الالفعال فى هذه اللغة على الامر فكل حرف استقر فى الامر فهو الاصل يدور عليه حروف المعانى التى تدخل لاغراض مختلفته انما تزداد على الامر¹

Таржимаси „Бу тилда феъл ясашда асос буйруқдир. Буйруқдаги ҳамма ҳарфлар ўзакни ташкил этади, турли мақсадлар учун қўлланувчи қўшимчалар уша ўзакка қўшилади. Ҳар хил мазмунларни ифодалаш учун феълга орттириладиган ясовчилар фақат буйруққа қўшиб ясалади*.

Буйруқ феълнинг турли феъл формаларини ясашдаги бу муҳим роли феъл баҳсида ҳаммадан олдин буйруқ феълни

¹ „Девони луғоти турк“, т I., 153-бет.

хусусиятларини ҳар томонлама ўрганиш зарурлигини келтириб чиқаради. Феълнинг II шахс бирлик формаси икки вазифани утайди. Биринчидан, у ҳар хил сўз формаларини ясашга асос бўлса, иккинчидан, у буйруқ мазмунини бажаради.

Кўпчилик қабилалар тилида *к*—*ғ* ундошлари бўлган ўзак ёки қалин ўзак охирига *-қил*, *-ғил* қўшилар эди; *к*, *г* ундошлари бўлган ўзак ёки умуман юмшоқ ўзак охирига *-кил*, *-гил* орттирилар эди. Натижада беш товушлига айланар эди. Бу ҳодисани Маҳмуд Кошғарий қуйидагича баён этган:

واكثر الترك تذكر بعد حرف الاصل في الامر ادا كان مامور
المخاطب واحد الغيبن واللام¹

Таржимаси: „кўпчилик туркий қабилалар буйруқнинг бирлик формасига *-ғил* қўшадилар.“

Маҳмуд Кошғарийнинг бу сўздан *-ғил* қўшимчасининг мазмунга дахли йўқ экани ҳам англашилади. „Девони луғоти турк“ дан бошқа асарларда кўрсатилганича, бу қўшимча буйруқ мазмунини кучайтувчилик вазифасини бажаради. Демак, XI асрда *-ғил*, *-гил* қўшимчаларининг маъно оттенкаси унутиларли ҳолга келган.

Буйруқ феълнинг бўлишли ва бўлишсиз формасига қўшилиб, буйруқ мазмунини кучлатувчи қўшимчани Маҳмуд Кошғарий *-чи* қўшимчасидир, деб кўрсатади:

حي حرف يلحق في اواخر الامر والنهي على معنى تأكيد الامر
والنهي يقال منه كلجى لتا تين بارماجى اى لاننهين

Таржимаси: „Бўлишли ва бўлишсиз буйруқ феълнинг оттенкасини кучайтириш учун буйруқ формалари охирига *-чи* орттирилади. *Кел* + *чи* — албатта *кел*, *борма* + *чи* — ҳеч борма демакдир“.

П. М. Мелиоранскийнинг „Араб филолог о турецком языке“ номли асарида кўрсатилишича, буйруқ охирига қўшилувчи *-гил*, *-ғил* қўшимчаси буйруқ оттенкасини кучайтувчи қўшимчадир.

وقد يزاد باخره غيبن مكسورة ولام تأكيد اوصلا تبدل
الغيبن كافا لتقارب التلفظ²

Таржимаси „Баъзан буйруқ мазмунини кучайтиш, таъкидлаш учун, унинг охирига аслида булмаган *-ғил* қўшимчасини орттирилади. *ғ* билан *г* талаффузда бир-бирларига яқин бўлганлари учун *ғ*—*г* га алмаштирилади.“

П. М. Мелиоранскийда кўрсатилишича бу қўшимчанинг қайси ўринда *-гил*, қайси ўринда *-ғил* тарзида қўлланиш саба-

¹ „Девони луғоти турк“, т II., 53-бет.

² „Девони луғоти“, III., 156-бет.

бини аниқлаш масаласи билан „Тахфуатулмулук“ автори ҳам қизиққан. Чунончи:

قال صاحب كتاب تحفته الملوك سالت علماء الترك لم خصوا
موضوعا من الامر بالغيب وللأم في آخره وموضوعا بالكافي وللأم
فلم يجيبوا بشي²

Таржимаси: „Тухфатулмулук“ китобининг автори айтади: Буйруқ охирига қаерда -*гил*, қаерда -*гил* орттириш масаласи нега қатъий эмас, деб турк тили олимларидан сўраган эдим, улар бирор нарса деб жавоб бермадилар¹.

Демак, бу хусусиятни у давр тилшунослари ҳам аниқлай олмаганлар. Маҳмуд Кошғарий эса, бу қўшимчанинг икки хил талаффуз этилиши натижасида юзага келган деб изоҳлаган.

-*кил*, -*гил*, -*гил* қўшимчанинг буйруқнинг фақат II шахс формасига қўшилиши ҳам, у форманинг асос эканлигидандир. II шахс буйруқ формаси ўзининг тур ва ясамалик хусусиятига қўра жуда кўп формаларга эгадир. Лекин ҳамма формаларнинг ясалиши асоси бирдир. Маҳмуд Кошғарий шундай таърифлайди:

والامر منه بر اي اذهب وللجمع بارينكلار اي اذهبوا واما
النهي له قباسي واحد وهو ان يزداد على صيغته الامر الميم والالف
في جميع اللغات بيانه يقال برما اي لدنذهب ترما اي لدنقم
وفي الجمع بارمانكلار اي لاندنهبوا ترمانكلار اي لهتقوموا
ويقال في الامر الغائب ال برماسون اي انه لاينذهب كلباسون
اي لهيات²

Таржимаси: „Бормоқ феълининг II шахс бирлик буйруғи — *бор*, кўплиги — *боринглар*. Буйруқнинг бўлишсиз формаси ҳақида ҳамма луғатларда³ қонда бирдир, яъни буйруқ охирига -*ма* орттиришдир.

Масалан: *бормоқ*, *келмоқ* феълларининг бўлишсиз бирлиги *борма*, *турма*; бўлишсиз кўплиги — *борманглар*, *турманглар*; III шахс бўлишсиз формаси бирлиги — *бормасун*, *келмасундир*⁴.

Куриивдики, XI аср тилида буйруқ феълининг III шахс бирлик формасининг аффикси ҳозирги тилимиздагидай *син*-дир. Лекин Навоий асарларида III шахс буйруқ формаси ва-

¹ Қаранг: П. М. Мелиоранский, Араб филолог о турецком языке, стр. 39.

² „Девони луғоти турк“, II т., 53-бет.

³ Луғатларда — тилларда деган маънодадир.

зифасида асосан шу *-син* аффикси қўлланган, шу билан бирга, *-дик*, *-дук* аффикслари ҳам ишлатилган:

*Кимки кўнглини истамас ғамгин, тилини асрадик*¹ (Кимки ўз кўнглининг ғамгин бўлишини истамаса, тилини тийсин*).

*Асрадик ҳифзида доим ани*² (уни доимо ўз паноҳида сақласин). *Ул доғи хушҳол ўлдик*,

*Ғаму меҳнатинга номил ўлди*³

Бунда *ичтик* — *ичсун*, *хушҳол ўлдик* — *суюнсин*, *помол ўлдик* — битсин маъносидадир.

Мундо турдик, бир миқдор мулоҳаза қилоли⁴ (Бунда тура турсин, бир уйлаб кўрайлик).

Бу мисолларда берилган *асрадик*, *сурдик* буйруқ феъллари III шахс бирлик формаси *асрасин*, *турсин* маъноларидадир. Навоий асарларида учрайдиган бу *-дик* формаси диққатга сазовор бўлиб, унинг сабаблари ҳали етарли ўрганилмаган. XI асрдаги қабилалар тилида, яъни диалектларда, буйруқ феъли формасида фарқ йўқ даражада эди. Фақат ўғуз ва қипчоқлар буйруқ феълининг кўплик формасини айтганда, *-лар* аффиксини тушириб гапиргандир.

واما الغزنيه وقيجاق تقول براى اذهب الواحد برينك اى
اذهبوا وللجمع ونقط منه علمته الجمع وهو لدر

Таржимаси: Аммо ўғуз ва қипчоқлар буйруқнинг бирлик формаси учун *-бор*, кўплик формаси учун *-боринг* дейдилар, кўплик қўшимчаси *-лар* ни тушириб қолдирадилар*.

Маъмуд Кошғарийнинг бу изоҳларидан унинг буйруқ феълининг I шахс формалари ҳақида гап юритмаганлиги кўринади. Ҳолбуки, буйруқ феълининг I шахс формаси XI аср ёзма ёдгорликларида кўп учрайди.

Бу форма ўзакнинг охирига асосан *-ойин* қўшиб ясалади:

*Ўзум бар юзини кўройин ани*⁵.

*Ангар мен боройин, ё келсун менга*⁶

*Киройин ангар мен яна сузлайин*⁷.

Яна уқтуройин Ишкка бу суз.

*Қаюда турар бир қиройин оми*⁸.

Баъзан, буйруқ феълининг I шахс бўлиши бирлик формаси охири *е*, *и* ундилари билан тугаган ўзакларга *-йин* қўшиб ясалар эди:

¹ Навоий, „Чордепон“.

² Навоий, „Соқийнома“.

³ Навоий, „Фавондудкибар“.

⁴ „Қутоду билик“ дан.

⁵ „Қутоду билик“, 338-бет.

⁶ Уша асар, 418-бет.

⁷ Уша асар, 419-бет.

⁸ Уша асар, 425-бет.

⁹ Уша асар, 251-бет.

*Оғайин яна Ййлик айтса¹ мени².
Ул Ййлик мени чақирса чиқайин
Битийин қат анча, ай билка, тетик³.*

(Эй олим, доно, тетик агар керак бўлса, хат ёзайин.)

Буйруқ феълнинг I шахс формаси ўзакка *-ай* қўшиш йули билан ҳам ясалди: *Ул утда келай теди бу сўз кони.*⁴ (Бу сўзнинг устаси у вақтда келай деди).

Аммо бу ҳодиса жуда сийрак учрайди. Буйруққа *-ойи* ясовчисини қўшиб, буйруқ феълнинг I шахс формасини яшашни бир ердагина икки сўзда учратдик: *Уқузтак оқойи, кунитак туғойи* (Дарёда оқайин, қуюндай кўринайин).

Буйруқ феълнинг I шахс кўплик формаси ўзакка *-лим -олим* ёки *-алим* аффиксини қўшиш билан ясалди:

*Тонг ота от йўрталим,
Будраж⁵ қонин ирталим.⁶
Туна билан кўчалим,
Ямар сувин кечалим,
Торинг сувин ичалим⁷
Қудолим бар неча синолим они.⁸
Юригил киралим менга ай сўзинг⁹.*

Буйруқ феълнинг I шахс кўплик формаси баъзан ўзак охирига *-ли, -али* ёки *-оли* қўшиб ясалган ҳолда ҳам учрайди:

*Бороли демактин один бошқа йуқ сўзум*¹⁰

Фақат бир ердагина I шахс кўплик мазмунида *-йим, -ойим* формаси билан қўлланган:

*Идимдин бу узрум қилойим яна.*¹¹

XI аср ўзбек тилида буйруқ феълнинг II шахс формаси тузулиш жиҳатдан бир бўғинли, икки бўғинли, уч бўғинли ва кўп бўғинли формаларда учрайди. Масалан: *е, ю, ол, бер, ўгран, қатиглан* ва бошқалар. Уларни қуйидагича группалаш мумкин:

а) биргина увли ҳарфдан ёки унинг *й* лашиншидан иборат бўлган буйруқдан: *е — овқат е, ю — кир юв* ва бошқалар;

¹ *Айтмоқ* — „Девони луғоти турк“ да „сўрамоқ“ маъносидан изоҳланган.

² „Қутоғку биллик“, 419-бет.

³ Уша асар, 418-бет.

⁴ Уша асар, 207-бет.

⁵ Будраж ёки Бакобудраж — ябоку қабиласининг бошланги.

⁶ „Девони луғоти турк“, III т., 263-бет.

⁷ „Девони луғоти турк“, II т., 5-бет.

⁸ „Қутоғку биллик“, 255-бет.

⁹ Уша асар, 418-бет.

¹⁰ Уша асар, 422-бет.

¹¹ Уша асар, 300-бет.

б) бошда унли, кейин ундош келган икки товушдан иборат бўлган буйруқлар: *ол, оч, ич, уч* ва бошқалар;

в) бошда ва охирда ундош, ўртада унли билан келган уч товушдан иборат бўлган буйруқлар: *бор, кез, топ, қуч* ва бошқалар;

г) икки унли ва икки ундошдан иборат бўлган икки бўғинли буйруқлар: *учур, югур, едир, ичир, ўқит, орит* ва бошқалар;

д) икки унли, уч ундошдан иборат бўлган икки бўғинли буйруқлар: *ўғрат, эмлат, ундир* ва бошқалар;

е) икки унли, уч ундошдан иборат бўлган икки бўғинли буйруқлар: *сўзлат, келтир, кўрсун* ва бошқалар.

XI аср тилида феълнинг буйруқ формалари юқоридагилар билангина чекланмайди, буйруқ феъли яна кўп хил формаларга эгадир. Маҳмуд Кошғарий ўзи тушлаган жуда бой материалларга асосланиб, энг кам товушли буйруқлар бир товушли, энг кўпи етти товушли буйруқлар деб ёзади.

XI аср қўл ёзмаларидан келтирилган юқоридаги мисолларнинг ўзи ҳам XI асрда буйруқ феъли формасини иккига айришга имкон беради:

1. *Туб буйруқ*. Ҳеч қандай қўшимча қўшилмаган туб ўзак ҳолидаги буйруқ феъли: *ол, е, ёз, уқи* каби;

2. *ясама буйруқ*. Ясма буйруқнинг ўзи ҳам бир неча хилдир. Чунончи: а) буйруққа қўшимча қўшиб ясалган буйруқ феъллари: *уч + ур, кул + дур* ва бошқалар; б) от туркумидаги сўзларга қўшимчалар қўшиб ясалган буйруқ феъллар: *иш + ла, сўз + ла, ўт + а, ўнг + лан* ва бошқалар; в) ясама буйруқларга қўшимчалар қўшиб ясалган буйруқ феъллар: *уч + ур + тир, сўз + ла + т, иш + ла + т + тир* ва бошқалар; г) сўз бириктириш йўли билан ясалган қўшма буйруқ феъллари: *йироқ тур, сабр қил* ва бошқалар. Чунончи:

*Сен андин йироқ тур, тила эзулар.*¹

(Сен ундан узоқ бўл, яхшиликни кўзла).

*Ава кирма ишга сабр қил, сорин.*²

(Бир ишни қилишда шўшилма, сабр қил).

Учинчи мисраъдаги *ава кирма* — шўшилма, ҳовликма, шўшилиш билан иш қилма маъносига қўшма буйруқдир.

Яна:

*Буларни била ол очикма сучук.*³

*Боқа кўр мен аймиш бу сўзлар тоба.*⁴

¹ „Қутоджу билек“, 206-бет.

² Уша асар, 493-бет.

³ Уша асар, 356-бет.

⁴ Уша асар, 356-бет.

*Бератур уларги егу-ичку ой.
Билик ардам узган¹ огар тут ами,
Тилин уйнамагил кудозгил сўзунг.²
Севинч кимга булга ўзунг севинча бер,³
Қизил менгизини сен сариг қилмагил.⁴*

*Тилин яхши сўзла, очиқ тут юзунг.⁵
Тиши кўрма, маъно боқа кўр ичи.⁶*

XI аср ёзма ёдгорликларида ўша аср тилидаги қўшма буйруқларнинг булардан бошқа турларига мисоллар жуда кўп. Булар XI аср ўзбек тилида қўшма буйруқлар кенг қўлланилишидан ва улар ҳар хил феъл даражалари, лексик ва морфологик жиҳатдан янги-янги ифодалар учун ишлатилишидан дарак беради.

Буйруқ феълларида баъзан кишилик олмошини қўшиб, баъзан қўшмасдан ишлатилади:

*Ўзум бир юлини кўройин анинг
Ангар мен боройин⁷ келсун менга,
Боройин ангар мен яна сўзлайин,
Усаа булма, сақлан, қомур ишда сен.⁷*

Демак, юқоридаги буйруқ феълларида кишилик олмоши ҳам қўшилиб келган. Биринчи мисраъда ўзум сўзи қўлланган бўлса, иккинчи ва учинчи мисраъларда тўғридан-тўғри мен сўзининг ўзи қўлланилган. Лекин уни ҳар вақт эмас, баъзан қўлланилади.

Огийин яна Ийлик айтса мени.

Бунда *огийин* сўзидан *мен* англашвлеради. Кишилик олмошлари кўпинча кўplik формаларда туширилади. Масалан:

*Тунла била кўчалим,
Ямар сувин кечалим.
Тарингук сувин ичалим.⁸*

Бу парчадаги феъллар ҳам кишилик олмошисиз қўлланилган.

Қўдалим⁹ бир онча, синолим они.¹⁰

¹ Ҳозирги давр ўзбек тилида „ўрган“ тврзида қўлланилаётган сўз XI аср ёзма ёдгорликларида „узган“ формасида учрайди. „ўрган“ формаси шу „узган“ нинг метатезаси асосида ўзгаргандир.

^{2, 3, 4} „Қутодқу биллик“ дан.

^{5, 6, 7} „Қутодқу биллик“ дан.

⁸ „Девони луғоти турк“, II т., 5-бет.

⁹ „Қўдалим“ > „қўялим“ (<қўяйлик). Қадимги ёзма ёдгорликларда „Д > З“ йи унлошларидаги олмошиниш ҳодисаси проф. С. Е. Малов ва проф. А. К. Боровковлар томонидан кенг изоҳланган.

¹⁰ „Қутодқу биллик“, 418-бет.

Бу мисраъдаги *қудолим*, *синолим* буйруқ феълнинг I шахс кўплиги тилак, маслаҳат маъносида қўлланган.

Қорду (сувдаги муз парчаси) ни икжу соғинманг,
Будмадук нанг (йўқ парса) га севинманг.

Бу мисраълардаги *соғинманг* (ҳисобламанг) ва *севинманг* феъллари буйруқ феълнинг II шахс кўплиги бўлиб, таклиф мазмунидадир.

Юригил, *киролим*, *менга ай сўзунг*¹

Бу мисраъдаги *юригил* эса, буйруқ феълнинг II шахс бирлик формасида, *киролим* сўзи I шахс кўплик формасидаги қатъий буйруқдир. Бу ерда қайталаб таъкидлаш буйруқ мазмунини кучайтади.

Буйруқ феълнинг II шахс кўплиги I шахс формасига *-инглар* қўшиб ясалган. Масалан, *бор* бирлик формасининг кўплиги — *боринглардир*. Бирликда ҳам ҳурмат учун *-инг* қўшиб, *боринг* тарзида қўллаш бор эди. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий айтади:

زيادة لام الف مع الرا* فى امر المخاطبين قبلس الترك ويقول
تخاطب الجمع بكائى الغنة كما تخاطب الواحد المحترم²

Таржимаси: „Буйруқнинг кўплик формасини яшаш учун I шахс буйруқ охирига *-лар* қўшиш туркий қабилаларга хос қондадир. Шунга ўхшаш яқка ҳурматлаш учун қўлланиладиган *-инг* орқали ҳам кўпликни ифодалайдилар“.

XI аср адабий тилида буйруқ феъли идиоматик таъбир тарзида буйруқ эмас, бирор умумий мазмуни ифодалаш учун ҳам қўлланилганини кўрамиз:

Керак минг яшагил, *керак ўн саккиз*.³

мисраида II шахс буйруқ формасидаги *яшагил* сўзи фақат II шахсгагина қаратилган эмас, балки умумга қаратилган бўлиб, буйруқ эмас, умуман яшамоқ маъносидадир. *Чиқ эт*, *кўрайин*⁴ гапидаги қўшма (*чиқ эт*) ва содда (*кўрайин*) формаларидаги буйруқ феълларининг ҳар иккиси ҳам ўз конкрет маъносида эмас, ҳар иккиси бирга *шовқинлама* демакни аёнлатувчи пўписа — идиомадир.

XI аср тилида айрим товушлар тушиши ёки ортиши буйруқ формаларида ҳам учрайди. Буйруқ формаларида товуш тушиши кўпинча III шахс буйруқ формасининг охириги *н* ундошида кўринади.

¹ Уша асар, 422-бет.

² „Девони луготи турк“, II т., 24-бет.

³ „Қутодку билик“, 409-бет.

⁴ „Девони луготи турк“, III т., 58-бет.

Масалан:

*Китоб оти урдум „Қутодқу билик“¹
Қутодқу уқиглига тутсу² илик.³*

«Китобим уқувчиларга ёрдам берсин, бахтли қилсин деб, унга
„Қутодқу билик“ деб ном қўйдим).

*Сани кўрсу, биласу, эшитсу сўзунг.⁴
Сен узран, сенга бу ёзиласу тугун.⁵
Сени билмасу халқ қотилгил қорил.⁶
Сени куткамен эвда келгил менга.⁷*

Бу сўнгги мисраъдаги куткамен феълдан й тушиб қолган. Бу хил формалардан й тушуви Навоийда ҳам учрайди:

*Хизматига гар топа олсанг мажол,
Ончаки мендин дегасен арзи ҳол.⁸
Туккасен ар бодайи софидур ул,
Чеккасен устунга газа қисватин.
Узи газа ишида ҳуст эткасен.
Бели жид амрида руст эткасен.⁹*

Келаси замон феъли формасидан сўнгги ундошнинг тушиб қолиш ҳодисасини XI ва XV асрларнинг ёзма ёдгорликларидан кўп учратиш мумкин.

С. П. Мелиоранский бу ҳодиса кам бўлса ҳам учрашини кўрсатган:

وقد يحدثني اليا¹⁰ الدخرة من قولهم قونغاي وكوجكاي فيقولون
قونغاي وكوجكاي¹¹

Таржимаси: „Қўнгой, кўчгой феълларининг охириги товуши й баъзан туширилиб, қўнго, кўчго деб айтилади“.

Шу билан бир қаторда, Навоийда равишдошнинг охиридаги б ундошининг тушиб қолиш ҳодисаси ҳам учрайди:

*Ранжу заъфим булгок андоққим, сўра келган улус
Ҳолим айларлар савол, аммо эшитмаслар жавоб.¹²*

(Дармонсизлик шунча оғирлашганки, аҳвол сўраб келганлар, жавоб эшита олмас эдилар).

¹ „Қутодқу билик“, 36-бет.

² Бу хусусият ҳозирги Қорабулоқ шеvasида мавжуддир. Қаранг: К. К. Юдахия, Некоторые особенности карабулакского говора.

³ Уша асар, 251-бет.

⁴ Уша асар, 280-бет.

⁵ „Қутодқу билик“, 335-бет.

⁶ Уша асар, 241-бет.

⁷ Уша асар, 425-бет.

⁸ Навоий, „Ҳайратул аброр“, 48-бет.

⁹ Уша асар, 64-бет.

¹⁰ Қаранг: П. М. Мелиоранский, „Араб филолог о турецком языке“, стр. 33.

¹¹ Навоий, „Чор девон“.

III шахс буйруқ формаларида товуш қисқартириш билан бирга товуш орттириш ҳодисалари ҳам учрайди:

*Очин қолмасуни сенингсиз қуруқ.*¹

*Сени билсу утру юзинг кўрсун.*²

*Юри, тез уқуғул они сен менга.*³

*Яна қайди ҳожиб сен эмди юри.*⁴

Проф. С. Е. Малов бу ҳодисани буйруқ феълнинг тулик ва қисқа вариантлари деб атайди.⁵ Проф. С. Е. Маловнинг кўрсатишича бу ҳолат уч хилдир: тулик вариант — *кўрсун*, қисқа вариант — *кўрс*, ўртача вариант — *кўсундир*. Фикри-мизча бу масала яна кенгроқ текширишни талаб қилади. Бу ҳодиса ҳозирги жовли тилда ҳам тула мавжуддир. *Боре, туре* феълларида уялтириш, койиш маънолари ҳам бор. *Сўр — сўра*, *қув — қуви* кабиларда тезлатиш оттенкалари бор.

Буйруқ феълнинг охирига у (ю) унлисини орттириш масаласи Навоий тилида ҳам учрайди.

Э сабо овора кўнглум истою ҳар ён бору;

*Водию богу бийбонларни бир-бир ахтару.*⁶

Навоий бу маталда бош байт билан бутун бошлиқ ғазалда шу формани ишлатган.

Ҳақиқатда XI аср тилида ва ундан олдинги ёзма ёдгорликларда буйруқ феълнинг охирига *и*, *у*, *а* унлиларини орттириш сийрак бўлса ҳам учрайди. Масалан, Маҳмуд Қошғарийнинг девонида кўпинча буйруқ феъли ва равишдошларнинг охири у билан келиши ҳам учрайди:

Урган анинг билдигин

*Кунда ангар бору*⁷

XI аср тилида феълларда охириги товушни тушириш ҳодисаси анча кенг тарқалган ҳодиса эди. Масалан:

*Уғуш нанг кўру тўдмиш*⁸ эрса кўзи.

мисраида *кўруб* равишдош формасидан *б* товуши тушган.

*Сенга келга давлат, бу дунё бутун.*⁹

Мисраида эса яқин келаси замон феъли — *келгай* дан *й* туширилган.

¹ „Қутодку биланк“, 529-бет.

² Уша асар, 254-бет.

^{3,4} Уша асар, 257-бет.

⁵ С. Е. Малов, „Памятники древнетюрской письменности“, стр. 301.

⁶ Навоий, „Чор девон“ дан.

⁷ „Девони дуғоти турк“ дан. Проф. А. К. Боровков ҳам „Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка“ номида мақо-ласида шу ҳақда кўпгина мисоллар билан маълумот берган.

⁸ „Тўймоқ“ сўзининг қадимги формаси.

⁹ „Қутодку биланк“, 214-бет.

Турли сўз категорияларидан феъл ясаш XI аср тилида кўп учрайди. Бу хусусият тилимизнинг тараққиётига, лексиканинг бойишига алоҳида таъсир кўрсатган эди. Шунинг учун у давр лексикасида махсус роль ўйнаган ясовчилар устида ҳам тўхталиб ўтиш ортиқча бўлмас эди.

У давр тилида буйруқ феъллар аффиксация ва композиция йўли билан ясалар эди. Аффиксация йўли билан ясашники кўринишга эга:

а) феълдан бошқа сўзларга турли қўшимчалар қўшиб йўли. Бундай қўшимчалар қуйидагилар: *-ла, -да, -до, -та, -а, -ар, -ик, -иқ, -са.*

б) феъл ўзагига қўшимчалар қўшиб, турли феъл даражалари ясаш йўли.

1. *-ла* аффикси.

XI аср тилида феълдан бошқа сўз туркумларидан аффиксация йўли билан буйруқ феъллари ясашда *-ла* аффикси асосий ўринни тутган. Бу аффикснинг *-да* варианты ҳам учрайди: *Ул яғини сунгдади*¹ (у душманни таъқиб қилди). Бу хусусият XI аср адабий тилида ҳам учрар эди:

*Сўзин кести Илик, ҳеч ундомади,²
Ани анда, келсун менга бир олик.³*

-ла аффиксининг *-та* варианты ҳам ора-сира учрайди: *Ул ани сихтатти.*⁴

Урхун ёдгорликларида буйруқ феъли ясовчи аффикс *-ла* нинг *-да* ва *-та* вариантлари кўпроқ учрайди. XI асрда *-ла* билан ясалган сўзлар ҳам урхун ёдгорликларида *-да, -та* тарзида учрайди. Масалан, *Будунуғ гунгдамиш, қулдомиш*⁵ (халқни чўри қилган, қул қилган экан).

-да аффикси орқали феъл ясаш сўнги даврларда камайиб кетгани учун айрим сўзлар *-да* аффикси орқали ясалгани тушунилмас даражага келгандир. Масалан, *чида, алда* феъллари *чи, ўзагига -да* қўшиб ясалганини ҳозир тасаввур қилиш жуда қийин. Ҳақиқатда ҳозир ҳийла маъносида қўлланивчи *алдов* сўзининг асли *ал* эканига XI аср ёдгорликларида мисоллар кўп. Масалан: *Овчи неча ал билса, айиғ анча йўл билур*⁶ мақолида *алдов* маъносида *ал* қўлланган.

Навоний даври тилида буйруқ феъли ясаш учун асосан *-ла* аффикси қўлланиши билан бирга, ора-сира *-да* варианты ҳам

¹ „Девони луғоти турк“, III т., 296-бет.

² „Кутодку билан“, 332-бет.

³ Уша асар, 260-бет.

⁴ „Девони луғоти турк“, III т., 296-бет.

⁵ Қараиғ: С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, стр. 30.

⁶ „Девони луғоти турк“, I т., 62-бет.

ишлатилган. Масалан, Навоий ўзининг „Хамса“ номли асарининг муқаддимасида ўзидан илгари „Хамса“ ёзган буюк шоирларни эслаганда шундай деган эди:

Қулдаса бу йўлда Низомий қўлум,

Йўлдаса Хисров билан Жомий йўлум.¹

„Ла“ аффиксининг „ра“ варианты бир ерда (бир мақолда) учрайди: Кузига ур маъносиди кўзла эмас кўзра, илдиздан кес маъносиди тубла эмас тубра сўзлари қўлланган. (Д. Л. Т, II т., 225-бет).

-ла қўшимчаси билан ясалган буйруқ феъллар XI аср қўл ёзмаларида ҳар хил маъноларда қўлланган, -ла билан ясалган буйруқлар от туркумидан турлича сўзлардан ясалишига кўра ҳам, мазмунда фарқли бўлган. Масалан: бу аффикс орқали ясалган буйруқларнинг қуйидагича маъноларда қўлланилганини кўрамиз:

1. Буйруқ феълнинг маъноси ўзи ясалган сўзнинг маъносига нисбатли эканини билдиради:

Ул ани қарлуқлади² (у одам у кишини қарлуққа нисбат берди, яъни қарлуқлардан ҳисоблади, қарлуқ деб атади демакдир).

Ул ани ёғилади.³ (У уни душман деб ҳисоблади).

У ани акалади⁴ (У уни ака деб ҳисоблади).

2. Иш-ҳаракат феъл ясалган сўзда (ўзакда) ифода этилган нарса орқали бажарилганини билдиради:

Қамчилади⁵ (қамчи билан урди).

Қошиқлади⁶ (қошиқ билан ичди).

3. Иш-ҳаракатнинг буйруқ феъли ясалган ўзакда ифода этилган нарсага тушганини билдиради: *кўзламоқ* (кўзга урмоқ), *қулоқламоқ* (қулоқни чўзмоқ); *оғизламоқ* (оғизга урмоқ) каби.

4. Феъл ўзагида ифодаланган нарса ўз жинсини кўпайтиш, урчиши ва ўз қисмини ташлашини билдиради: *уругламоқ* (уруғ чиқармоқ); *бўғозламоқ* (бўғоз бўлмоқ).

5. -ла аффиксини сифат ва отларга қўшиб, феъл ясалганда ўша сифат ва от мазмуни бошқа нарсага ўтишини билдиради: *оқламоқ* (оқартирмоқ), *қораламоқ* (қорайтирмоқ, қорага айлантирмоқ, қорага бўямоқ).

¹ Навоий, „Ҳайратул аброр“, 13-бет.

² „Девони луғоти турк“, III т., 259-бет.

³ Ўша асар, 242-бет.

⁴ Ўша асар, 246-бет.

⁵ Ўша асар, 244-бет.

⁶ Ўша асар, 250-бет.

6. Иш-ҳаракатнинг феъл ясалган узак орқали ифода этилган предмет воситаси билан бажарилишини, юзага келишини ва унга тааллуқли бўлган ҳодисани, ҳолат, нарсани билдиради: *эмламоқ* (даво қилмоқ), *имламоқ* (им, вмо билан чақирмоқ); *ичламоқ* (астар қилмоқ); *тузламоқ* (тузга буламоқ); *овламоқ*¹ (ов воситаси билан қўлга киритмоқ) каби.

7. Иш-ҳаракат миқдорн узак билан чекланиш маъмунини англатади: *унла* (унта қил, унтдан қил), *юзла* (юзта-юзтадан қил) каби.

Куринадик, бу *-ла* аффикси XI аср тилида феъл ясовчи маҳсулдор аффикс эди. У ҳар қандай сўз туркумига қўшилиб, турли маъноларда феъллар ясар эди. „Девони луғоти турк“ да изоҳланган феълларнинг катта бир қисми *-ла* аффикси орқали ясалган феъллардир. Масалан, *-ла* орқали от ва сифатлардан ясалган феъллардан бир неча мисол: *эмлади*, *отлади* (отланди), *ўтлади* (ўт еди), *ўплади* (хўплади), *ичлади* (ичига астар қоплади), *куллади* (кулга кўмиб пиширди), *ўслади* (айирди), *ишлади* (иш қилди), *иглади* (йиғлади), *ошлади*² (ош, овқат тайёрлади), *овлади*, *ичлади* (ин, уя тайёрлади), *англади* (тушунди), *угитлади* (насиҳат қилди), *огирлади* (ҳурматлади), *ушуклади* (кийикни совуқ еб турганда тутди), *упкалади* (ўпкасига урди), *асрилади* (бўяди), *уруғлади* (уруғини айирди), *энлади* (ўлчади), *итлади* (ит деб отади), ва бошқалар.

II. *-а* аффикси. XI аср тилида сўз туркумларидан буйруқ ясовчи аффиксларнинг бири *-а* аффиксидир: *атамоқ*, *сана-*

¹ *ов*, *овламоқ* каби сўзлардаги *в* ундоши „Девони луғоти турк“ да و шаклида берилган. Маҳмуд Қошғарий XI аср ёзувида тилдаги фонемаларини ифодалаш учун ҳарфлар етишмаслигини, бу эса зўр камчилик эканини кўрсатади ва айрим товушларни ифодалаш учун мавжуд ҳарфларга махсус диакритик белги қўйиш зарурлигини кўрсатган, ва ўзи ҳам диакритик белгилар ишлатган. У замонда و орқали ифодаланган ундош товуш ҳозир кўп сўзларда тамоман *в* лашиб кетган. *Ов*, *сув* каби. Аммо айрим сўзларда و ундоши *в* ва *п* тарзида, икки хил талаффуз этилиб келинмоқда. Масалан, *қовушур* сўзи „Девони луғоти турк“ да ана шу و ҳарфи билан берилган: („Девони луғоти турк“, II т., 83-бет.)

تاغ تاغقا قشماش كشي كشيكا قشور

(тоғ-тоғқа қовушмас, киши кишига қовушур). Бу сўз ҳозирги замон жонли тилимида икки вариантда: ҳам *в* билан, ҳам *п* билан айтилади: *қовушмоқ* ва *қопишмоқ*; *энламоқ* ва *энламоқ* каби. Демак, у давр тилида ҳам бу фонетик ҳодиса ($b > p > v$) бор бўлса ҳам ўша давр ёзуви бунни акс эттиришдан ожиз бўлган.

² *Ошлади* — ҳозир кўнчилик терминида териға ош едириш, яъни териғни маълум ҳолатга келтириш маъносидадир.

моқ, тунамоқ, қийнамоқ, бушамоқ феъллари от, сон, тун, қийин, бұш ұзақларига -а қўшиб ясалган феъллардир.

Яна турди, юнди, тўнонди¹ ариқ,²

Қанама мени сен сенга осги³ йуқ.

Менга осги теккай, ангар ёзи⁴ йуқ.⁵

III. -ар аффикси. XI аср тилида турли сўз туркумидан феъл ясовчи аффиксларнинг яна бири -ар аффиксидир, XI аср тилида -ар аффикси жуда кўп функцияларда қўлланган. Бу аффикслар қуйидагилардан иборат:

1. Айрим сифатлардан феъл ясайди:

кўк + ар, оқ + ар ва бошқалар;

2. Ўтимсиз феъллардан орттирма даража ясайди: ул утуғ уч + ур + ди — уч + ур, ул ангар сўв ич + ир + ди — ич + ир.

3. Буйруқ феълдан келаси замон сифатдош формаси ясайди:

Қолди ёзув: уюқ кўриб эвни йиқор йиқ + ор (йиқувчи).

4. Буйруқ феълдан от ясайди: Бу ҳолиғ кўрорди мнинг бу кўзум кўр + ар (кўриш) каби.

Бу аффикс ўзи қўшилган ўзакнинг хусусиятига мувофиқ -ар, -ор -ир, -ур шаклларида қўлланган. Масалан: „Мен ани эвдан чиқардим.“⁶ Бундаги чиқардим феълда -ар шаклида; ул эт пишурди⁷ гапида пишурди феълда -ур шаклида; ул ани судон кечирди гапида кечирдида -ир қўшилган.

Эслатма. 1. Бъъзи феълларда -ар аффиксининг бундай ўтимлилик функцияси кўринмайди: Ачиғ нанг сучурди гапида сучурди феълнинг маъноси чучитди эмас, чучук бўлди дир.

Эслатма 2. Ора-сира бу функцияда -р урнида -з, -из қўлланилиши ҳам учрайди. Масалан: Ул сув томизди. Бунда томизди феъли том ўзагига из қўшиб, ўтимлига айлантирилган. Аммо, аслида бу -из аффикси -ир аффиксининг фонетик варианты бўлса керак. Бу хил ҳодиса, яъни -ир нинг -из варианты сийрак бўлсада учрайди. р нинг з га, з нинг р га олмошиниши ҳозирги тилимизда ҳам бор ҳодиса.

-ар, -р аффиксининг ҳамма вариантлари ҳар қайси сўз туркумидан ҳам буйруқ феъли ясар эди. Масалан: кукарди нанг (нарса қукарди); кўларди сув (сув кўлланади, кўл бўлди);

¹ Тўнамоқ — тўн киймоқ; тўнонди ариқ — тоза тўн кийди.

² „Қутодқу билан“, 515-бет.

³ Осги — фойда, наф.

⁴ Ёзи, ёки ёси — зарар, зиён.

⁵ „Қутодқу билан“, 323-бет.

^{6, 7} „Девони луготи турк“ дан.

тун қорарди (тун қора бўлди) гапларидаги кўқарди, кўларди, қорарди утган замон феъллари кўк (сифат), кул (от), қора (сифат) ларга -ар аффикси қўшиб ясалган феъллардир. -ар, -р қўшимчаси баъзан сўзларда, кўпинча отларда -ат, -аз шаклида ҳам учрайди. Масалан: „Той отатса (от + ат + са) от тинур; ўғил аразса (ар + аз + са) ота тинур“.¹ (Той от бўлса от тинади: ўғил эр етса, вояга етса, ота тинади) мақолида от сўзидан -ат ясовчиси орқали отат феъли ясалган бўлса, -ар сўзидан -аз ясовчиси орқали аразса феъли ясалгандир.

-Аз, -ад, -ай, -ат ясовчилари орқали ҳар хил сўз туркумларидан ясалган феъллар XI аср ёдгорликларида кўп учрайди.

Фикримизча сифатлардан феъл ясовчи -ай ёки -й ясовчилари ҳам ана шу -ар ясовчисининг вариантларидир. қора + й, ола + й. Чунки -р нинг э га, а нинг й га ва о га айланиши XI аср тилида кенг тарқалган ҳодисадир. Бундан ташқари бир қисм сифатлардан буйруқ феъли ясаш, сифатдан бир неча товушни тушириш йўли билан ҳам бўлган: қиз — ил + ар + ди, уз — ун + ар + ди каби. -ар, -ир, -ур аффикслари буйруқ феълига қўшилиб, келаси замон сифатдош формасини ҳам ясади.

Тотугни тилар эр кўр эмгар қотиг²

„Роҳат, ширинликни тиловчи киши қаттиқ қийинчилик кўради“ мисраидаги тилар сўзи тиловчи маъносига келаси замон сифатдошидир. Бу форма Урхун ёдгорликлари тилида ҳам учрайдиган қадимги формаидир. Масалан: Кўрур кўзим кўрмазтак, билир билгим билмазтак бўлди.³ (кўрадиган кўзим кўрмайдигандек, биладиган билгим билмайдигандек бўлди). Бу форма, яъни билар, кўрар нинг биладиган, кўрадиган маъносига қўлланилиши ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам бор ҳодисадир.

IV. -иқ, -ик аффикслари.

XI аср тилида турли сўз туркумларидан феъл ясовчи аффиксларнинг яна бири -ик ва -иқ аффиксларидир. Узак тузилишининг талабига мувофиқ айрим сўзларга -ик, айрим сўзларга -иқ қўшиб феъл ясалиши XI аср тилида кенг тарқалган ҳодисадир: Сўз чиниқти (сўз чин бўлди, зиниқ бўлди); тўн кириқти⁴ (тўн кир бўлди), эр ондиқти⁵ (одам қасам

¹ Девони луғоти турк¹, I т., 127-бет.

² Кутодку билик², 264-бет.

³ Қаранг: С. Е. Малов, „Памятники древнегюркской письменности“, стр. 33.

⁴ Девони луғоти турк¹, III т., 137-бет.

⁵ Уша асар, 137-бет.

ичти) ва бошқалар. Бу аффикс турли сўз категориясига қўшилиб, қуйидаги функцияларни бажаради:

1. Предмет бирор сифат ва ҳолатни ўзига қабул қилганини билдиради: *тун кирикти* гапидаги *кирикти* — кир булди, яъни тун ўзига кир олди демакдир.

2. Феълга қўшилиб, уни мажҳул формага айлантиради. *Ар баликти* (одам яраланди). *-Иқ-ик* аффиксининг бу функцияси XI аср адабий тилида ҳам кенг қўлланган:

Уройин тегучи ўзи урсикор.
*Богойин тегучи ўзи босикор.*¹

Бундаги *урсикор* (урилади), *босикор* (босилади маъносидадир).

3. Юқоридагилардан бошқа функцияда келади: *Эр ошикти* (одам шошди).

XI аср тилида ҳар хил сўз туркумларидан буйруқ феъл ясовчи аффиксларнинг яна бири *-са* аффиксидир, *-са* аффикси сўз охирига қўшилиб, истак феъл ясайди:

Қора тунунг кечурсадим.
Оғир уни (уйқуни) ўчурсадим.
*Ятика² (етти қароқчи) ни қочурсадим.*³

Бу парчадаги *кечурсадим* (кечирмоқ, ўтказмоқ истадим); *ўчурсадим* (ўчирмоқ истадим), *қочурсадим* (қочирмоқ истадим) маъносидаги истак феълдир. *ارفاغونسادی -эр қоғунсади*⁴ (одам қовунсиради), *ار انسادى، эр этсади* (одам гушт истади)

XI АСР ТИЛИДА ФЕЪЛ ЗАМОНЛАРИ

Феъл лексик жиҳатдан ҳаракатни билдиради. Ҳар қандай ҳаракат замон билан чамбарчас боғлиқдир. Шунинг учун ҳаракатни англатувчи феълда замон ҳар доим у билан бирдир. Ҳар қандай феъл турида ҳам замон бор, замонсиз феъл йўқ. В. И. Ленин ҳаракатнинг замон билан чамбарчас боғлилиги ҳақида шундай таълим беради: „Материализм онгимизга боғли бўлмаган объектив реаликнинг яъни ҳаракат қилувчи материянинг мавжудлигини эътироф қилиш билан бирга ҳаммадан аввал кантчиликка қарама-қарши ўлароқ, вақт ва маконнинг объектив реалигини ҳам албатта эътироф қилмоғи лозим“.⁵

¹ Қутодқу билақ*, 260-бет.

² Маҳмуд Қошғарий ўз „Девони“ нинг бошқа бир жойида (III т., 30 бет) „ятика“ сўзини „ятикон“ деб берган. Ҳозир „Етти оғайни“, „Етти қароқчи“ деб юритилади.

³ Девони луғоти турк*, III т., 187-бет.

⁴ Ўша асар, т I, 235-бет.

⁵ В. И. Ленин, Асарлар, 1952, 190-бет.

Феълда замон — қилинган иш ва ҳаракатнинг сўзлаб турилган замонга нисбатини, яъни иш ва ҳаракат сўзланиб турган замонда, ёки ундан олдин ёки кейин бўлган-бўлмаганини ифодалайди. Бинобарин феълни текширишда, феълни аниқлашда замон масаласи асосий ўрин тутади, феълни замон билан боғлиқ бир суратда текширилади. XI аср ёзма ёдгорликларида феъллар, замон жиҳатидан бир қанча кўринишларда учрайди. Баъзи феълларда замон давомли — чўзиқ бўлса, баъзиларида қисқа ва чекли бўлади. У давр тилида феъл замонидаги бу турлилик махсус аффикслар орқали ифода қилинар эди. Гарчи „Девони луготи турк“ автори феъл замонларининг икки турини: *мозий* — ўтган замон ва *музори* — келаси замонларнигина кўрсатган бўлса-да, XI аср тилида феъл замонларини учга бўлиш тўғри бўлади: ўтган замон феъли, ҳозирги замон феъли ва келаси замон феъли. Бу феъллар XI аср тилида ҳам замонда бир-биридан фарқланган. Ўтган замон феъли иш-ҳаракат илгаридан то сўзловчи сўзлаб турган пайтгача ўтган замонда бўлган ёки бўлмаган иш-ҳаракатни англатса, ҳозирги замон феъли иш-ҳаракатнинг сўзланиб турган пайтда бўлган ёки бўлмаганини англатади. Келаси замон феъли эса, иш ва ҳаракатни сўзланиб турган пайтдан кейин бўлган ёки бўлмаганини билдиради.

Ўтган замон феълнинг ясалиши турличадир ва шунга кўра уларни бир неча хилларга айириш мумкин. Уларнинг бири ўтган замон аниқ феълидир.

Ўтган замон аниқ феъли иш-ҳаракатнинг бўлган-бўлмаганлигининг қатъийлигини, ҳатто сўзловчи иш-ҳаракатнинг бўлган-бўлмаганлигини ўз кўзи билан кўрганини англатади. Бу феъл тури буйруқ охирига бирликда *-ди, -ти, -динг, -тинг, -тунг; -дим, -тим; кўпликда -дилар, -тилар, -димиз, -тимиз, -дингиз, -тингиз* аффиксларини қўшиш билан ясалади:

Илик айди уқтум друттунг мени.¹
Ўтавинг менга сен туз ўтмак ҳақин.²
Отин манди, тоққа юз урди чақиб.³
Туруб кирдилар эвга олишиб илик.⁴

Баъзан III шахс кўплик формаси қўшимчаси тушириб қолдирилади:

Ариғлуқ бу суқлиқни ўғди эрон.⁵

¹ „Қутолду билик“, 247-бет.

² Ўша асар, 490-бет.

³ Ўша асар, 475-бет.

⁴ Ўша асар, 244-бет.

⁵ Ўша асар, 244-бет.

Бу мисраъда *угди* сўзи *ўгдилар* (мақтадилар) маъноснда бўлиши керак эди, *-лар* туширилган. Биз бу ерда фақат XI асрда энг кўп тарқалган ва кўпчилик қабилалар уртасида умумий тусга кирган ўтган замон аниқ феълнинг асосий вариантыгина кўрсатдик.

XI аср тилида ўтган замон аниқ феълнинг юқорида кўрсатилган ясалиш турлари Амунинг жануб томондан то Юқори Чингача бўлган кенг территорияда яшаган *яғмо*, *жигил*, *қарлук*, *тухси*, *арғу*, *уйғур* каби машҳур йирик қабилалар тилида бир хилда қўлланган асосий формалардир. Лекин ўтган замон аниқ феълни қўллашда айрим қабилаларда фарқ бўлган. Чунончи, ўғузлар ҳамда баъзи бир қипчоқлар ва суворинлар *қ* ли ва умуман қалин сўзларда буйруқ охирига *-дук*, *-диқ*; *к* ли ва умуман юмшоқ сўзларга *-дук*, *-дик* аффиксини қўшиб, ўтган замон аниқ феъли ясар эдилар. Буларда ўтган замон аниқ феълнинг бирлик ва кўplik формалари шахс ва сон жиҳатдан бир хил шаклда қўлланилган. Чунончи, бу сўнгги қабилалар тилида *қ* ли сўзларда *у қурди* ўрнида ҳам, *мен қурдим* ўрнида ҳам бир хилда — *қурдиқ* формаси ишлатилган: *у ё қурдиқ* (*у қурди*); *улар тоғга оғдук* (*улар тоғқа чиқдилар*); *биз оғдук* (*биз юқори чиқдик*) каби. Тил орқа қалин унлилар билан келган сўзларга ҳам *-дук* қўшадилар: *ул ани урдук* (*у уни урди*), *мен мунда турдук* (*мен бу ерда турдим*); *к* ли ёки юмшоқ талаффуз этиладиган сўзларга эса, *-дук* қўшадилар: *ул келдук* (*у келди*), *биз келдук* (*биз келдик*), *улар эвга кирдук* (*улар уйга кирдилар*), *мен ангар товар бердук* (*мен унга мол бердим*), *мен ярмоқ тердук* (*мен танга тўпладим*) каби. Лекин Маҳмуд Кошғарий кўпчилик ўғузлар ўтган замон аниқ феълнинг фақат I шахс бирлиги ва кўплиги учун *дук*, *дук* формаларини ишлатиб, бошқа шахсларнинг феъл формаларини қўллашда бошқа туркий қабилалар билан бир хилда ишлатганларини кўрсатган.¹

Бу хил аффикслар билан ясалган феълларнинг Навоий асарларидаги намуналари ҳақида шу ишнинг 90—91-бетларига қаралсин.

Маҳмуд Кошғарий ўтган замон феъл I шахс бирлик формаси билан кўплик формаси учун бир хилда — *-дук*, *-дук* аффикси ишлатилишини тилдаги катта камчилик деб ҳисоблайди. Чунки, бу ҳолларда феълнинг шахс ва сонларида бирлик ва кўпликни айириш қийин бўлади. Аммо бу ҳолат XI асрдаги ҳамма қабилалар тили учун умумий бўлмай, балки айрим қабилалар тилигагина хос бўлган ҳолатдир. XI аср адабий тилида „Қутодқу билик“да ва ундан аввалги ёзма

¹ Қаранг, „Девони луготи турк“, т II, 56-бет.

Ўдгорликларда бу форманинг учрамаслиги унинг қадимги тилда жуда оз учрайдиган диалектал ҳолат эканини тасдиқ этади. XI аср тилидаги бу хусусиятни проф. А. П. Поцелуевский ҳам кенг тарқалган ҳодиса сифатида қайд этганини проф. А. Н. Кононов кўрсатади.¹ Бироқ, бу форма XI аср тилида „кенг қўлланган эди“ дейишда проф. А. П. Поцелуевский ҳақли эмасдир. Тилда феъл формалари турли вариантларга бой сўз туркумларидан саналади. Аммо феъл формаларининг айрим вариантлари ўша халқ, миллат тили учун умумий ҳолат бўлмай, диалектал ҳолат бўлиши мумкин эканига ҳозирги замон ўзбек тилидан кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, ҳозирги замон ўзбек адабий тилидаги ҳозирги замон феъли *бораяпман, келаяпман* формаси ўзбек тилининг Нишвош Янгийул районида, Пискент ва Паркент қишлоқ шева-ларида *бороттим, ва келоттим* формаларида учрайди. Бироқ бу форма ҳозирги ўзбек тилида умумий ҳолат эмас.

XI аср тилида феълнинг маъносини таъкидлаш, қатъийлаш ва баъзан тингловчи воқиядан тўла хабардор эмаслигини ифодалаш учун ўтган замон феълига *-ла* юкламасини ортирилган. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай ёзади:

له حرف يستعمله الغز يته على معنى تحقق الفعال ونظامه ويلحق باواخر الافعال يقال منه ال باردى له اى انه قد ذهب وتحقق ذعابه وقولهم ال كلدى له اى انه قد ائى وتحقق ائياته ويكون فيه قليل من الاتكار على المخاطب لقلته معرفته بوقوع هذا الفعل²

Таржимаси: „ўғузлар бир ишнинг бўлганлиги аниқ ва қатъий эканини англатиш учун ўтган замон феълнинг охирига *-ла* юкламасини қўшадилар: *ул бордило*. Бунда унинг боргани қатъий ва муқаррардир. Баъзан — бу форма тингловчининг ишдан хабардор эмаслигини, яхши билмаганини билдириб, инқор маъносига ҳам ишлатилади.

Бу форма *-ла* ўша даврларда кам қўлланилганидек, XI асрдан сўнгги даврларда ҳам кам учрайди. Бу форма Навоий асарларида ҳам ора-сера ишлатилганини кўрамиз.

*Дабинг фикри бағримни қон қилди-ло
Чу қон қилди, кўздин равон қилди-ло³.
Умридин но умид буддам-ло
Меҳнату ҳажр ичинда улудум-ло.⁴*

¹ Қаранг: А. Н. Кононов, „Происхождение прошедшего категори-ческого времени, „Тюркологический сборник“, стр. 115.

² „Девони дуготи турк“, III т., 160-бет.

³ Навоий, „Бадойиул васат“.

⁴ Навоий, „Мушоот“.

Бироқ бу -*ло* юкламасининг инкор мазъида қўлланилиши Навоийда ва унинг замондошларида ҳам учрамайди. Юқоридаги мисолларга қўра Навоий асарларида -*ло* юкламаси феълнинг I ва III шахс формасига қўшиб ишлатилган.

XI аср тилида ўтган замон аниқ феълда шахс — замон қўшимчаларини қўллаш турличадир. Масалан:

*Ўтодинг менга сен, туз — ўтмак ҳақин.*¹
(Сен менинг нон-тузимни ҳақладинг).

*Эшиттам кўнгулга сугурдим ани.*²
*Мен айдим эшиттинг, сен ургандинг ул.*³
Мен айтганимни эшитдинг, уни ургандинг

*Нагу так топингу тугал билдинг ул*⁴ (қандай хизмат қилиш кераклигини яхши билиб олддинг).

Бу мисоллардаги *ўтодинг, сугурдинг, айдим, эшиттим, эшиттинг, ургандинг, билдинг* феъллари — буйруқ охирига -*тинг, -тим, -дим* қўшиб ясалган ўтган замон I—II шахс аниқ феълларидир.

Феъл замонлари баъзан феълдан бошқа сўзлар орқали ҳам ифодаланади:

*Сени кўрдум, энди кўнгул бўлди бош.*⁵

мисраида феъл замони *эмди* орқали аниқланган.

Алик айди эмган югурдинг угуш.
*Кўнгул топламади бу ишни кўриб.*⁶

Бу мисраъда феъл замони пайт эргаш гапли қўшма гап мазмуни билан боғлиқ бўлган грамматик хусусиятдан келиб чиққан.

XI асрда ўтган замон аниқ феъли формаси орқали идиоматик таъбирлар ҳам қўлланилар эди.

*Ул товориғ авурда — товорди.*⁷

(У товориғи ағдарди-тўнтарди, яъни чулғатди, чуватиб юборди демакдир). *Безанди — кезанди*⁸ (ясанди-тусанди, ўзига оро берди).

Ўтган замон феълнинг бўлишсиз формаси асосан буйруқ охирига -*ма* аффикси қўшиб ясалар эди: Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда шундай ёзган:

¹ „Қутодқу билик“, 499-бет.

² „Қутодқу билик“, 321-бет.

³ „Қутодқу билик“ дан

⁴ „Қутодқу билик“ дан

⁵ „Қутодқу билик“, 425-бет.

⁶ Уша асар, 316-бет.

⁷ „Девони луготи турк“.

⁸ Уша асардан.

واما النهى له قياس واحد وهو ان يتراد على حيفته المر الميم
والالف فى جميع اللغات بيانه يقال برما اى له تنذهب تورما
اى له تقم و فى الجمع بارمانكلر اى له تنذهبو ترمانكلر اى له
تقوموا

Таржимаси: „Утган замон феълнинг бўлишсиз формаси буйруқ охирига бўлишсизлик қўшимчаси *-ма* қўшиб ясалди. *Борма, турма* — бирлик; *борманглар, турманглар* — кўплик.

Баъзан айрим-айрим гапларда бўлишсиз феъл бўлишли форма билан ҳам ифода қилинади. Масалан:

*Қаю адоғу қолди менга қилмадинг,
Қаю орзу қолди менга бермадинг.*¹

Бу мисраълардаги қўшма гапда бўлишли форма қўлланган *қолди* феъли бўлишсиз маънода, бўлишсиз формада ишлатилган *қилмадинг, бермадинг* феъллари эса, бўлишли маънода, яъни *қилдинг, бердинг* маъносидадир. Бу ерда гап қурилиши ва урғунинг роли каттадир.

Сувоқ эргаш гапли қўшма гапда яқин келаси замон феълга *эрмак* кўмакчи феълнинг қўшиб ҳам утган замон аниқ феълнинг бўлишсиз формаси ясалди:

Налук тургай эрдим бу ерга келиб.

Бу мисраъда яқин келаси замон феъл — *тургай* феъл ва *эрдим* кўмакчи феълларидан тузилган қўшма феъл *тургай эрдим* мазмунан бўлишсиз маънодадир.

КЕЛАСИ ЗАМОН ФЕЪЛЛАРИ

Келаси замон феъли иш-ҳаракатнинг сўзловчи сўзлаб турган замондан сўнг бажарилиш-бажарилмаслигини англатади. Келаси замон феъли XI аср тилида икки хил йўл билан ясалар эди:

1. Буйруққа *-ар, -ур, -ир* аффиксларини қўшиш, 2. Буйруққа *-гой, -гой* аффикслари қўшиш орқали.

Келаси замон феълнинг III шахс бирлиги буйруққа *-ур, -ар, -ир, -р* аффикслари қўшилиб ясалди.

Маҳмуд Қошғарийнинг курсатишича келаси замон феълнинг буйруққа *-ар, -ур* қўшиб ясалиши асосий ўринни тутди. П. М. Мелиоранский келаси замон феълнинг асосий формаси буйруққа *-гой, -гай* аффикслари қўшилиб ясалган форма деб кўрсатган. Буйруққа *-ур, -ир* аффиксини қўшиб ясал-

¹ „Қутодқу биллик“ дан.

² „Қутодқу биллик“ дан.

ган келаси замон феъл формасини П. М. Мелиоранский -гай билан ясалган феъл формасининг ўзгариши натижасида келиб чиққан форма, деб изоҳлаган. П. М. Мелиоранскийнинг қараши билан Махмуд Кошғарийнинг қараши уртасида фарқ бор. Чунончи П. М. Мелиоранский қуйидагиларни келтиради: "والمستقبل منهما بمعنى يكون بولغاي وقد يقولون كان ايضا بلر لمن الرا" يتوب عن القين والبا الزائدتين فى آخر المستقبل

Таржимаси: *булмақ* феълнинг *булади* маъносига келаси замон формаси *булғой* дир. Баъзан буйруқ охирига орттириладиган *-ғой* аффиксининг ўрнига *-ур, -ир* ортдириб, *булур, тарзда* ҳам қўлланилади¹.

XI аср ёдгорликларида келаси замон феъли *-р, -ар, -ир, -ур* аффикси билан ясагани тез учрайди.

*Билик бирла Ўзилур камуғ терс тугун.*²

*Ариғлиғни барча кишилар тилар.*³

Ариғ бўлса ош-сув киши орзулар.

Будун⁴ тилларинда нағу⁵ сўз юрур.

*Бириси сўрар, бу бириси оғар.*⁶

Ул қор қомуғ қишин инар.

Ошлиқ, тариқ андан унар.

Ялақ яғи менда тинар.

*Сен келибон тебрашур.*⁷

Бу аффиксларга *-лар* қўшиб, келаси замон феълнинг III шахс кўплик формаси ясалади:

Бижғос⁸ битик қилурлар

Хондин басут⁹ тиларлар.

Келаси замон феъли: Буйруқ феълнинг охирига *-гай, -ғой, -қой* аффиксларини қўшиб, III шахс формасини яшаш қуйидагича:

*Тугуб кўрмадуктай йиротқой ўзин*¹⁰ (Худди тугиб кўрмаган, иъин бир умр кўрмагандай ўзини узоқлатади).

Умунж кесмагайман сенга, ай умунж.

(Э умид, сендан узилмайман).

Яроғой ани чин фаришта деса.

¹ П. М. Мелиоранский, Араб филолог о турецком языке, стр. 19.

² „Қутодқу билик“, 275-бет.

³ Уша асар, 250-бет.

⁴ Будун — ҳалқ.

⁵ нағу — қандай.

⁶ „Қутодқу билик“, 449-бет.

⁷ „Девони луготи турк“, II т., 161-бет.

⁸ *бижғос* — келишув, битишув.

⁹ *басут* — ёрдам.

¹⁰ „Қутодқу билик“, 410-бет.

Бу аффикслардан кейин шахс-замон қўшимчалари қўшил-
либ, келаси замон феълнинг I шахс формаси ясалган:

Биликни юкармен.¹

Баъзан келаси замон феъли ёлғиз келаси замоннигина эмас,
умуман вақтни англатади:

Аркан² эти эм булур, эчку эти ел булур.³

мақолида булур феъли ҳамма замонга алоқадордир.

Ава⁴ қилмиш ишлар уқунчилик булур.⁵

мисраида ҳам булур феъли умуман ҳамма замонни англатади.

Биринчи хил йўл билан келаси замон феъли ясашда XI
асрдаги қабилалар орасида фарқ бор эди. Маҳмуд Кошғарий
бу ҳақда шундай маълумот беради:

والغز يذنه نظرم احدى الرائين فى اكثر الافعال الغائبة للخفته
فتكلم برا⁶ واحدة على صبغته السم وليس ذلك بحن وله بقياس⁷

Таржимаси: „ўғузлар келаси замон феъли ясашда бир *p*
ни туширадilar. Масалан, қондага кўра: бор буйругидан
келаси замон феъли ясаш учун охирига бир *p* орттириб борир,
борирман, борирсан тарзда қўллаш керак бўлса, ўғузлар
бир *p* ни тушириб, боран, мен боран тарзда қўллайдилар.
Бу тўғри эмас ва қондага хилофдир“.

Келаси замон феъллари баъзан узоқ келаси замонни кўр-
сатса, баъзан яқин келаси замонни англатади.

Ориглағни барча кишилар тилар⁸

Келаси замон бўлишсиз феъли буйруққа — мас аффиксни
қўшиш йўли билан ясалган.

Масалан:

„Ула⁹ бўлса, йўл озмас, билик бўлса сўз ёзмас.“

Баъзан бўлишсизликни қатъийлаштириш учун турур сў-
зини қўшилади:

Эгаси тилагинча бўлмас турур.⁹

¹ „Девони луготи турк“, II т., 30-бет; юкармен-тўпазрман, юкмак-
тўпламок.

² Аркан — кийик.

³ „Девони луготи турк“, I том, 87-бет.

⁴ ава — шошилинч.

⁵ Қутодқу билик⁸, 255-бет.

⁶ „Девони луготи турк“, II т., 30-бет.

⁷ Қутодқу билик⁸, 283-бет.

⁸ Ула — компас, қибланом.

⁹ „Девони луготи турк“, I т., 85-бет.

Айрим ҳолларда келаси замон феълнинг бўлишсиз формасини келаси замон сифатдошларига эрмас ни қўшиб ифодаланган:

Узоқ қолғу эрмас узук тутти йул.¹

Жуда сийрак бўлса ҳам, буйруққа эмас, балки утган замон феълга -мас аффиксини қўшиб, келаси замон бўлишсиз феъл ясалган:

Излик бўлса эр улдима, ачлик бўлса от ягримас.²

Баъзан гап составидаги феъллар бўлишсизлик формасида келиб, бўлишли маънода қўлланилишини ҳам кўрамиз:

Ит эсирмас, от тепмас тема.³

Келаси замон феъли XI аср ёдгорликларида тилак, куч, шарт маъноларида учратилади.

1. Келаси замон тилак феъли. Тилак феъли буйруғига, баъзан буйруқ феъли охирига -ғисоқ, гисоқ аффикслари қўшиб ясалади: *ёзсар* (ёзмоқ истар), *келар* (келмоқ истар), *Ул эвага борғисоқ⁴* (у уйга бормоқчи); *ул товар тергисоқ* (у мол тўламоқчи).

2. Келаси замон мумкинлик феъли. Келаси замон мумкинлик феъли буйруқ охирига -у, -ув, -ю қўшиб ясалади. Бу феъл иш ва ҳаракатнинг бўла олиши — бўла олмаслигини англатади.

*Кичақликта қилғил керакли иши,
Қариса борар куч қилувмоз киши.⁵
Балик булмаса эр ишин этнумаз,
Уқуш булмаса эр узин тутнумаз
Кишининг тоштак булдумос ичи.⁶*

Юқоридаги мисраларда ишлатилган: *қилувмоз* (қила олмайди); *этномаз* (эта олмайди); *тутнумаз* (тута олмайди), *булумас* (бўла олмайди) бўлишсиз мумкинлик феълларидир. Бу форма XI аср ёдгорликларида кўпгина мақолларда ҳам учрайди:

Арпасиз от ошумас, орқасиз чирик сиюмас.⁷

(Арпа емаган от — қир, довон ошолмайди; орқа суйичиғи буш қўшин енга олмайди).

¹ .Кутодку билан*. 310 бет.

² .Девони луғоти турк*, I т., 96-бет.

³ .Девони луғоти турк*, I т. 96-бет.

⁴ Уша асар, II т., 46-бет.

⁵ .Кутодку билан*, 244-бет.

⁶ Уша асар, 385-бет.

⁷ .Девони луғоти турк*, I т., 111-бет.

Демак келаси замон мумкинлик феълининг бу формаси XI аср тилида анча кенг тарқалган. Бу форма шу маънода XI асрдан илгариги ёзма ёдгорликларда ҳам учрайди. Проф. С. Е. Малов қилумоз феълини шундай изоҳлайди: „қилу-моз қил + у + маз — не может делать“.¹ Бу форма XI асрдан кейинги қўл ёзмаларда чунончи, Қарши шахрида топилган „Тафсир“ нинг анча эски қўл ёзмасида ҳам учрайди: *Бу тоғ ичинда бир унқур бор турур, Анқа ҳечким эрса кирумос.*²

Бу форма юқоридаги мисоллардан маълум бўлишича ҳам, асосан III шахс формасидагина учрайди: шу билан бирга орасира I шахс формасида ҳам қўлланган:

*Қилумоз ўзум бу қамуғ эл ишин*³, мисранда қилумоз феъли ўзум воситаси билан I шахс учун қўлланган.

Бундан XI аср тилида *имкон* феълининг қила олади, қила олмайди каби қўшма формалари йўқ эдим, деган фикр келиб чиқмаслиги керак. Чунки, у давр тилида ҳар икки форма ҳам ишлатилган.

3. Келаси замон шарт феъли. Шарт феъли ҳам XI аср тилида кенг қўлланган феъл формаларидан биридир. Бу феъл формаси бўлишли буйруққа ва бўлишсиз феъл узак ва негизларига *-са* аффиксини қўшиб; унинг бўлишли ва бўлишсиз формалари ясалган. XI аср ёзма ёдгорликларида шарт феълига *эрса*, *эса* кўмакчиларини бириктириб ҳам ишлатилган:

*Менга ким буюн эрса орзу бўлур.*⁴

*Ула бўлса йўл озмас, биллик бўлса сўз ёзмас.*⁵

*Неку эктим эрса ани ўрдум охир.*⁶

*Идик тийлар эрса ани сузлайин*⁷

*Йўқ эса бу сўзни ўзум кизлайин.*⁸

Шарт феълининг I шахс формаси кишилик олмошлари билан келиб II ва III шахс маъноларини ҳам англатади:

*Билойин теса сен қулоқ тут менга*⁹

*Неку сузласа мен сўзимни ёзиб.*¹⁰

Шу билан бирга кишилик олмоши *сен*, ёки *мен* туширилиб ҳам шу уч шахсни ифодалай берган:

¹ С. Е. Малов „Памятники древнетюрской письменности“ стр. 416.

² Қаранг: А. К. Боровков, из материалов для истории узбекского языка „Тюркологический сборник“, 1951, стр. 75.

³ „Қутодку билан“, 401-бет.

⁴ „Қутодку билан“, 266-бет.

⁵ „Девони луготи турк“, т. I, 85-бет.

⁶ „Қутодку билан“, 484-бет.

⁷ Уша асар, 257-бет.

⁸ Уша асар, 247-бет.

⁹ Уша асар, 297-бет.

¹⁰ Уша асар, 401-бет.

Қомуғ ишни қилмоқ тиласа ўзунг.¹

Тиласа муни тут, тиласа ани.²

Севариг севикиез қилойин теса.³

мисраларида келаси замон шарт феъли тиласанг, тесанг ўрнида тиласа, теса тарзида ишлатилиб, II шахс кишилик олмоши туширилган.

Шарт феъли ҳақида Маҳмуд Кошғарийнинг берган таърифи гоят диққатга сазовордир. У шарт феълини махсус термин билан атамаган, ёлғиз *-са* қўшимчасинингина алоҳида оляб изоҳлаган: Лекин унинг таърифида шарт феълининг функцияси тўла кўрсатилган:

سا حرف بمعنى لو يقال منه ال اثكا بارسا معناه اذا ذهب ولو ذهب وكقولهم سن قجان برسا سن معناه لو ذهب انت وانما تدخل الفعال فقط⁴

Таржимаси: *-са* аффикси агар маъносини ифодалайди. Масалан, *ул уйга борса* (агар у уйга борса, қачон у уйга борса демакдир). *Сен қачон борса сен* (агар сен борсанг, қачон сен барсанг демакдир). „*Са* аффикси фақат феълларгагина орттирилади“.

Демак, Маҳмуд Кошғарийнинг таърифича, шарт феъли бир тарафдан айрим ўринларда ишнинг бўлиш-бўлмаслиги бирор шартга боғлиқ эканлигини англатса, иккинчидан, айрим ўринларда ишдаги пайт маъносини ҳам англатади. Масалан:

Кичикта қотилганса, улрозу севиур⁵.

(ёшликда қаттиқчилик чекса, каттарганда шодланади).

Бу мақолда катта бўлганда шодланишнинг шарти ёшликда тиришишдир.

Билиб ишласа, эр тилакка тега⁶.

Бу мисолда ҳам ишласа феъли фақат шарт маъносидадир. Қуйидаги мисолдаги икки шарт феълининг бириси вақтда деган маънода ишлатилган:

Кичиға осиг қилса этса иши⁷.

Бу мисрада иккита шарт феъли бор: *қилса* ва *этса*. Буларнинг биринчиси — *қилса* шарт, буйруқ маъносида,

¹ Уша асар, 401-бет.

² Уша асар, 263-бет.

³ Уша асар, 451-бет.

⁴ „Девони луғоти турк“, III т., 156-бет.

⁵ Уша асар, II т., 213-бет.

⁶ „Қутодғу биланк“, 243-бет.

⁷ Уша асар, 283-бет.

иккинчиси *этса* вақтда маъносида, яъни, одам иш қилган вақтда кишиларга фойда берса — яъни берсин, бериши керак демакдир. Демак, шарт феъли XI аср тилида буйруқ маъносида ҳам қўлланилган экан.

XI аср тилида шарт феъли тилак маъносида ҳам қўлланган:

Улуғка, кучукка сучук тутса сўз¹.

Бу мисрада *тутса* феъли тутиши керак маъносидадир. Баъзан шарт феъли шарт маъносини ҳам, вақт маъносини ҳам англатади:

Қариса борир куч қилумоз киши².

Бу мисрадаги шарт феъли *қариса* — қариганда, ёки агар қариса маъносидадир. Баъзан, шарт феъли зиддият мазмунини англатади. Масалан:

...Тугал йилқи ул бу неча сўзласа³. (У одамга ўхшаб сўзласа ҳам, одам эмас, ҳайвондир).

Шарт феъли таклиф, илтимос маъносини ҳам ифодалайди:

Янгида бўлур кўрса барча тотиг

(янгиликда барча ширинликни кўриш мумкин).

Бу масолдаги *кўрса* шарт феъли бўлур билан бирикиб, келаси замон мумкинлик феъли маъносида қўлланган. Навоий ҳам шарт феълени буйруқ маъносида ишлатган. Навоий қўл ёзмаларини кўчирган котибларнинг баъзан атайлаб, баъзан билмасдан хато кўчириб қўйишларидан қойиб, уларни эҳтиёт бўлишга чақирганда ўз фикрини шарт феъли билан ифодалаган.

*Неки мен ёздим ўйла сурса қалам,
Не рақам қилдим они қилса рақам,
Байтларда тахаллуф айламаса
Лафзларда тасарруф айламаса.*

(Мен нимани ёзган бўлсам, котиб ҳам ўшандай кўчирса эди. Мен қандай чизган бўлсам ўшандай чизса эди. Байтларда шеър маъносига хилофлик келтирмаса эди. Сўзларни узларича қилиб тузатиб юбормаса эди).

Бунда Навоий *кўчирса эди* ни *кўчирсин* маъносида, *келтирмаса эди* ни *келтирмасин* маъносида ишлатган ва ҳоказо.

Мақсад феъли қуйидаги йуллар билан ясалган:

¹ „Қутодқу билан“, 246-бет.

² Уша асар, 262-бет.

³ Уша асар, 237-бет.

1. Келвжак замон шарт феъли билан буйруқ феълнини бириктириш йўли билан ясалган:

Узунг эзгу отаи қилойин теса¹.

Бундаги қилайин десанг келажак замон мақсад феълдир.

2. Булиши зарурий иш-ҳаракатни англатувчи феъл формасига эрса шарт кўмакчисини қўшиб, мақсад феъли ясалган:

Неку қилгу эрса, оча сузла, қул². (Ниманки қилмоқчи бўлсанг, очиқ айт, сўра).

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ФЕЪЛИ

Ҳозирги замон феъли XI аср тилида алоҳида форма сифатида сийрак учрайди. Маҳмуд Кошғарий эса ўз текширишларида ўтган замон феъли — *феъли мозий* ва келаси замон феъли — *феъли мустақбал* устида гапириб, ҳозирги замон феъли устида гап юритмаган.

Бу феъл кўдинча келаси замон феъл формаси орқали ифода қилинган:

Қаюдан келирсан нагу ул ётинг³

мисраида *келирсан* феъли келаси замон феъли формасидаги ҳозирги замон феъли бўлиб, *келаялсан* демакдир. Қуйидаги мисолларда ҳам ҳозирги замон феъли келаси замон феъли формасида ифодаланган:

Кишидан қочирсан, на қилди киши⁴.
Улор қуш унин тузда, ундар эшин.
Сидик қиз уқиртак кунгил бермишин⁵.
Қуйди булут ёлғурин.
Кериб тутар оқ тўрин.
Қирга қуйди ул қорин.
Оқин оқар инграшур⁶.
Тушукроқ кўрармен сенинг ҳодинга.
Саригроқ кўрармен қизил менгзинги⁷.

У давр тилида ҳозирги замон феълнинг махсус формаси равишдошга *турур* қўшиб ясалган:

Ашил суви оқа турур,
Қоғ туби қоқа турур⁸.

¹ „Қутодку билик“, 237-бет.

² „Уша асар“, 297-бет.

³ „Қутодку билик“, 258-бет.

⁴ „Уша асар“, 301-бет.

⁵ „Уша асардан“.

⁶ „Девони луғоти турк“, III т., 29-бет.

⁷ „Қутодку билик“, 410-бет.

⁸ „Девони луғоти турк“, I т., 70-бет.

Ҳозирги замон феълнинг ҳозирги тилимизда ишлатила-
ётган формаси фақат бир ердагина учратилди:

Бизни келгумизни қудозиб ётир¹.

ФЕЪЛ МАЙЛЛАРИ

XI аср ёзма ёдгорликларида феъл майлларининг қуйи-
даги формалари учрайди: шарт феъли, истак феъли, тусмол
феъли, аниқлик феъли ва буйруқ феъли. Бу феъл майлла-
рининг ҳар бири махсус формаларда ифодаланган бўлса ҳам,
баъзи формалар икки майлни ифодалаш учун ҳам ишлатил-
ганки, биз уларни қуйида кўраемиз.

Шарт феъли

Шарт феъли XI аср тилида анча кўп қўлланган бўлса
ҳам, у даврда бу феълнинг ясаллиш усули, маъноси, алоҳида
феъл майли сифатидаги ўрни аниқланмаган эди. Маҳмуд
Кошғарий ўз „Девон“ ида шарт феълнинг алоҳида феъл си-
фатида кўрсатмайди. У фақат *-са* ни феълларга қўшилиувчи
қўшимча деб изоҳлайди холос.

Шарт феълнинг бўлишли ва бўлишсиз формалари бўлиш-
ли ва бўлишсиз формадаги буйруқлар охирига *-са* қўшиб
ясалар эди. Шарт феъли гап қурилиши билан боғли ҳолда шарт,
найт, буйруқ, тилак маъноларида қўлланилган. Шарт феъл
буйруқ охирига *-са* қўшилиб, феълдан англашилган иш-ҳа-
ракатнинг бўлиш-бўлмаслиги бирор ҳодисага боғли эканини
англайди.

Киминг ўгли қолса отодин кедин².

Мисрвида *қолса* — шарт феъли бўлиб, *қол* буйруғига
-са қўшиб ясалган.

XI аср тилида ҳам шарт феълнинг шахси у билан кел-
ган кишилик олмошидан англашилган. Кишилик олмоши ё
феълдан олдин, ёки кўпича, феълдан кейин келган. Маса-
лан:

Севар — севмасин сен билгойини теса³.

Мисрвида *теса* II шахс шарт феълдир. Бунда феълнинг
II шахслигини кўрсатувчи кишилик олмоши *сен теса* (деса)
феълдан олдин келтирилгандир.

¹ „Қутодқу билик“дан.

² „Қутодқу билик“дан.

³ „Қутодқу билик“дан.

Қуйдаги мисолларда кишилик олмоши шарт феълидан кейин йшлатилган:

Билойин теса сен қулоқ тут менга.

Бунда кишилик олмошидан *сен теса* (сен десанг) дан олдин келган.

Ўзунг эзгу отлағ қилойин теса.

Мисраида *теса* феъли ҳам II шахс шарт феълидир. Лекин бу *теса* феълининг II шахслигини кўрсатувчи олмош йўқдир. Бу маъно *ўзунг* сўзидан англашилади.

Шарт феъли асосан келаси замонни англатса-да, ўтган замонни ҳам билдиради. Ўтган замон шарт феъли ўтган замон феълига *эrsa*¹ ва *эса* кумакчи феъллари қўшилишидан ясалган:

*Кенгаш қилдинг эrsa ишониб менга*².

(Менга ишониб кенгашган бўлсанг). Бундаги *эrsa* — бўлса маъносигади мустақил феълдир.

*Қилич қайда эrsa кумуш анда ул*³.

мисраидаги *эrsa* (бўлса) мавжуд *эса* маъносигадир. Лекин *эrsa* асосий феълларга қўшилиб, ёрдамчи феъл сифатида кўп қўлланилади. *Қилдинг эrsa* — II шахс формасидаги ўтган замон шарт феълидир.

*Неку этким эrsa, ани ўрдим ахир*⁴.

Нима эккан бўлсам ўшани ўрдим гапида *эким эrsa* — I шахс формасидаги ўтган замон шарт феълидир. Демак, бу гапларда *эrsa* шарт феълидир.

Истак феъли

XI аср тилида ўтган замон истак феъли ҳар қандай сўз туркумига *-са* қўшимчасини қўшиб ясалган буйруқ охирига ўтган замонни кўрсатувчи феъл аффиксларини қўшиб ясалган ва у ўзи ясалган ўзак мазмунидан англашилган предметни истаганлигини англатади. Масалан:

*Эр этсади*⁵ (одам гўшт емоқ истади).

*Эр қорғунсади*⁶ (одам қовун емоқ истади).

¹ *эrsa* — бўлмоқ маъносигади мустақил феълдир.

² Қутодқу биланг⁴дан.

³ Қутодқу биланг⁴дан.

⁴ Қутодқу биланг⁴дан.

⁵ Девони луғоти турк⁴, III т., 206 бет.

⁶ Уша асар. I т., 231-бет.

*Эр ёғсади*¹ (одам ёғ ёмоқ истади).
*Мен ани кўрсадим*² (мен уни кўрмоқ истадим).
*Ул қуш учурсади*³ (у қуш учурмоқ истади).

XI аср жонли тилида кўп қўлланган бу феъл формаси қадимги ҳодиса эди. Бу форма аяча илгариларда яратилган ов қўшиқларида, ёз билан қиш тортишувини ифодаловчи ва бошқа темаларда айтилган фольклор парчаларида⁴ учрашишуни кўрсатади: Масалан,

Тимлуғ келиб тепсади,
Қутлуғ дийг тепсади.
*Қорлаб очун ёксади*⁵.

Хуллас, XI аср тилида истак феъл формаси энг қадимги фольклор парчаларида учрар эди. Бу ҳол, бир тарафдан, бу феъл формасининг жуда қадимийлигини кўрсатса, иккинчидан, бу феъл формаси у даврларда фақат феъллардан феъл ясовчи сифатида қўлланилганини ҳам исботлайди. Маҳмуд Кошғарийнинг истак феълидан берган намуналари, бу феъл формасининг актив ҳолга ўтиб тараққий қилганини, ҳар қандай сўз туркумидан ясала бошлаганини кўрсатади.

Истак феъли ясовчи қўшимча айрим сўзларда *-иғса*, *-иғса*, *-уғса* ҳолида учрайди, масалан:

*Ул эвга кирисади*⁶ (у уйга кирмоқ истади).
*У менга келигсади*⁶ (у менга келмоқ истади).
Ул шунда туруғсади (у шунда турмоқ истади).

Юқорида берилган фактларга кўра бу форманинг қадимги варианты *-са* формасидир. Бу *-иғса*, *-иғса* варианты қандай келиб чиққани масаласига проф. Н. А. Баскаков уз асаридан кенг ўрин берган⁷. Бизнинг фикримизча бу вариантнинг келиб чиқиши XI аср тилида кенг қўлланувчи келаси замон сифатдош формаси билан боғлиқдир. Келаси замон сифатдоши феъл ўзакларининг охирига *-ғисоқ*—қалин ўзакли сўзларга, *-гисок*—юмшоқ ўзакли сўзларга қўшилиб ясалган: *Ул мунда тургисок* (у бу ерда туришни истовчидир). *Ул товор тургисок* (у мол тўплашни истовчидир) каби. Бу сифатдош формаси отларга *-соқ*—қалин ўзакли сўзларга, *сак*—юмшоқ ўзакли сўзларга қўшилиб ясалар эди. *Ул эр ул товорсоқ* (у одам мол тўплашга берилган, мол тўплашни истовчидир). *Бу уроғут ул эрсак*¹ (бу хотин эрсак хотиндир).

¹ Уша асар III т., 226-бет.

² Уша асар, I т., 212-бет.

³ Уша асар I т., 212-бет.

⁴ Девони луғоти турк*, I т., 385-бет.

⁵ Уша асар, II т., 47-бет.

⁶ Уша асар, III т., 246-247-бетлар.

⁷ Қаранг: Н. А. Баскаков, Кара-калпакский язык, II, изд. АН СССР, 1952.

Ҳақиқатда *-са* қўшимчаси тилда энг эски ва энг кўп қўлланиладиган қўшимчалардандир. Проф. Н. А. Баскаков ўз асаридида бир қанча феъл ясовчи қўшимчаларни ана шу *-са* қўшимчасидан келиб чиққан деб кўрсатади¹. XI аср тилида *-са* аффикси кўп маъноларда қўлланган. Бу *-са* аффиксининг маъно жиҳатдан тараққийси натижасидир. Маҳмуд Кошғарий истак маъносини ифодаловчи *-са* қўшимчасини *сади нангни, нарсани санади* иборасидан келиб чиққан деб кўрсатади. *Нарсадан санади* — ҳисоблади сўздан сўзловчи нарсани ўзига керак деб ҳисоблаши, ўзи истагани маъноси англашилади. *Эр сувсади* нинг маъноси — сўзловчи сувни ўзининг истагидан деб ҳисобладидир. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай деб ёзган:

ثم اعلم ان اشتقان هذا المعنى من هذين الحرفين مأخوذ من قولهم سادى ناتكنى اى عدالشى فكان الفاعل فى هذه الصفات عدى الفعل من جملة مقاصده وتمنى ذلك ار سوادى اى عطش الرجل²

Таржимаси: „Сўнг бу маънодаги *-са* қўшимчаси *сади нангни* иборасидаги *сади* феълидан олингандир — нарсани ўз мақсадидан яъни истагидан ҳисоблади яъни *уни истади* демакдир. Масалан: *эр сувсади* деганда — одам сувни ўз истагидан ҳисоблади демак англашилади.

XI аср тилида сўз ўзагига қўшилиб бу янги сўзга узагдаги маънонинг кучишини ифодаловчи *-са* қўшимчаси ҳам ана шу истак маъносини англаувчи *-са* маъносининг кенгайишидан келиб чиққан. *Узум ачиғисади* (узумда ачиш пайдо бўлди); *сучик сувсиди*³ (*сучук* — шаробда сув табиати, таъми пайдо бўлди).

Тусмол феъл

XI аср тилида алоҳида феъл формаси, феъл мавйл сифатида қўлланилган феъл турларидан бири — тусмол феълдир. Тусмол феъли буйруқ феълнинг бўлишли ва бўлишсиз формалари охирига *-миш* аффиксини қўшиб ясалган, бу феъл иш-ҳаракатнинг бўлган-бўлмаганини тусмол билан англади. Маҳмуд Кошғарий бу *-миш* аффиксини маъно жиҳатдан эниқ феъли аффикси билан қиёс этади ва аниқ

¹ „Девони луготи турк“, II т., 46-бет.

² Н. А. Баскаков. Кара-калпакский язык II изд. АН СССР, 1952, стр. 455.

³ „Девони луготи турк“, I т., 236-бет.

⁴ „Девони луготи турк“, I т., 237-бет.

феълидан иш-ҳаракатнинг бўлган-бўлмаганини аниқ, ҳатто сўзловчи ўз кўзи билан курганлиги англашилса, тусмол феълидан иш ва ҳаракатнинг бўлган-бўлмагани тусмол билан англашилувини, сўзловчи ўз кўзи билан курмаганлигини кўрсатади:

والفرق بينهما وذلك ان الدال والياء في الفعل الواجبته تتبئان عن وقوع الفعل بمشهد المتكلم وتحقق الفعل وقوعه عنده بيانه اذا قال باردى يكون معناه ذهب ورايت ذهبه بيقن واما الميم والشن تتبئان عن وقوع الفعل بغيبة المتكلم عنه يقال ال برمش اي انه ذهب ونم ار ذهبه¹

Таржимаси: Буйруққа -ди қўшиб ясалган аниқ феъли билан буйруққа -миш қўшиб ясалган тусмол феъли орасидаги фарқ шуки, аниқ феълида бўлган иш-ҳаракат аниқ ва қатъийдир. Ҳатто бўлган иш ҳаракатни сўзловчи ўз кўзи билан курган. Масалан: *борди* деган сўз бориш ҳаракати қатъий бажарилди, ҳатто уни ўз кўзим билан курдим демакдир. Аммо тусмол феълида иш-ҳаракатнинг бажарилишини сўзловчи ўз кўзи билан курмагандир. Масалан, *ул бормиш* — у боришти, лекин мен унинг борганини ўз кўзим билан курганим йўқ демакдир.

Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳи тусмол феъли XI аср тилида кенг тарқалган форма эканидан дарак беради.

Тусмол феълига XI аср ёдгорлиги „Қутодқу билик“ да ҳам мисоллар кўп:

Қоро занги қилмиш юзини эшиш².

(Шериятнинг юзини ҳоп-қора қилишти).

Туруб тоғқа кирмиш улунг ялғузш³

(Бир ўзинг тоғқа кириб кетинсан).

Билик бермиш, ордам, уқуш, уқ улдуқ⁴.

(Илм, адаб, ўқув, ақлни сенга ҳисса қилиб беришти).

Нағу яхши аймиш киши удруми⁵

(Кишларнинг ақллари қандай яхши айтишти).

Лекин шу мисолларнинг ўзидан ҳам, XI аср тилида буйруққа -миш қўшиб, тусмол феъли яшаш кенг тарқалгани яққол кўринди. Бу ерда шунини ҳам кўрсатиб ўтиш керакки, -миш аффикси XI аср тилида тусмол феълидан ташқари буйруқ охирига қўшилиб, ўтган замон сифатдошининг маълум ва мажҳул формаларини ҳам ясар ва иш-ҳаракатнинг

¹ Ўша асар, II т., 50 бет.

² „Қутодқу билик“ 284-бет.

³ Ўша асар, 273-бет.

⁴ Ўша асардан.

⁵ Ўша асар, 281-бет.

Бажарилганини англатар эди: *Қазмиш ариқ* (қазилган ариқ) каби. Бу форма „Қутодқу биллик“ да жуда кўп учрайди:

Очунг қаритмиш узун ёшлиг эр¹.

(Кўп яшаб, дунёни қаритган одам)

Айтмишки айди ай Илик қути²

(Эй бахтли Илик, мен айтиладиганини айтдим).

Узуш нанг кўриб тудмиш эрса кўзи³.

(Кўп нарса кўриб, кўзи тўйган бўлса).

Урхун ёдгорликларида бу феъл формаси жуда кўп қўлланган. Лекин Урхун ёдгорликларида бу феъл аффикси асосан *-мис* тарзида учрайди. *Мис* аффикси — *миш* нинг фонетик вариантидир, масалан:

Балиқдаги тоғиқмис, тоғдаги имис, терилиб йетмис, эр бўлмас. Тангри куч бертук учун қонғим қоғон сувси бўри тег эрмис, ёғиғи қон тағ эрмис⁴. (Шаҳардагилар тоққа чиқипти, тоғдагилар пастга тушипти, тўпланиб 70 та бўлипти. Тангри ёрдам бергани учун ҳукмдорим ҳоқон аскарлари бўридай экан, душман аскарлари қўндай экан).

Тўрт будунг қап ёғи эрмис, су сулапон, тўрт буд будунг қап олмис, қап боз қилмис, бошлиғиғ Юкунтирмис, тизлигин сукурмис⁵. (Тўрт томондаги халқ ҳаммаси душман экан, аскар юбориб тўрт томон одамни ўлдирган экан, бошлиқларни бўйсундириб, тиз чўктирган экан).

-Миш қўшимчаси *эмиш, эрмиш* тарзида қўшма феълларда кўмакчи феъл сифатида ҳам қўлланилган. Куринадики, у даврларда тилда кенг тарқалган бу форма, асосан III шахс учун қўлланилган. Навоий асарларида бу феъл I—II шахс учун ҳам ишлатилганини кўрамиз. Бу ҳақда проф. А. К. Боровков ўзининг „Алишер Навоий, как основоположник Узбекского литературного языка“ мақоласида анчагина мисоллар келтирган эди⁶.

П. М. Мелноранскийда кўрсатилишича, Ибни Муҳанно *-миш* қўшимчасини узоқ ўтган замон феъли ясовчи қўшимча деб кўрсатган⁷. *-миш* қўшимчаси ҳақида Маҳмуд Кошғарий

¹ „Қутодқу биллик“, 281-бет.

² Уша асар, 257-бет.

³ Уша асар, 305-бет.

⁴ Қаранг: С. Е. Малов, „Памятники древнетюркской письменности“ стр. 30.

⁵ Қаранг: С. Е. Малов, „Памятники древнетюркской письменности“, 29-бет.

⁶ Қаранг: „Мир Алишер“, Ленинград, 1946, 103-бет.

⁷ Если же надо образовать форму соответствующую арабскому прошедшему времени *س* *قد* (т. е. давно прошедшее) то вместо *س* *می*

наращением для прошедшего времени является *م* *س* с кесрою и *ش*

напр. „Он взял (قد اخذ) — *آلمش* он взшел, (قد طلع) он взшел.

П. М. Мелноранский, „Араб филолог о турецком языке, 026-бет.

кўрсатиши билан, П. М. Мелисранский изоҳида қатта фарқ бор. Маҳмуд Кошгарийнинг кўрсатувиға бивоан -миш билан ясалган феъл аниқ тусмол феълдир. Шунинг учун Маҳмуд Кошгарий бу феълни аниқ феълга қарши қўйиб, у билан қиёсан таърифлайди.

Аниқ феъл

Аниқ феъл — узакдан англашилган иш-ҳаракат тўғридан-тўғри ишловчи билан боғлиқлигини, иш ва ҳаракатнинг бўлгани ҳам, бўлмагани ҳам аниқлигини билдиради. Аниқ феъл формаси ҳам уччала шахснинг бирлик ва кўplik маъносида қўлланилиши жуда қадимийдир. Урхун ёдгорликларида аниқ феълнинг ҳамма формалари учрайди. Масалан: *Қоғонин анда ултуртимиз, элин олтимиз. Аз ёғисин бинип теғди, икки аринг санғди, балиққа бормади. Яланг будунг тўнлуғ, жиғой будунуғ бор қилтим.* (Аз томондан олиб келинган аргумоқни миниб ҳужум қилди, икки одамни ўлдирди, шаҳарга бормади. Яланғоч халқни тўнли қилдим, камбағал халқни бойитдим). Яна: *Турк будун артимиз эр дингиз каби.*

Аниқ феъл XI аср тилида ҳам жуда кенг қўлланган: *ёзди, сўзлади, қизарди, санлади, бирлади, тунади* ва бошқалар. Бу ҳақда юқоридаги бўлимларда кенг ёритилган. XI аср тилидаги феъл майлидан буйруқ феълни ҳақида ҳам аввалги бўлимларда ёритилганидан бу ўринда тўхталмадик.

ФЕЪЛ ДАРАЖАЛАРИ

Феъл формаси орқали ифода этиладиган иш ва ҳаракатнинг ишловчи ва объектга бўлган алоқаси — феъл даражалари XI аср тилида бир неча шаклларда учрайди. Уларнинг баъзиси махсус ясовчилар орқали ифодаланса, баъзиси ҳеч қандай ясовчисиз, узакларнинг ўзидан англашилади. Феълдан англашилган иш ва ҳаракатнинг объектга ўтиш-ўтмаслиги нуқтаи назаридан феъл иккига айрилади. Масалан: *келди, борди* каби бир тўда ўтимсиз феъллар маъноси ишловчининг ўзи билангина чекланиб, тугал мазмун англатади. Аммо *олди, ёзди* каби бир тўда ўтимли феълларда иш-ҳаракат ишловчи билангина чекланиб қолмай, объектга ҳам ўтиши англашилади. Биринчи хил феълларда объект ҳақида бирор сўроққа зарурат йўқ бўлса, иккинчи хил феълларда объект ҳақида нимани деган сўроқ келиб чиқади. Бу хил феъллар ишловчидан ташқари, юқоридагича, объектга ҳам ўтади ва уни ҳам англатади.

Орттирма даража

Урхун ёдгорликларила орттирма даража ясовчи қўшимчалар жуда камдир. Улар *-т, -ит, -ур, -дур* қўшимчаларидангина иборатдир: *Бошлиғиғ юкун+дур+тимиз буйсундирдик, сук+ур+димиз, қогонин анда ул+ур+тимиз¹* каби.

Орттирма даража қўшимчалари

XI аср тилида орттирма даража ясовчи қўшимчалар сон ва маъно жиҳатидан анча тараққий қилгани сезиләди. XI аср тилида орттирма даража ясовчи аффиксларни қуйдагича кўрсатиш мумкин:

1. Айрим ўтимсиз феълларга, феъл тузилишига мувофиқ *-ар, -ир, -ур* аффикслари қўшилиб, орттирма даража ясалган: *ул утуғ учурди* (ул қуш учурди), *ул ангар сув ичирди, мен ани эвдам чиқардим* гапларидаги *уч+ур+ди, уч+ур+ди, ич+ир+ди, чиқ+ар+ди* каби.

2. Айрим ҳолларда *-т, -ит, -ут, -ат* қўшимчалари ўтимли феълларга қўшилиб, иккинчи объектга ўтувчи феъл ясалса, ўтимсиз феълларга қўшилиб, орттирма даража ясалади: *Ул мени тунатти, Ул сувни тошитти, Ул мени кузатти, ул тунроқ тўзутти, ул ани тошлатти* гапларида *тош+ит+ти, куз+ат+ти, тўз+ут+ти, тошла+т+ти* каби.

3. Айрим феълларда *-тур, -тир, дир, -ғар, -гир, -кар* аффикслари қўшилиб, орттирма даража ясалган. Масалан:

Ул ангар ёғоч кестирди²

Ул эвдам қуш қўндирди³

Ул от сугорди⁴

Эр сув чочғирди⁵

Ул ишиғ тубкарди⁶.

Ўтимсиз феълларга *-тир, -дир, -ғар, -ғир, -кар* аффикслари қўшилиб ўтимлига айлантирилади: *-тур, -ғир, -гир* каби ўтимли феъл ясовчи аффикслар тилда борган сари кенгайиб илгариги вақтларда қўлланилган *-ур* ясовчисининг ўрнини қошлай бошлаган. Масалан, Урхун ёдгорлигида *-ур* орқали ясалган ўтимли феъл, сўнги вақтларда *-ур* аффикси бўлан

¹ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности.

² „Девони луғоти турк“, II т., 150-бет.

³ „Девони луғоти турк“, II т., 148-бет.

⁴ Уша асар, 147-бет.

⁵ Уша асар, 141-бет.

⁶ Уша асар, 167-бет.

эмас, -тур аффикси билан ясалган. Масалан: *ўлтурмоқ*, *ўлдурмоқ* феълларининг ҳар иккиси ҳам, Урхун ёдгорликларида -ур аффикси билан берилган. Масалан, *Қоғонин анда улуртимиз Қоонни унда ўлдирдик. Тангри таг тангрида бўлмиш турк Билка қоғон бу ўдқа ўлуртим... турк Билка қоонини бу мансабга ўтирғиздим*¹.

Бу гапта *улур* равишида берилган феъл XI аср ёдгорлигида *ўлтур* тарзида берилган:

*Коми ичра ўлтуруб.
Ила сувин кечтимиз*².

Бу байтда *ўлтурмоқ* феъли *ўл* утимсиз феълига ўтимли феъл ясовчи -тур аффикси қўшиб ясалган. Демак, XI аср тилида ўтимли феъл ясашда ҳам узгариш юзага келган.

Бундай орттирма даража яшанинг бошқа хили ҳам бор эди. Масалан, *тирил* буйруғидан *ил* туширилиб, сўнг *кур* ясовчиси қўшилиши каби: *Тангри ўлук тиркурди* каби. XI асрда орттирма даража феълларининг яна бир қанча формалари юзага келган. Бу феъл ёлғиз аффиксация йўли билангина эмас, балки композиция йўли билан ҳам ясала бошлаган. Масалан: *едур* феъли *е*.

Биргалик даража

Биргалик даража XI аср тилида ҳам ҳозирги ўзбек тилидаги каби буйруқ охирига -ш, -иш, -уш қўшимчалари қўшиб ясалган. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай ёзди: *والشيين تدخل بمعنى المفاعلة اذا كان الفعل بين اثنين نحو قولهم اوردى اذا ضرب ارشدى اذاضارب تردى اذا قام ترشدى اذا قام*

(Феълларга қўшилиб иш — ҳаракат икки киши орасида бўлганини, Шериклик мазмунини англатувчи қўшимча „Ш“ дир. Урди — уруши, турди — туруши каби).

Масалан: *ул менга тариг совуришди*³ (у мен билан бирга тариг совурди), *У менга ер тузушди*⁴ (У мен билан бирга ер текислашди), *Улар икки севишди*⁵ (Улар иккови бир-бирини севишди), *Ул менинг бирла туз тузушди*⁶ (У мен билан бирга туз туйди, майдалади).

¹ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, 27-бет

² „Девони луготи турк“, II, т.

³ „Кутодку биланк“, 250-бет.

⁴ „Девони луготи турк“, II т., 168-бет.

⁵ Ҷша асар, 80-бет.

⁶ Ҷша асар, 82-бет.

Биргалик даражани маъно жиҳатидан бир неча хилга айириш мумкин: 1. Бир неча киши ёки икки киши томонидан ишланган ишда бири иккинчисига ёрдам берганини билдиради.

Масалан: *Ул менга тариқ созуришди* (У мен билан бирга тариқ созуриди, тариқ созуриш ишида у менга ёрдам қилди); 2. Қилинган ишда тортишиш, баҳслашиш мазмунини англатади: *Ул менинг бирла ё қурушти* (У ё қуриш ишида мен билан баҳслашди); 3. Ёрдам ёки тортишув маъноларини англатмай, иш-ҳаракатнинг тугридан-туғри икки киши томонидан бажарилганини, икки томон бу ишда тенг қатнашганини англатади: *Улар икки севишди* (Улар иккови бир-бирини севишди).

Иш-ҳаракатнинг бир неча кишилар иштироки билан бажарилганини ифодаловчи *-ш* аффикси Урхун ёдгорликларида ҳам учрайди:

*Бир йилқа беш йўли сўгушдимиз, энглик Туғобалиқда сўғишдимиз. Иним Култагин била сўзлашдимиз*¹... (Бир йилда беш марта урушдик, дастлаб Туғобалиқда урушдик) каби.

Биргалик даража ҳар қандай иш-ҳаракатнинг икки ва ундан ортиқ киши ўртасида ёки бир неча нарса ўртасида юзага чиққанлигини англатади. Масалан:

*Ей қиш била қаришти,
Ардам ёсин қуришти,
Чарик тутуб кўрушти*².

Ёз билан қиш қаршилашиб тортишди мазмунини англатган бу парчада биргалик маъноси икки нарса *ёз* ва *қиш* устида боради.

*Қор, буз қомуғ эришди,
Тоғлар суви оқишди*³.

мисраларида *эриш* ва *оқиш* ишлари нарсалар *қор* билан *муз* ва *тоғ* сувларининг ўрталарида бажарилганлиги маъноси англашилади.

*Қучушти, эсонлашти юз кўз улуб,
Бу кирди Иликка қориштурди қул*⁴..

¹ Қаранг: С. Е. Малов, „Памятники древнетюркской письменности“, 32-бет.

² „Девони луғоти турк“, I т., 149-бет.

³ Уша асар, 162-бет.

⁴ „Қутоғду билан“, 285-бет.

⁵ Уша асар, 423-бет.

Бу мисраларнинг биринчисида эсонлашиш ва қучишиш ишида икки киши, иккинчи мисрада қористириш ишида икки қўл шериклиги англашилади.

Маҳмуд Кошғарий кўрсатишича у даврда ўтимли, ўтимсиз феъллар аниқ фарқ қилинар эди. Лекин жонли тилда уларни аралаштириш биргина феъл формасини ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиз функцияда аралаш — қўллаш ҳоллари ҳам бор эди. Масалан, у иситти феъллини изоҳлар экан, бу феълли бир гапда ўтимли эканини, иккинчи гапда ўтимсиз деб кўрсатади:

أَلْ مُوْنُ اِسْتِيْ اى انه قد سخن المرقته وكذلك اذا احمى

الحديد وغيره ويقال آر استى اى حم الرجل وهذا لازم ولاول
متعد¹

Таржимаси: у шўрвани иситди, темирни иситиш (қиздириш) ва бошқаларга ҳам бу сўз қўлланэди. Бу гапда иситти феълли ўтимлидир. Лекин ер иситти гапидаги иситти феълли ўтимсиздир. Яъни одам исиди демақдир. Лекин бу хилда бир феълли ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиз функцияда қўллаш айрим феъл шаклларигагина хос хусусият эди. Маҳмуд Кошғарий уларни уз асарига кўрсатиб борган. Масалан,

Маҳмуд Кошғарий اِجْتَرَدِي — ичтурди шаклини имзоҳ-

лар экан шу маънода اِجْرَدِي — ичурди шаклини қўллаш ҳам мумкин, деб кўрсатган:

ال منكاسوؤ اجتردى اى انه اشربنى الماء وغيره ويقال اجردي
على هذا المعنى سوؤ اجرماس كاسوت بيرة²

Таржимаси: у манга сув ичирди маъносига, ичтурди, ичурди формалари ҳам тенг қўллана беради. Сув ичурмасга сут бер, мақолидаги қаби.

Араб филологда³ ўтимли ясовчи аффикс дур деб кўрсатилган. Боқди, боқдирди қаби. Унлилар билан учраган ўзақларда ўтимли аффикс „т“ га айланишини уқдирган — битди, битибди қаби.

Баъзан бу функцияда гуз аффикси қўлланади деб изоҳланган, холос. Демак, у асарда бу аффикслар кенг ўрганилмаган.

Бундай орттирма даража яшанинг бошқа хили ҳам бор эди. Масалан, *тирил* буйруғидан - *ил* туширилиб, *сўнг* - *кур*

¹ .Девон луғоти турк*, 1 т., 181-бет.

² .Девон луғоти турк*, 1 т., 187-бет.

³ Араб филолог о турецком языке, стр—035.

ясовчиси қўшилиши каби: *Тангри улук тиркурди* каби. XI аср адабиёти тилида орттирма даража феълларининг яна бир қанча формалари юзага келган. Бу феъл ёлғиз аффиксация йўли билангина эмас, балки композиция йўли билан ҳам ясала бошлаган. Масалан, *едур* феъли *е* буйруғига - *дур* аффикси қўшиб ясалган бўлса, „*Кутодку билик*“¹ да¹ бу сўз қўшма феъл билан берилган: „*ётиг ярлиқоғил ичир, бер егу*“², бу ерда *едур* маъносдаги ўтимли феъл *бер егу* тарзида қўшма феъл билан ифодаланган. Яъни *бер* феълига *егу* абстракт исмини қўшилиб ясалган. Навоий бу формалардан жуда кўп фойдаланган.

Мажхул даража

Мажхул даража XI аср тилида, тил тараққиёти қонунларига мувофиқ, алоҳида ўрин тутган. Мажхул даража XI аср тилида ясалиш жиҳатидан ҳам бир неча хил формаларга эга эди.

Бу хилма-хиллик ўша давр тилига нисбатан диалектал ҳолат бўлса керак. Уларни ясалиш жиҳатдан уч асосий турга айириш мумкин:

1. Мажхул даража ҳар қандай буйруқлар туб ёки ясама буйруқларга *-ил, -ул, -ал, -л* аффикслари қўшилиб ясалар эди. Масалан: *ё қур+ул+ди, юнг қирқ+ил+ди, эт туғро+л+ди, ер туз+ал+ди* ва бошқалар.

2. Айрим ҳолларда буйруқ охирига *-ин, -ун, -н* аффикслари қўшиб мажхул феъл ясалган: *Кун тут+ун+ди, эр сев+ин+ди, эв бега+н+ди* ва бошқалар.

3. Айрим ҳолларда, аҳёнда бўлса ҳам, мажхул феъл буйруқ охирига *-ик, иқ, -уқ* аффикслари қўшиб ясалган: *тун кир+ик+ти, эр бос+иқ+ти* каби.

¹ Қорахонийлар давридан бизга етиб келган энг йирик ва энг эски ёзма ёдориқларнинг бири „*Кутадку билик*“ дир. У Баласоғун (ҳозирги Қирғизистон ССР территориясидаги Тўқмоқ) шаҳарни забардаст ёзувчи Юсуф Хос Хожиб томонидан 462-хижрийда ёзилган. проф. Фитратнинг маълумотига кўра („*Маориф ва ўқитувчи*“ журнали, 1925 йил № 2) бу асардан бизга уч нусха етиб келган:

I Проф. Фитрат томонидан Фарғонада топилган нусха. Араб харфи билан ёзилган бу нусха сўнг топилган. Лекин олимлар бунинг энг эски қўлёзма деб ҳисоблайдилар. Бу нусха ҳозир Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланади.

II. Ҳозир Вена Кутубхонасида сақланувчи, Истамбулда Жужуэн Ҳоммар томонидан топилган қўлёзма. Бу нусха уйғур алифбеси билан ёзилган.

III. Ҳозирда Коҳира кутубхонасида сақланмоқда бўлган қўлёзма Араб алифбеси билан ёзилган, бу нусханинг фотоси Истамбул ва Ленинград кутубхоналарида бор.

² „*Кутадку билик*“, 250-бет.

Бу форма ора-сира адабий тилда ҳам ишлатилган. Масалан: „Кутоджу биллик“ да қуйидагиларни ўқиймиз:

*Уройин тегувчи ўзи урсуқор,
Босойин тегувчи ўзи босиқор¹*

байтида қўлланилган *урсуқор*, *босуқор* феъллари урилади, босилади маъносидаги мажҳул феълдир.

Охири *л* ундоши билан битган феъл узакларида мажҳуллик маъноси йўқдир: *ўлуқ тирилди*, *итим тутиб*, *қўзи чолди* (уни итим тутиб олиб, пастликка йиқитди), *Анинг тусин қира олди* (Унинг юзларини юлиб ташлади) каби.

Баъзи ҳолларда эса *л* ундоши *н* га олмошинади: *битик-битилди* тарзида қўлланиши мумкин бўлганидай, *битик-битинди* тарзида бўлиши ҳам мумкин.

Айрим ҳолларда бу форма ўзлик даража маъносида ҳам қўлланилган. *Ул нонг кўрулди* гапидаги *кўрулди* феъли каби.

*Емгур ёғиб сочилди.
Турлук чечак сучулди.
Инжу қопи очилди² каби*

Бу мисралардаги *сочилди*, *очилди* феъллари ўзлик маъносидадир.

Ўзлик даража

XI аср тилида ўзлик феъли мустақил феъл даражаси сифатида актив қўлланилган. Ўзлик феъл иш ва ҳаракатда *аниқсизлик*, *эҳтимоллик*, *эгаллик*, *ҳамжислик* маъноларини англатади. Ясалиш жиҳатидан ҳам у турлича эди. Ўзлик феълни ясалиш жиҳатидан иккига айириш мумкин:

1. Ўзлик феъли буйруқ феълнинг охирига *-ин*, *-ун*, *-н* аффиксларини қўшиб ясалади.

2. Ҳар хил сўз туркумларига *-лан* аффикси қўшиб ясалади. Биринчи хил ўзлик феъли қуйидагича маъноларда қўлланилган.

а) Аслида бўлмаган, аммо бўлгандек кўринган иш-ҳаракат англашилади. Масалан: *Эр сув кечинди* (Одам сув кечаётгандек кўринди), *Эр битик битинди* (Одам хат ёзаётгандек кўринди), *Эр эвга киринди* (Одам уйга кираётгандек кўринди). Бу хил феъл формасини шартлича „эҳтимол феъли“ деб аташ мумкин.

¹ Кутоджу биллик.

² „Девони луготи турк“дан.

б) Мажхуллик мазмунини англатади. Масалан: *Эв безанди* (уй безалди); *кун тутунди* (кун тутилди), *эр севинди* (киши шодланди) каби.

в) шу формадаги айрим феъллар икки маънода келади; урни билан мажхул маънода, урни билан эҳтимоллик маъносида. Масалан: *Ёғоч бутанди*. Бу гапда ёғоч буталди ва ёғоч буталгандек кўринди маънолари англашилади.

г) Иш ҳаракатни бажарувчи сўзловчининг ўзи эканлигини англатади. Бу ҳолда *ўзига* деган сўз орттирилади. Масалан: *Ул ўзига емиш теринди* (У ўзи учун ўзи мева терди) каби.

Ўзлик феъли айрим сўзларга *-лан* қўшиб ясалади. Масалан: *Кўл балиқланди* (кул балиқли булди) каби.

XI аср тилида *-лан* аффикси билан ясалган ўзлик феъли бир қанча маъноларда қўлланган. У кўпинча эгалик маъносини англатган. Масалан: *ارتوشغوتلندی* — *Эр тушгутланди* (одам шогирдли бўлди); *Анинг кўзи кирпикланди* (унинг кўзи кирпикли бўлди). Бу гаплардаги *тушгутланди*, *кирпикланди* феъллари каби. Баъзан бу формадаги феъл ўхшашлик маъносини ҳам англатган. Масалан: *Эр қиғчоқланди* (одам қиғчоқларча кийинди, юриш-туришида қиғчоқларга ўхшади) каби.

Айрим сўзларда *-лан* билан ясалган формадага феъллар фақат мажхул маънода қўлланилади. Масалан:

Куз чалпакланди (кўз шилпикланди) каби.

Айрим сўзларда эса, жуда сийрак бўлсада, орттирма даража маъносида қўлланилиши ҳам учрайди:

Эр қатиғланди (одам тиришди),

Кичикда қатиғланса, улғозув севинур (Ешликда тиришса катта бўлганда севинади) каби.

КЎМАКЧИЛАР

Кўмакчилар ўз бошича бирор маъно англатмай, от ёки отлашган сўзларга бирикиб гап булакларининг бир-бирига булган муносабатларини ифодаловчи ёрдамчи сўзлардир. Уларнинг баъзилари айрим келишиклар билан бирликда, баъзилари келишиксиз, ёки баъзилари бирор келишик функциясида қўлланишлари мумкин.

1. XI аср жонли тилида ҳам, адабий тилида ҳам энг актив қўлланивчи кўмакчи *бирла* кўмакчисидир. Маҳмуд Кошғарий бу кўмакчининг у давр тилида икки хил *бирла* ва *била* варианты қўлланишини кўрсатган.

يرله حرف ومعناه مع يقال ال منينك برله ابردى اى افه كان
معنى وقد يحذف عنه الراء للخفته يقال بيلا¹

Таржимаси: „*Бирла* сўзи бирга, шерик маъносидадир. Ул менинг *бирла* эрди каби. Сўзда енгиллик учун баъзан ундан *p* туширилиб *била* тарзида талаффуз қилинади“.

XI аср тилида *бирла* кўмакчиси қуйидаги маъноларда қўлланган:

1. Биргалик маъносида қўлланган:

*Ул менинг бирла эрди*².

2. Қаратқич келишиги билан бирга келиб талшиш, курашиш, баҳслашиш маъносида қўлланган:

*Ул менинг бирла тоғқо оғишди*³.

Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда шундай ёзади:

واذا اريد به معنى المبراة والمساجلة يقال انك برله⁴

¹ „Девони луғоти турк“, I т., 360-бет.

² Уша асар, 160-бет.

³ Уша асар, 158-бет.

⁴ „Девони луғоти турк“, I т., 160-бет.

Таржимаси: „Гапда биров-биrow билан талашув-тортишув мазмуни кутилганда бирла сўзини қўллайдилар. Анинг бирла каби“.

3. Восита мазмунини англатган.

Тетиклик билан эр қилур минг итик¹.

4. Сабаб, натижа маъносида қўлланган:

Қоюси жиғойлик била ер согинч²

(Баъзилар ҳамбағаллик сабабли ташвишланар эдилар).

5. Қарама-қарши маъносида келади:

Киши дй билан тўқушти³.

Бирла кўмакчиси ҳам боғловчи вазифасида келади:

Ароз бирла эмгак днаша юрир⁴.

Қоронги, ғруғлик жиғой бирла бой⁵.

Бури тўқли⁶ бирла қўзи булди тенг⁷.

Бу кўмакчи, баъзи жой, ўрин келишиги функциясида қўлланган:

Жақруқ⁸ била увут бўлмаб⁹.

Бу ерда жақрақ била кал одамда ибораси ўрни келишиги маъносидадир. Буларнинг ҳар хил функцияда қўлланишига адабий тилда ҳам мисол кўп:

Сарой-қарши, ер-сув сенинг бирла йўқ¹⁰ (Саройлар, катта ер-суваар санда йўқ).

II. XI аср тилидаги кўмакчиларнинг яна бири — *каби янглиғ* кўмакчиларидир. „Девони луғоти турк“ даги *каби, янглиғ* кўмакчисини Маҳмуд Кошғарий айрим кўмакчи сўзлар сифатида уз асарида бермаган. Лекин бу сўз у давр тилида жуда кўп учрайди. Масалан:

Яқин ёғуқ кўрмадиб нангни қўдур

Қадош табо ит каби қингур боқар¹¹.

Қушлар каби учтимиз¹².

¹ „Қутодқу билан“, 241-бет.

² Ўша асар, 442-бет.

³ „Девони луғоти турк“.

⁴ „Қутодқу билан“, 273-бет.

⁵ Ўша асар, 391-бет.

⁶ *Тўқли* — олти ойлик эчки боласи.

⁷ Ўша асар, 269-бет.

⁸ *Жақруқ* — кал.

⁹ „Девони луғоти турк“, I т., 390-бет.

¹⁰ „Қутодқу билан“, 196-бет.

¹¹ „Девони луғоти турк“, III т., 16-бет.

¹² Ўша асар, I т., 401-бет.

*Сава берса мундоғ, бу янглиғ тилим¹.
Бу янглиғ киши билги ортуқ анинг².*

„Девон“ даги парчаларда *каби* формаси кўпроқ, „Қутодқу билик“ да *янглиғ* формаси кўпроқ учраши характерлидир. Демак булар у даврда диалектал асосда келиб чиққан формалар бўлса керак. Навоийда ифода кўркамлиги, стиль санъаткорлиги мақсадида бу кўмакчиларнинг иккови синонимлар сифатида бир байтнинг биринчи мисраида бири, иккинчисида иккинчисини қўлланган:

*Қул янглиғ уғуллигини қилсам
Уғул каби қуллуғини қилсам³.*

¹ „Қутодқу билик“, 264-бет.

² Уша асар, 273-бет.

³ Навоий, Ҳамса.

БОГЛОВЧИЛАР

XI аср ёзма ёдгорликлари устидаги кузатишларимизга кўра у давр тилида боғловчилар асосан ҳозирги тил боғловчилари билан бир бўлсалар ҳам маълум ҳолларда фарқли эди.

Ҳам боғловчиси:

*Надак қилмиши ҳам қачон бормиши¹.
Буларга қотилгил бар иш ҳам келиш².
Бури, тудка, арслон, айиғ ҳам тунғуз³.*

У даврда бу боғловчининг *-ям, -яма* вариантлари ҳам бўлган. Масалан, *кўздан пираса кўнгулдан ям йирор⁴, Иклар яма совриюр* (касаллар ҳам соғаяди), *ёлиқса яма ёғ эзгу, куйса яма кун эдгу*.

Ҳам боғловчиси қуйидаги маъно ва функцияларда учрайди:

1. Гапда уюшиқ бўлакларни боғлайди ва уларнинг тенг нисбатда эканини кўрсатади:

Бури, тудку, арслон, айиғ, ҳам тунғуз⁵.

2. Гап бўлақларидан бирини ажратиб кўрсатади. Масалан:

Сучитти сўзи ҳам севитти ўзи⁶.

Бириктирувчи боғловчиларнинг иккинчиси *тақи* кўмакчиси-сидир. *Тақи* боғловчиси мураккаб гапларни бир-бирига боғлайди:

Ноча балдинг эрса тақи бар тила⁷.

Баъзан ҳам маъносидан биргаликни аниқлатади. Масалан,

¹, ², ³ „Қўтодқу билик“дан.
⁴ „Девони луғоти турк“, III т., 271 бет.
⁵ „Қўтодқу билик“, 482-бет.
⁶ Уша асар, 377-бет.
⁷ „Қўтодқу билик“, 257-бет.

Ул тақи анда¹.

Навий асарларида бу кўмакчи тоғи, доғи, дахи вариантларида учрайди.

Сақиз юз саксон эрди доғи тўққуз².

Бириктирувчи боғловчиларнинг яна бири яна дир. Бу XI аср тилида анча кенг тарқалган. У жонли тилда ҳам адабий тилда ҳам тез-тез учрайди.

Яна энгу эрмас ингитлак кучи³.

Бу кўмакчининг йима варианты ҳам бор эди:

Билар эрса соғиш йима ҳондаса⁴.

Е боғловчиси:

Сукушму талимроқ ё ўғди келур⁵.

(Қарғиш кўпми алқиш «ўпми)

Су боши ё эл боши булса узун⁶.

Нагу так ярашур санга ё манга⁷.

Иди ё бадаси, ё мангзи туси⁸.

Бу боғловчи онда-сонда ёки формасида ҳам учрайди.

Ёки упкалади ёки қилди уч.

XI аср тилида айирувчи боғловчи вазифасида азу сўзи ҳам қўлланган.

Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда шундай ёзади:

ازو كلمته تخبير بين الامرین يقال منه ازوم بيكل ازو
غون بيكل⁹

Таржимаси: Икки ишнинг бирини ихтиёр қилиш, танлаш маъносини ифодаловчи ёрдамчи азу дир — узум егил азу қовин егил дегандаги каби.

Ким боғловчиси:

Сўз ул сўз турур қим ул аймиш, демиш¹⁰.

Улуғлар керак ким кичикка салом¹¹.

¹ „Девони дуготи турк“, III т., 172-бет.

² Навоий, Ҳамса, 378-бет.

³ „Қутоғқу билан“, 435-бет.

⁴ Уша асардан.

⁵ Уша асар, 261-бет.

⁶ Уша асар, 353-бет.

⁷ Уша асар, 342-бет.

⁸ Уша асар, 432-бет.

⁹ „Девони дуготи турк“, I т., 82-бет.

¹⁰ „Қутоғқу билан“, 521-бет.

¹¹ Уша асар, 428-бет.

Боқа кўр бу сўзлар ким айдим сенга¹.
Ким урди ё ким сукти на ул кўри².

Ҳозирги ўзбек тилида қўлланивчи аниқлов боғловчиси *ки* ана шу *ким* боғловчисининг қисқарган вариантидир.

XI аср ёзма ёдгорликлари материалларига кўра у давр тилида шарт боғловчиси асосан икки сўз билан *абанг* ва *қали* сўзлари билан ифодаланган. *Агар* боғловчиси „Девон“ да ҳеч учрамайди, „Қутодқу билик“ да фақат бир ердагина учратилади: *Агар тўтмаса сан бу аймишларим*.

Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай ёзади:

ابنك حرفى و معناه لو يقال ابنك بارساسن معناه لوذهبت انت³

Таржимаси: *Агар маъносидаги ёрдамчи абанг дир. Абанг борсасан* (Агар сен борсанг) каби.

XI аср тилида шарт боғловчиси вазифасида *абанг* билан бирга *қали* сўзи ҳам қўлланыр эди. Лекин *қали* сўзи икки маънода: агар ва қандай маъноларида қўлланган. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай ёзади:

قلى حرفى ومعناه كيف ولو واذا⁴

Таржимаси: *Қандай ва агар маъноларидаги шарт ёрдамчиси қали дир*“. *Қали мундоқ эрса ким айдим сенга*⁵.

Инкор боғловчиси уюшиқ бўлаклар олдида такрорланиб келиб гапдан англашилган иш ва ҳаракатнинг ҳар икки бўлакда ҳам бўлмаслигини англатади. XI аср тилида инкор боғловчиси учун бир неча сўз қўлланыр эди: *на* боғловчиси. Бу боғловчи „Девони луғоти турк“ да Маҳмуд Кошғарий томонидан кўрсатилмаган. Лекин у „Қутодқу билик“ да тез-тез учрайди: *На бекка қалур гоз на қулли сочар*⁶. XI аср тилидаги инкор боғловчисининг иккинчиси *аб* дир.

Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда шундай ёзган:

اب حرفى يقوم مقام له يقال منه اب بو اب ال معناه لهذا ولدذاك⁷

Таржимаси: „эмас, йўқ маъноларида қўлланивчи, ёрдамчи сўз *аб* дир. *Аб бу аб* ул (на бу на у — бу ҳам эмас, у ҳам эмас) каби“.

¹ Уша асар, 311-бет.

² Уша асар, 420-бет.

³ „Девони луғоти турк“, I т., 120-бет.

⁴ „Девони луғоти турк“, III т., 176-бет.

⁵ „Қутодқу билик“, 341-бет.

⁶ Уша асар, 411-бет.

⁷ „Девони луғоти турк“, I т., 37-бет.

ЮКЛАМАЛАР

XI аср тилида учровчи юкламалар икки хилдир.

1. Илгаридан тилда юклама вазифасида қўлланиб келаётган юкламалар *-чи, -гина, -уқ* каби.

2. Илгари бирор мустақил сўз тури бўлгани ҳолда, сўнг юклама функциясига кўчганлар. *Ёлғиз, илал* каби.

XI аср тилида кенг қўлланган юкламаларнинг бири *уқ* дир. Бу икки хил *уқ, уқ, ўқ*, вариантларида учрайди: *уқ* юклемаси у давр тилида ҳар хил сўзларга қўшилиб қўлланган. Масалан, олмошларга қўшилиб: *Мануқман ай Илик тиласа киши*¹. Совларга қўшилиб:

*Бир уқ эрса душман минг ул ёслиғи*².

*Мингин дустинг эрса бирўқ озлиғи*³.

Сифатга қўшилиб: *Бу қуллуқ ишинда кўримиз тузук*⁴.

Уқ сўзи „Девони луғоти турк“ да фақат, *гина* мазмунида изоҳланган бўлса ҳам „Қутодқу билик“ да фақат, *ёлғиз, гина, атиги, бирдан-бир, бутунлай, албатта* маъноларида қўлланган. Масалан: *Ювонжсим санук сан уминжсим манга*⁵ мисраида *уқ* сўзи фақат, бирдан-бир, *ёлғиз* маъноларида қўлланган.

*Бир уқ эрса душман минг ул ёслиғи*⁶.

мисраида *атиги, ниҳоятти* маъносида қўлланган.

*Икоғу баёт қўлларимиз бируқ*⁷.

мисраида *-гина* юклемаси берадиган маънода қўлланган.

¹ „Қутодқу билик“, 433-бет.

² Уша асар, 357-бет.

³ Уша асар, 357-бет.

⁴ Уша асар, 321-бет.

⁵ Уша асар, 266-бет.

⁶ „Қутодқу билик“, 357-бет.

⁷ Уша асар, 320-бет.

Бу қудлуқ ичинда курилиз тузуқ.
мисранда бутунлик маъносида қўлланган.
Нагу айса беклар ами ўқ қалур¹.

мисранда албатта маъносидадир.

Сан ўқ бил нагу қалгу эрса буна
Богирсоқ қадешим сан ўқ сан яқим.

Бу мисраларда -ўқ — фақат, ёлғиз маъносида.

XI аср тилидаги юкламаларнинг яна бири кина, қина дир. Бу юклама, „Девони луготи турк“ нинг III том, 127 бетида шундай кия, қия тарзида бўлса, бошқа бир ерда кина, қина тарзида учрайди. Маҳмуд Кошғарий шу икки вариантнинггина берган, бу юкламанинг ҳозирги тилдаги гина, ғина вариантлари берилмаган. У давр ёзувида г — ғ ҳарфлари учун махсус ҳарфлар йўқ бўлиб, к ҳарфи ўрни билан г, ўрни билан к; ғ ҳарфи ўрни билан қ, ўрни билан ғ каби ўқилган. Лекин бу икки вариант ҳақида Маҳмуд Кошғарий ҳеч қандай изоҳ бермаган.

„Қутоджу биллик“ да бу юклама жуда сийрак учрайди. Лекин унда -кина, -қина равишида берилган: *Олип озқина бир тожик сурса тер*. Демак, бу сўз икки вариантда қўлланганми, ёки бир вариантда котиблар хатоси натижасида юзага келганми биз учун қоронғидир. Аммо П. М. Мелниранскийда аниқ қина, кина тарзида берилган².

Да юкламаси фақат бир ердагина учратилди:

Тагида уз одиб адин осги йўқ³.

Сўроқ юкламаси⁴ қадимги даврлар тилида ҳар қандай сўз турларига қўшилиб қўлланган.

Ўз осгик тилакли кишиму, бўлур
Киши ул бўлур осги элга тўлур.
Жигонму талим бўлди элда ё бой⁵.

Бу мисраларда сўроқ юкламаси ўтган замон феълларига, отга, келаси, ўтган замон феълларига қўшилиб келган.

Тилагинг бўлурму, келирму эшинг⁶.
Менга бермагаймۇ беригли эди⁷.

¹ Уша асар, 321-бет.

² Имена уменьшительные образуются в Туркестанском наречии посредством наращенія съ кесрою или *ق* вместо, *ك*, *ن*, что и произносится *اكثر قنا* или *قنا* напр., „домик“ *قنا سراى*, палаточка *قنا آوقنا*, бычек *قنا اكر* (Араб-филолог о турецком языке, 012-бет).

³ „Қутоджу биллик“дан.

⁴ Сўроқ юкламаси му тарзида Навоийда ҳам учрайди.

⁵ „Қутоджу биллик“дан.

⁶ Қутоджу билликдан.

⁷ Уша асардан.

УНДОВЛАР

XI аср тилида ҳам турли туйғу ва ҳолатни ифода этувчи сўзлар бор эди. Ундовларни аввал қуйидагича икки гуруҳга айириш мумкин: 1. турли туйғу ва ҳолатни ифодаловчи ундовлар. Бу ундовларнинг маъносига кўра қуйидагича хиллари бор:

1. Таажжубланиш, ҳайронланишни ифодаловчи ундов. Бирор сабаб натижасида масалан, бирор воқияни кўриш, бирор сўзни эшитиш билан кишида пайдо бўладиган ҳайронликни ифодаловчи сўз *a* дир. Масалан, *ул мани „a“ қилди*¹. [*У* (у иш, у сўз, у воқиа) мани ҳайрон қилди]. Бу ундов биз текширган ёзма ёдгорликда фақат бир ердагина учрагани учун, биз фақат биргина мазмунни кўрсата олдик.

2. Ачиниш ва аламни англатувчи ундов *во* дир. Ҳозир жонли тилда қўлланувчи *вой* ёки *вой-вой* сўзининг қадимги формасидир.

Бу сўзининг *ава* варианти ҳам бор эди. Бирор нарсага ачиниб хафаланган киши *ава-ава* дер эди — *вой-вой* демакдир.

3. Истамаслик, норозилик, инкорни англатувчи ундов. Бу мазмун у даврда бир неча сўз билан *ав*, *ай*, *во*, *ё* сўзлари билан ифодаланган. Бу ундов кўпинча бирор масалага қаршилик ёки инкор мазмунида қўлланган.

4. Розилик ва жавобни англатувчи ундов. Бу хил ундовни мазмун жиҳатидан иккига айириш мумкин. Жавобни англатувчи ундов *ува*² дир. Бу ундов баъзан розиликни билдирса, баъзан чақириққа жавоб мазмунида қўлланган.

5. Уялиш ва хижолатни баъзан афсус ва пушаймонни ифодаловчи ундов *ю* дир.

¹ „Девони луғоти турк“, I т., 42-бет.

² Ҳозирги ўзбек тилида бу ундов *ҳа*, *ҳуз* тарзида қўлланади. Бу ана шу сўзнинг *ҳ* ли вариантыдир. Сўз бошидаги унли товушга *ҳ* орттириш ҳодисаси бошқа сўزلарда ҳам бор: *ул* — *ҳул*, *ўкуз* — *ҳўкуз* каби.

6. Огоҳлантиришни англатувчи ундовдир. Бу хил ундовлар XI аср тилида *ке*, *ҳе*¹, *ай*, *ае*², *о* билан ифодаланган.

Бу ундовлар мазмун жиҳатидан бир қанча оттенкаларга эга. Улардаги фарқли ҳоллардан баъзи намуналар берамиз:

Ке бору кел. Ҳе бору кел кечикма!
Аюр озгина тут ай эзгу киши.
Каримнинг боши бу тўрт теп бил -о³
Уларнинг на билдинг ай кунгли муз.
Узунг ўтруғи е ай қилқи силиқ.
Яна айди илак ай учдулмиш-о.
Уқушлур, билглик сени укмиш-о.
Киши айби кўрма ўзунгни кўр-о⁴.

Бу ундов сўзловчи тингловчига бирор воқиа ҳақида хабар беришини унга нисбатан ҳурмат билан қарашини, дўстлик муносабатини англатади.

Аё кўрк тилакли киши эзгуси.

Баъзан бир гапда ҳар икки вариантни тенг берилади ва масалага алоҳида эътибор тортилади.

Яна айди Илик ай ўгдулмиш-о⁵

II. Хоҳиш ва истак ундовлари. Бу ундовлар сўзловчининг асосан ҳайвон ва паррандалар ҳақидаги хоҳишини, унга бўлган муносабатини, уларга қарата бўлган истагини ифодалайди.

XI аср ёзма ёдгорликларнда учровчи хоҳиш ва истак ундовларни семантик жиҳатдан қуйидаги хилларга айириш мумкин: 1. қушларни, ҳайвонларни чақириш учун қўлланувчи ундовлар.

Учирилган қушни қайта чақириш учун *тоҳ-тоҳ* дейилар эди.

Бу сўзнинг *таҳ-таҳ* варианты ҳам бор эди. Бу сўз бошини бермаётган отин тўхтатиш учун ҳам, омоним сифатида қўлланган.

¹ Бу сўзнинг талаффузда Маҳмуд Қошғарий чўзилиш бор деб кўрсатган. Кей тарзида бўлиши ҳам мумкин. Лекин бу сўзни XI аср адабий тилида учратмадик, фақат девондагина кўрсатилган. Демак, бу форма асосан жонли тилда қўлланган бўлса керак.

² *Ай*, *Аё* вариантлари дастлабки текширишларимизга кўра бир ундов сўзнинг вази талаби натижасида юзага келган вариантлари бўлса керак. Масалан:

Аё кўрк тилакли киши эзгуси,
Ай кўрклик тилаклик мун қўлмазил.

мисраъларининг биринчисида *аё* қўлаш, вази талаби бўлганидек, иккинчисида *ай* қўлаш ҳам вази талабидан келгандир.

³ „Қутодқу билик“дан, *о* ундони асосан сўз охирида учратилди.

⁴ „Қутодқу билик“дан.

⁵ „Қутодқу билик“, 266-бет.

Подани юришга қисташ учун *ҳач-ҳач* сўзи ёки *ач-ач*¹ сўзини қўллар эди.

Чилк-чилк — э² чақириш учун қўллар эди².

Буни *чик-чик* ы. лти ҳам бор эди³.

Чук-чук туяни чуқтириш учун қўлланар эди⁴.

Сут соғишда типирчилаган сигирни тинчлатиш учун *хуш-хуш* сўзи қўлланган⁵.

¹ Девони луғоти турк², II т., 225-бет.

² Қаранг: Девони луғоти турк², II т., 338-бет.

³ Уша асар, 334-бет.

⁴ Қаранг: Девони луғоти турк², I т., 334-бет.

⁵ Уша асар, 340-бет.

II
ЛЕКСИКА

II
1881-1882

XI АСР ЁЗМА ЁДГОРЛИКЛАРИДА ЎЗБЕК ТИЛИ ЛУФАТ СОСТАВИ

Сузлар тилнинг луфат составини ташкил қилувчи жуда кўп қиррали бениҳоят катта баҳсдир. У тилнинг асосий материали сифатида лексика билан ҳам, грамматика билан ҳам, морфология билан ҳам боғланади ва улар учун асосий материал бўлиб хизмат қилади. Тилни юзага келтирувчи бўлимлар кўп. Лексика—тилда бўлган сузлар йнғиндиси, тил илмининг энг муҳим ва энг катта бўлими бўлиб, тилнинг ҳар бир бўлимида у асосий ўрин олади. Масалан: тилнинг луфат бўлими сузлар тузилиши маъносини ўргатади. Морфология бўлими, сузлар тузилиши ва ясалишини, уларнинг ранг-баранг формал ва семантик хусусиятларини ўргатади. Грамматика сузларнинг бирикиш қонуниятларини ўргатади. Фонетика сўз таркибида иштирок этган харфлар ва уларнинг ўзига хос қонда ва қонуларини ўргатади.

Демак, лексика тилнинг ҳар бир бўлимида асосий объект сифатида ўрин тутувчи энг муҳим ва энг катта баҳсдир. Шунинг учун бир тилнинг лексикасини ўрганиш, у тилнинг бошқа бўлимлари ҳақида ҳам бошланғич хулосалар чиқаришга имкон беради. Шунинг учун ҳам совет тилшунос олимлари сўзга алоҳида эътибор бериб ўрганмоқдалар. Бу масалада проф. О. С. Аҳмановнинг иши алоҳида диққатга сазовордир. Сузларнинг тилда тутган аҳамияти ҳақида проф. Аҳманова ўзининг қатор илмий асарларида қийматли маълумот берган. У сўзларнинг тилда тутган ўрнини камситувчи, уни инкор қилувчи структурал лингвистларнинг тутруқсиз қарашларини қаттиқ танқид қилган. Шу билан бирга у сўзнинг тилда асосий единица ўрнидаги алоҳида аҳамиятини бой тил фактлари асосида исботлаб берган.

Биз бу ерда ўзбек тили лексикаси тарихи ҳақидагина сўзлаймиз. Ўзбек тили лексикаси—луфат состави бирдан пайдо бўлган эмас. У ўзига хос тарихий босқичларни босиб ўтган. Ҳозирги тилда қўлланиб турган ҳар бир сўз пайдо бўлган вақти жиҳатидан ҳам, турли функцияларда қўлланиши жиҳатидан ҳам, ҳар хил ўзгариш ва янгиликларни қабул

қилиш жиҳатидан ҳам ўзига хос тарихга эгадир. Бу сўзларнинг бир қисми жуда узоқ вақтлардан бошлаб тилда турмуш талабларига мувофиқ, яъни маъно билан турли қўшимчалар қўшилиш йули билан ва бошқа усуллар билан янги сўзлар ясалишига асос бўлган, бир қисм сўзлар анча сўнг пайдо бўлган ва тилда бошқача ўрин тутган. Бу ҳол лексикани фақат тарихий асосда ўрганиш зарурлигини исботлайди.

Тилнинг лексика тарихини ўрганиш, бир томондан, ҳар бир сўзнинг тадрижий тараққиёт йулларини очиб берса, иккинчидан, у тилнинг айрим даврлардаги бойлик, даражасини ва маълум даражада морфологик, фонетик, синтактик хусусиятларини ёритишга ҳам хизмат қилади. Демак, лексика тарихини ўрганиш умуман тил тарихини ўрганиш учун ҳам муҳимдир.

Ўзбек тили узоқ тарихга эгадир. У ҳозирги ҳолга келгунча кўп даврларни ва турли босқичларни бошдан кечирган. Улуғ устод Абдураҳмон Жомий сўзи билан айтганда: ўзбек тили бир вақтлар унитилар даражасига тушган эди, етук сўз санъаткори Алишер Навоий уни қайтадан дунё саҳнасига кутариб чиқди. Ҳақиқатда ўзбек тили тараққиётида Алишер Навоийнинг хизмати беҳад улуг. Бироқ, Навоийдан сўнг ўзбек тили тезда яна тушкунликка юз тутди. Ниҳоят Улуғ Октябрь революцияси унга катта имконият яратди. Октябрьдан сўнг ўзбек тили мисли қурилмаган сурыат билан ўсди, ривожланди.

Ўзбек тили тарихини аниқлаш ўзбек халқи тарихини ўрганиш жиҳатидан ҳам бениҳоят муҳимдир. Лекин у қанча муҳим бўлса, шунча мураккаб ва қийиндир. Чунки ўзбек тили тарихини ўрганиш дастлаб тилнинг лексикаси, морфологияси, фонетикаси, синтаксис бўлимларининг энг эски ёзма ёдгорликлар материалларига қиёс қилиб аниқлашни талаб қилади. Бироқ ўзбек тили тарихи бунгача пухта илмий асосда жиддий ўрганилмаган эди. Ўзбек тилининг келиб чиқиши ҳақидаги хилма-хиллик, баъзан бу масалада бениҳоят турқсиэ қарашларга тасодуф этишнинг сабаби ҳам, бу масала жиддий ўрганилмагани билан боғлиқ. Шунинг учун биз фақат лексика соҳасидагина булса ҳам, ўз тажрибамизни, ҳали бир мунча камчиликли бўлишига қарамай, ўртоқларга таништиришга журъат этдик.

XI аср ёзма ёдгорликлари устидаги текширишларимиз, ўзбек тилининг лугат состави ўша даврлардаёқ мавжуд эканидан, ўша даврлардаёқ лексика у давр тил қурилиши савиясига мувофиқ формада шакллана бошлаганидан дарақ беради. Биз бу ерда XI аср ёзма ёдгорликларида қўлланиб, бизгача етиб келган ҳар хил сўзлар группасидан баъзи намуналар келтираимиз.

Масалан, XI аср тилда қўлланиб, „Девону лугати турк“ асарида изоҳланган айрим ҳайвонларнинг номлари: от, ит, қўй, эчки, така, кийик, сигир, буқа, ҳўкуз, бузоқ, туя, бугро (нор туя), тўқди, хачир, эшак, айиғ, бўри, қуён, тулку, арслон, қоплон, тайгун (овчи ит), тўғуз (йил номларидан бири), қулон ва бошқалар.

Лекин бу сўзларнинг баъзи бирлари бир мунча ўзгаришларга учраган. Масалан, қўй сўзи қадимги тилда „қўн“ тарзида ҳам қўлланган. Маҳмуд Кошғарий қипчоқ ва аргу қабилалари „қўн“ тарзида талаффуз қиладилар, деб курсатади. (Девони лугати турк, III, 102). Урхун ёдгорликлари тилида асосан сўнги варианты учрайди: „ёғиси қунтак эрмис“ (проф. С. Е. Малов, Памятники древнетюрской письменности, 30). Лекин бу сўзга „қуён“ деб маъно берилганки, хато бўлса керак.

Эчки XI аср ёдгорликлари тилида эчки маъносига така сўзи қўлланган, эчки сўзи эса яна ҳам кенг маънода, ҳатто „кийик“ ва бир турли отларга ҳам нисбатан қўлланган. У ўзак иштироки билан юзага келган қўшма сўзлар ҳам така сўздан ясалган. Масалан, у даврда кам соқолли одамларга нисбатан „така соқол“ дейилар эди.

Сигир XI аср тилида сигир маъносига уч сўз: 1- „сигир“, 2- „иноқ“, 3- „уй“ сўзлари қўлланар эди. Булардан иноқ ва уй вариантлари ҳозир кўп жойларда тушинилмайди ҳам. Лекин Самарқанд ва Бухорода *энок* қўлланади. Навоийда уй формаси ҳам учрайди: *қўлда эди уй сути ичкан етим* — ёшликда етим қолиб, сигир сути билан боқилган бола қўлда эди (Навоий).

Эшяк ҳозирги тилимизда эшак ёки эшшак тарзида қўлланувчи бу сўз XI аср ёзма ёдгорликларида уч хил: اشكك — эшшак, اشاك — эшак,

اشياك — эшяк каби формаларда учрайди. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, булардан эшшак варианты қадимги вариант, эшяк сўнггидир. اشكك الحمار فى احدى اللغيتين فى قولهم اشياك والبيبا مبدلة من احد حرفى التضحيق таржимаси: икки тилнинг бирида (ўғузларда, ёки жикилларда) эшшак тарзида қўлланар эди. Эшяк вариантыдаги „й“ такрорланган „қ“ ҳарфининг бири ўрнига алмашган“ („Девони турк“, I т. 101-бет).

Тулки. Тулки сўзи XI аср ёзма ёдгорликларида *тулку* тарзида учрайди. Ёлғиз шу сўзгина эмас, ургу — кулгу сингари қатор сўзлар ҳам қадимги ёзма ёдгорликларда лабланган унлилар билан *кулгу*, *уйқу*, *супургу* тарзида ёзилган. Навоий асарларида ҳам шу форма сақланган. Демак, бу сўз

формаларининг ҳозиргидай *супурги*, *кулги*, *тулки* формаларига ўтиши, Навоийдан сунгги ҳодисадир. Сўзларда архаик формаларининг қўлланмасдан қолиши, қай даврдан бошлаб майдонга келганини аниқлаш, қайси давр қўл ёзмалардан қўллана бошланганини аниқлашга боғлиқдир. *XI аср ёдгорликлари тилида озиқ-овқатга* довр сўзлар ҳам бор эди: *Ош, тариқ, арпа, кунжсит, бугдой, ун, ёғ, талқон, сунт, қимиз, қурт, уётма (сузма), қоғун — қовун, узум, олма, ўрик, жийда, олмурт, бол, ёнғоқ, авя (биҳи), кумоч, тўтқоч, туз, увра, чоғир, бур (буза)* ва бошқалар. Шулардан баъзиларига изоҳ берамиз:

Бугдой *Бугдой* сўзини арғу қабила вакиллари *бугдой* тарзида талаффуз қилганлар. Маҳмуд Кошғарий, кишиларнинг қайси қабиладан эканлигини, шу сўз орқали аниқлаш мумкинлигини бу сўзни айттириб кўриш одати борлигини кўрсатган. *Бугдой, будғой* ҳодисаси метатезадир. Бизнинг кузатишларимизга кўра, метатеза хусусияти у давр тилида анча кенг тарқалган, ва ҳозирги ўзбек тилида метатеза тарзида қўллануви баъзи сўзларнинг ўша даврларда юзага келган ҳодиса эканлиги маълум бўлади.

Кунтиж Ҳозирги ўзбек тилида *кунжсит* дейилган дондир. Демак, бу сўзнинг метатеза варианты бизга етиб келган. Бу сўзнинг *кунтиж* варианты ҳозир ҳам Жалолободнинг Сўзоқ қишлоғида сақланган.

Тариг Бу сўз айрим қабилаларда бугдой маъносида қўлланар эди. Демак, у даврда айрим қабилаларининг диалектал лексикасини ҳисобга олганда бугдой сўзи учун уч сўз: *бугдой, ошлиқ*, ва *тариг* сўзлари қўлланар эди.

ترغ الحنطة عند عامة الترك والدخن
خاصة عند الغزيرة وهذا خطأ وهم يسمون
الحنطه اشلق

Таржимаси: Тариг ҳамма туркий қабилалар тилида бугдой демакдир. Ўғузлар уни тариг деб хато қўллайдилар. Улар таригни ошлиқ деб атайдилар (Девони лугати турк, I, 311 бет) *ال منكا بغدای يغشدى* ул менга бугдой йиғишди. („Девони лугати турк“, III, 53-бет.)

Сузма *Сузма* маъносидаги *уютма* сўзи яна ҳам эски вариантдир. Бу ўзак ҳозирги ўзбек тилида қаттиқ уютди, қон уюди каби гапидагина сақланган.

Жийда *Жийда* сўзи XI асрда йиғда тарзида қўлланган. Демак, бу сўз бугун бошидаги „и“ товушини „ж“ га айланиши, фонетик ҳодисадир. „Ж“ лашиш ҳодисаси XI аср лексикасида жуда ҳам тор эди. Девонда бу ҳодиса бир неча

«Сўзлардагина учрайди. *Айақ* — қадаҳ қаршисида — *жанақ*, *йиглади* қаршисида *жиглади*», «*инжу*» билан «*жинжу*» вариантлари каби. Фикримизча, бу қабилавий хусусият ўз қабиласида сақланган бўлмаса, адабий тилга кам таъсир қилган. Фақат девонда *йор*, *йўмоқ*, тарзида берилган икки сўзгина бизга адабий тилда ҳам «*ж*» лашиб етиб келган: *йор* — *жар*, *йўймоқ* — *жўймоқ*.

Йўймоқ — ҳозир бу сўзни *йўймоқ* тарзида ҳам, *жўймоқ* тарзида ҳам қўллайдилар. *Йор* айрим шевларда *жар* тарзида талаффуз қилинади; Жалолободнинг сузоқ қишлоғида ҳам девондагича *йор* тарзида талаффуз қилинади. Шунингдек, ҳозирги тилда *юр* — *жур*, *юн* — *жун* вариантлари ҳам тенг қўлланади. Бу хусусиятда ҳар икки вариант Навоийгача етиб келиб, Навоий давридан сўнг сафдан чиққан сўзлар ҳам бор. Масалан XI асрда *хунук*, *ёмон*, *қўпол* маъноларида «*йиг*» сўзи ҳам, бу сўзнинг «*ж*» лашган «*жиг*» варианты ҳам тенг қўлланыр эди. Ҳар икки вариант ҳам Навоий асарларида шу маънода қўлланган.

Бол Болни қипчоқлар, ўғузлар ва суворинлар *ари ёғи*, деб атаб эдилар.

Йанғоқ XV аср тилида бу сўз «*ёғоқ*» тарзида қўлланган. Навоийда бу сўз «*ёғоғ*» тарзида ҳам учрайди:

Ёғоғ узра гар бўлса юз минг ёғоғ
Кумар ерга ҳар не ўғурлади зор.

Ҳозир рус тилида *беҳи* маъносида қўлланыувчи *айва* сўзи ана шу *авйанин*г метатеза формасидир. Демак, бу сўз рус тилига қачондир турк тилларидан киргандир. Илгарилардаёқ, рус тилига кўпгина сўзлар киргани ҳақида бир қанча туркологларнинг: Ильминский, Мелиоранский, Якубовский ва проф. С. Е. Маловларнинг махсус ишлари бор. XI аср ёзма ёдгорликлари устидаги текширишларимизга *кўра*, *товор*, *утук* (дазмол), *бакмас* — *шинни*, *кирпич*, *куб*, *ситец*, *барак* (бош пана), *кибит* — (уй) ва бошқа кўпгина сўзлар ўша даврлардаёқ, Урта Осиё халқлари тилидан рус тилига қирган сўзлар экани маълум бўлади. Бу хил фактлар Урта Осиё халқларининг рус халқи билан алоқаси қадимги эканини кўрсатиш билан бирга, қўшни тиллардан сўз олиш табиий эканини ҳам англатади. Бир тилга иккинчи тилдан сўз кириши у тил тараққийсига катта ёрдам кўрсатиш аҳамиятига эгадир. Шунинг учун у даврлардаёқ рус тилидан туркий тилларга кўпгина сўзлар киргани шубҳасиз. Бироқ Маҳмуд Кошғарий уларни ўз асарида кўрсатмаган. Маҳмуд Кошғарий у даврларда араб ва форс тилларидан кирган сўзларни ҳам ўз асарида

бермаган. Чунки унинг мақсади фақат туркий сўзларни изоҳлаш эди, холос.

Туз *Туз* сўзи Маҳмуд Кошғорий кўрсатишича, икки маънода: 1 - овақатга солинадиган *туз*, 2 - ҳозирги тилимизда *тузон* тарзида қўллануви *чанг*, *ғубор* маъни осида истеъмол қилинган. Демак, бу сўзнинг икки хил шакл билан талаффуз қилиниши *туз* ва *тузон* тарзида дифференциация қилиниши сўнгги ҳодисадир. Чунки Маҳмуд Кошғорий ҳар қандай кичик фонетик фарқни ҳам аниқ курсатиб борган. Агар у даврда бу сўзнинг ҳозиргидай икки хил талаффузи бўлганда, албатта уни кўрсатар эди. Масалан, юқори ўрин маъносидagi *тўр* сўзини кенг ушли билан *жой* деб кўрсатса, ов турини *тур* тор ушли билан талаффуз қилинади, деб аниқ кўрсатади. Худди шунингдек у ҳар бир кичик фарқни ҳар қачон аниқ — очиқ кўрсатган.

Бўр *Бур* сўзи қадимги тилда умуман ичкилик маъносидa учрайди. Масалан, *بور بولمازب سر كا بلما* — *бул* бўлмазиб *сирка* бўлма. („Девони луғати турк“, III т. 87-бет) мақолидаги каби. Одатда нормал *сирка* бўлиш учун дастлаб ичкилик бўлиб пишуви, сўнг шамоллаш натижасида *сиркага* айланиши керак. Бу мақол ёш бўлатуриб қарилар қилигини қилувчиларга нисбатан айтилади. Лекин биз ўша даврда бу маънода қўлланувчи сўзлардан фарқ қилиш ҳозирги *буза* сўзига формал мувофиқлигига кўра шартлича *буза* деб атадик. Ичкилик учун XI аср тилида яна икки сўз бор: „*сучик*“, *قىزىل سۇچىك*, *سجك الخمر واهل وادى ايله وهم البيغمائيتيه ونخسى* *وجكل بسمون الخمر قزل سجك*

(„Девони луғати турк“, I т. 342-бет). Таржимаси: *Сучик* май демакдир. Лекин Ила водиларининг халқлари: *жикил*, *ягмо*, *тухсилар* майни *қизил сучук* дер эдилар. Ичимлик — вино „*сучук*“ деб аталади. Маҳмуд Кошғорий фикрига кўра, *сучук* сўзи *аччиғ* маъносидa ҳам қўлланган. Етук олим Маҳмуд Кошғорий бу ҳодисани сўзларнинг қарама-қарши асосида янги маънига кўчиш ҳодисаси деб изоҳлаган.

Вақт, жой ва бошқа табиат ҳодисалари исмлари: *ой*, *йил*, *кун*, *тун*, *қиш*, *уй* — *кибита*, *барақ*, *қор*, *ёмғир*, *булут*, *ер*, *тупроқ*, *кук*, *юлдуз*, *қум*, *тош*, *тепа*, *қопқа*, *ёз*, *қиш*, *куз*, *қир*, *сой*, *сув*, *балчиқ* ва бошқалар. Шулардан бизга баъзибир ўзгаришларга учраб етиб келган сўзларга изоҳ берамиз:

Кибит *Уй*, бешпана маъносидaги *кибит* сўзи қадимги туркий халқлар сўзи бўлса ҳам, ўша вақтлардаёқ истеъмолдан чиққан эди. „Қутодқу биликда“ фақат бир ердагина уч-

райди: Бу ич - тош *кибитлар* ари ку керак (бу ички — ташқи уйларни тозалаш керак). „Қутодқу билик“, 461-б.) Ундан сўнги асарларда ҳеч учрамайди. Бу сўз қаря руслардагина баъзан эшитилади, холос.

Барақ *Барақ* сўзи XI асрда икки маънода: 1 — буйя ласт, сер мўй, зийрак ит. Бу итинг бу тури ҳақида у даврда бир қанча афсоналар ҳам бўлганини М. К. изоҳлагани (К. Д. Л. т. т. 292-бет), 2 — уй ва ҳовли маъносида, лекин бу маънода у ҳар вақт *эв* сўзи билан бирга қўлланилади. Демак, *барақ* сўзи бошқа бир тилдан ҳатто бирликда қўлланивчи ҳолга келган. Бу ҳодиса ҳозирги тилда ҳам бор: *Мука ум, чанг — ал* кабв. Демак, бусинономик хусусият тилда қадимги ҳодиса эди. Ҳозирги ўзбек тилига биринчи маъноси етиб келган бўлса ҳам, иккинчиси аҳёнда адабий асарлардагина учрайди. Академик Ойбек „Олтин водидан шабадалар“ романида қўллаган.

Тош *Тош* сўзи ташқи, ташқари, чет бошқа маъноларда ҳам қўлланган.

Қопқа Эшик маъносида XI аср тилида актив қўлланивчи *қопқа* сўзи ҳозирги тилда жуда сийрак учрайди: *тешук қопқа* каби айрим қўшма отлардагина қолган. Уша даврда от ясовчи „*қо*“ аффиксини узакка қўшиб *қопқа* сўзи ясалган. Лекин бу узакдан ясалган феъл: *қопламоқ, қопқон, қопқоқ* сўзлари ҳозирги тилда актив қўлланади. Демак, бу сўзнинг истеъмолдан чиқиши бу сўздаги ясовчи „*қо*“ аффиксининг архаик ҳолга ўтиши билан боғлиқдир. „*қо*“ аффикси ва унинг „*қа*“ варианты XI асргача янги сўз ясаш учун тилда актив қўлланган бўлса ҳам, XI асрлардаёқ истеъмолдан чиқиб кетган эди. Бу аффикс орқали ясалган сўзлардан бизга жуда кам сўзлар етиб келгани ҳам шундандир. *Йурға* (юрамол), *қовурға* (қовровчи).

Ўз *Ўз* сўзи XI асрда *ёз* ва *ёй* формаларида талаффуз қилинар эди. Қўнича *ёй* ишлатилган, „Девони лугати турк“ да бир неча маъноларда қўлланган: 1 — *ёз* — қишнинг қаршиси, 2 — *баҳор*, 3 — *ёзмоқ* — *ёймоқ*, ҳозирги ўзбек тилида, иккинчи маъноси ўрнида *баҳор* сўзи қўлланади. Фолклордагина сақланиб қолган: *Лайлак келди, ёз бўлди*, каби. Шу билан бирга бу сўзга ҳозирги ўзбек тилида хат *ёзмоқ* маъноси ҳам ортдирилган. Лекин у даврдаги *ёз* сўзининг охириги *ҳарфи* тил учи яъни *з* билан *ёзилган*.

Сув *Сув* сўзидаги охириги „*в*“ ундоши Девони лугати туркда $\frac{3}{4}$ шаклида берилган. Маҳмуд Кошғарий XI асрда жорий алифбе камчиликли эканини, айрим товушларни ифода қила олмаслигини, шунинг учун айрим товушларни ифода лаш учун турли диакретик белгилар қўйилишини кўрсатган. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, бу ҳарф „*в*“ дан кўра

қаттиқроқ „п“ га яқин товушни ифода қилар эди. Бу ҳарф *товар, сув, қовишмоқ, ёзув, ёвош, ювқа (юпқа)* каби сўзларда ишлатилган. Бу ҳарф ҳозир баъзи сўзларда *в* товуши билан, баъзи сўзларда „п“ товуши билан, баъзи сўзларда ҳам „п“ ҳам „в“ товушлари билан ифодаланган. Масалан, *товар, юпқа, суви, суйи, қовишмоқ, қапишмоқ, эламоқ — эламоқ* каби.

Уруг-аймоқни билдирувчи баъзи сўзлар: *ота, она, ака, ука, оча, опа, ини, ўғул, қиз, эр, хотун, келин, қайин, ўғай, қушни* ва бошқалар. Бу сўзларнинг баъзилари қуйидагича ўзгаришларга учраган:

Ота *Ота* сўзи ҳамма қабилаларга умумий бўлиб, фақат тубут қабиласи бу маънода *аба* сўзини қўллар эди. Маҳмуд Кошғарий тубут қабиласини ямадан қочиб келиб, шу ерда уй-жой қилиб урчиган ва тиллари ҳам туркчалашган, Бану Собит авлодлари, деб кўрсатади, ва шунинг учун улар айрим сўзларни арабчалаштирадilar. Масалан: отани *аба*, онани *ума* тарзида қўллайдилар, деб уқдиради. („Девони луғати турк“ I т., 40-6).

Ака *Ака* сўзи *оча* тарзида ҳам талаффуз қилинар эди. Бу ҳодисани Маҳмуд Кошғарий „к“ ни „ч“ га алмашиниши деб кўрсатган.

Она. Қорлуқ қабиласи тилида *она* сўзи *опа* тарзида қўлланар эди. Демак, XI аср тилида *она* сўзи учун уч сўз: *она* кўпчиликда асосий вариант, *опа* қорлуқларда, *ума* тубут қабиласида қўлланган. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам она бир неча сўзлар, яъни *она, опа, ая, ойи, буви, эна* билан ифодаланиши, шу тарихга боғлиқ бўлса керак.

Қушни *Қушни* сўзи XI аср тилида худди ҳозирги ўзбек тилидаги каби фарқсиз қўлланса ҳам, шу сўздан ясалган жуфт сўз — *яқин* маъносида қўлланиб, ҳозир *қуни-қушни* тарзида қўлланувчи таъбир у даврда *қушни-қумум* тарзида қўлланар эди.

Хотин. *Хотин* сўзи ўрнида Девони луғати туркда бир неча сўзлар учрайди: 1—*Уроғут*, энг кўп қўлланган сўз шудир. 2—*Киши*. Киши сўзининг хотин маъносида қўлланишини М. К. фақат яғмо қабиласида, деб кўрсатган. (Қ. Д. Л. Т. I т., 1.276-бет.). 3—*Эшлар*. Бу сўзнинг аслини М. К. *Эшиллар*, деб изоҳ берган. (Қ. Д. Л. Т. I—т., 106.), 4—*Тиши*. Бу сўз одамдан бошқаларга ҳам қўлланади, деб изоҳланган. (Қ. Д. Л. Т. III т., 170-бет.) Маҳмуд Кошғарий *қотун* сўзини Афрасиёб қизларигагина қўлланади, деб кўрсатган. (Қ. Д. Л. Т. т—1—343-бет.)

Турмуш-трикчиликда қўлланандиган буюм номлари: *қумгон, қўзаж* (сопол абдаса), *болту* (болта), *қайту* — (қайчи).

омоч, уроқ, кетмон, ўтин, кўмир, ёғоч, тола, қувуз (гувуз), терак, ула, кема, ўқ, ёй, камон ва бошқалар.

Қайту Қайту сўзининг ҳозиргидай қайчи тарзида қўлланиши XI асрдан сўнгги ҳодисадир. Бу сўз аргу қабиласида қўш личоқ тарзида қўлланган.

Йағач Биз ҳозирги тилда қўлланишига мувофиқ ёғоч тарзида бердик. Маҳмуд Кошғарий кўрсатишича, бу сўз тўрт қабилла тилида ёғоч, қолган қабилалар тилида йағач тарзида талаффуз қилинар эди: *يغاج فى لغات الدرّبع يغج*. Таржимаси: ёғоч тўрт қабилла тилида йағачдир. („Девоний луғати турк“, III т. 20-б.).

Қувуз Пахта сўзи урнида XI аср ёзма ёдгорликларида бир неча сўз учрайди. У даврларда бу сўз кабаз (каваз) гувуз, юнг, бамуқ сўзлари билан ифодаланган. Лекин булардан кўпчилик қабилалар учун умумий бўлган сўз кабаз — каваздир. Кабаз сўзига „лик, лиг“ қўшилиб ясалган сўзлар кўп учрайди. Бу сўзларнинг ҳар бири айрим-айрим қабилалар сўзлари эди. Масалан, юнг сўзи аргу, қорлуқ, яғмо қабилаларининг сўзи эди: *بنك القطن بلغه ارغو وكذلك فى* (Девони луғоти турк, III т., 267-бет.)

Таржимаси:

Юнг сўзи Аргу ва шунингдек қорлуқ ва яғмо қабилалари тилида пахта демакдир. *بمق القطن بالغز يته*

Ўғуз қабиласи пахтани бамуқ — памуқ деб атади, *كبابزارغ* Пахта уруғланди, уруғ бойлади. *كبابزليك* кабазлик — пахтазор, Пахта майдони. *كبابزلك* — кабазликлар пахта экиви бор одам.

Бизнинг фикримизча, ҳозирги узбек тилида қўлланивчи *ғуза*, *кўсак* сўзлари ана шу қувуз, *ғувуз* сўзларидан чиққан. XI аср ёзувида „к—г“ товушлари фақат биргина *ك* ҳарфи билан ифодаланган. Бу ҳол сўнги адабиётда бир қанча янглиш ва камчиликларга ҳам сабабчи бўлган. Сўнгги адабиётда бу ҳарф орқали „к“ тарзида талаффуз қилиш *кўсак* сўзини келтириб чиқарган бўлса, „ғ“ тарзида талаффуз қилиш *ғуза* сўзини келтириб чиқарган. Турк тиллари тарихида „к“ ва „ғ“, „ғ“ ҳодисаси кенг тарқалгандир. Чигитни гувузнинг уруғи деб изоҳланиши ҳам шуни тасдиқлайди: (Девони луғоти турк, I т., 297-б.). *جكت هو حب القطن بلغته ارغو*. Таржимаси: Чигит Аргу қабиласи тилида пахтаниннг уруғидир.

Ула Ула қибланома — компас. Ула бўлса йўл озмас, биллик бўлса сўз ёзмас. (М. К. I т., 85-б.)

Кема *Кема* маъносида XI аср қўлэмаларида: *кема, қайиқ, ужон, тор, сол*, сўзлари қўлланган. 1 — *кема*. Бу сўз „*ками*“, „*кеми*“ тарзида учрайди:

Кеми ичра ултириб
Ила сувин кечтигимиз* (М. Қ. III. т. 178-б.)

2. „*Қайғиқ**“, „*қайиқ**“.

Қор, буз қомуг эришди,
Тоғлар суви оқишди,
Кукшин булут уришди.
Қайғиқ бўлиб укришур. (М. Қ. I т. 162-б.)

Тенгизни қайғуқин букмас — Дарёни қайиқ билан тўсиб бўлмайди. (М. Қ. I т. 93-б.)

3. *Ужон* — қипчоқлар луғатида икки қанотлик кема демақдир. (М. Қ. I т. 110-б.)

Тор. *Тор* бир қанча қамич, шох, ёғочларни бир-бирига бириктириб боғланади, кенг йўлка ҳолига келтирилади, сув юзига ташланиб, унинг устида туриб сувнинг бир томонидан иккинчи томонига ўтилади (М. Қ. III т. 109-б.)

Сол Сол — ўша *тор* маъносида (М. Қ. III т. 117-б.) У даврда кенг суратда қўлланган бу икки сўзнинг бири — „*тор*“ анча илгари сафдан чиққан бўлса ҳам, „*сол*“ сўзи то замонамизгача етиб келган; бу сўз Навоий асарларида кўп учратилади.

Баҳри ашқим ичра ким топмас зарар кўз мардуми,
Гўйё киприк найистонидин онинг „соли“ бор.

Маъноси: одатда сувга ғарқ бўлган нарса ҳалок бўлади. Лекин кўз ёши дарёсига ғарқ бўлган кўзим қорачиғи, ҳалок бўлмай омон келаётир. Афтидан кўзим қорачиғи, кипригим қамичзоридан *сол* — кема ясаб олган бўлса керак.

Чумғали қўймас қуруқ найлар сўнгақдек ошқор,
Турфа курким баҳри бепаён аро солим будур.

Маъноси: Кўз ёшимдан пайдо бўлган тенги йўқ денгизга аллақачон ғарқ бўлиб кетар эдим, лекин киприкларим қуруқ найидан ясалган *сол* — кема мени сақлаб келмоқда. Кемага ўхшаб қутқариб келмоқда. Бу сўз ҳозирги жовли тилда ҳам учрайди.

Дарёларни ёқалаб — ёқалаб *сор* келади ёр-ёр.
Паранжига ўралиб олиб *ёр* келади ёр-ёр. (Халқ лапарни)

Бу парчадаги *сор* сўзи аслида ана шу солдир. Лекин уни қўшиқнинг иккинчи мисраъдаги *ёр* сўзига қофиядош қилиш учун *сор* ҳолига кўчирилган бўлиши жуда яқин иҳтимолдир.

Киши узвлари: *бош, илик, қўл, оёқ, тирсак, оғиз, тирноқ, тўпиқ, бурун, кўз, қош, киприк* — кипрак, қулоқ, қорин,

юз, бугоз, зрин — лаб, ёноқ, тил, тупик, бармоқ, бўйин, қуйин, қўлтиқ, кўкс, бош, тиш, соқол, бизик, мийиқ (мўйлов), соч, ва бошқалар.

Бош *Бош* сўзи у даврда яра маъносида ҳам қўлланган. (Қаранг: „Девони луғати турк“, I т. 229-бет.)

Қўл XI аср тилида қўл маъносида *илик* сўзи қўлланган. У даврларда қўл сўзи йўл, тараф маъносида қўлланган. Қўл маъносида *илик* сўзи XV асрларгача ҳам қўлланиб келган. Масалан, Навоий асарларида:

*Фалак ётиб оёғ иликни узотиб,
Ушолиб иликни ҳижрон панжасидан.*

Навоий даврида қўл сўзи ҳам кенг қўллана бошлаган эди.

Ки бурун сол икки қўлига шикол

(Шундай усталлик билан уқ отки, биринчи отиш билан молини сўйишга тайёрлангандек икки қўлини уқ билан боғла).

Оёқ XI аср тилида оёқ маъносида икки сўз: *оёқ*, *пунт*, *бут*, сўзлари қўлланади. Девоний луғати туркда 15 ерда *оёқ*, 8 ерда *бут* сўзи учрайди. Демак, бу сўзлар у давр тилида тўла синонимлар сифатида қўлланган. Булардан *оёқ* сўзи у даврда икки маънода; *оёқ*, *кет*, *кейин*, *бут* сўзи бир неча маънода, *оёқ* яна катта одамлар қизларининг бўйинига тақадиган қимматли тош (марварид) ва *бутмоқ* феъли маъносида қўлланган. Бутмоқ феъли: *ишонмоқ*, *унамоқ*, *тузатмоқ*, *тамомламоқ* маъноларида қўлланган. Бу сўзларнинг ҳар иккиси ҳам ҳозирги ўзбек тилига тўла етиб келган, *бутмоқ* феъли *бутун*, *буткул*, *бутунлай* сўзларида XI асрдаги шакл сақланиб қолган бўлса ҳам, *бутмоқ* феъл шакли редукцияга учраган, *битмоқ* шаклига айланган.

Маҳмуд Кошғарий кўрсатишича, *оёқ* сўзи у даврда айрим қабилаларда *азак*, айрим қабилаларда *азак* тарзида қўлланган. Бу ҳодиса ёлғиз „*д*“ билан „*и*“ эмас, „*з*“ га ҳам умумий эди, яъни „*д*“ товуши баъзан „*з*“, баъзан „*и*“ тарзида учрайди, бу ҳодиса шевалардаги талаффуз фарқларининг ифодасидир. *Думалоқ-юмалоқ*, *ёзилди ёйилди* каби. Иккинчидан, бу ҳодиса ҳарф аниқсизлиги натижасида „*д*“ ва „*з*“ товушлари тугал „*и*“ га ўтганлиги маълум. Масалан, девонда берилган: узуглик (уйғоқлик) ва кўчанинг ажралиш жойи маъносидаги *азрилиш* сўзи, кейин *айрилиш* тарзида аниқ „*й*“ билангина талаффуз қилина бошлади.

Қош *Қош* сўзи уч маънода: 1 — кўз усти ярим ёй шаклидаги йўл — йўл мўйлик аъзо, 2 — узукка кўз қилинадиган оқ тош, 3 — *олд*, *ён* маъноларида қўлланган.

Қўйин *Қўйин* сўзи *қўй* шаклида ҳам қўлланган: илик қўйқа суқ, қўйинги қўйинингга тик, гапидаги каби. Демак,

XI аср тилида *қуй* сўзи маъносида ҳам, *қуйин* маъносида ҳам қўлланган. Арғу қабиласида бу сўз *қўн* тарзида қўлланар эди. *Қўн* сўзи Култагин ёдгорликларида ҳам учрайди. Лекин уни туркологлар қўён деб изоҳлаганлар. Маҳмуд Кошғарий буни қўй сўзининг арғу қабиласи тилида қўлланганидан вариант, деб кўрсатган.

Одам, предмет ва нарсаларнинг белгиларини англатувчи сўзлар: *оқ, қора, сариқ, ўнг, орқа, кўп, оз, очиқ, аччиқ, сучук, қуруқ, ҳўл, остин, чин, ёлғон, янги, эски, эзгу, яхши* ва бошқалар.

Ҳўл у давр тилида кенг тарқалган шева фарқларидан бири: сўз бошида айрим унлилар олдидан бир „ҳ“ орттириш ҳодисаси эди. Маҳмуд Кошғарий ўзининг боболарини ҳам шу кабиладан, яъни „а“ ни „ҳа“ қилувчилардан эканини ёзади. Уни олдидан „ҳ“ орттириш кам тарқалган тор ҳодиса эди. Ҳозирги тилимизда қатъий равишда „ҳ“ билан қўлланувчи *ҳўлкар, ҳўл, ҳовуч, ҳўкуз* каби сўзлар девонда *улкар, ўл, ович, ўкуз* тарзида берилиши шунини исботлайди, масалан, ўкуз оёғи бўлгунча бузоғу боши бўлса йиг (МҚ. I т. 42-б.) *Ўл нанг* — ҳўл нарса, *ўл тўн* — ҳўл тўн (МҚ. I т. 48-б.) *Ўш-ўш: чарс* сийғирларни соғишда айтиладиган *ҳўш* — *хўш* деган сўз (МҚ. I т. 40-б). *Ўл* анинг товорин улади — у унинг молини хўлади — еб юборди, нес нобуд қилди, демакдир (МҚ, I т. 285-б.)

Демак, у даврда бу ҳодиса тилда тор эди, аста-секин кенгайгандир. Буни Навоий асарлари устидаги кузатишларимиз ҳам тасдиқлайди. Навоийда бу сўзлар ҳар икки вариантда ҳам учрайди. Масалан: „*сочма ович бирла гуҳар отучуи*“ ном чиқариш учун гавҳарларни ҳовичлаб чочма, демакдир.

Ҳозирги тилимизда ҳам бу ҳодиса ўрнини йўқотмаган, айрим, сўзлардагина ҳар икки вариант учрайди. *Анғиз* — *ханғиз* (полиз). Ҳатто бу хусусият тилимизга янги кирган сўзларда ҳам кўринади: *аптамабил* — *ҳаптамабил* каби. Ҳозир „*аста-секин*“ сўзини „*ҳаста-секин*“, „*обжуваз*“ сўзини „*ҳабжуваз*“, „*узр*“ сўзини „*ҳузр*“ ва бошқалар тарзида талаффуз қилувчи районлар бор. Бу ҳодиса Фарғонанинг айрим районларида, қипчоқ, қурама ва бошқа қабилаларда кўп учрайди.

Эзгу XI аср тилида *яхши* маъносида икки сўз: *эзгу, яхши* сўзлари синонимлар сифатида қўлланган. Қадимги давр ёдгорликларида *эзгу* кўпроқ қўлланган бўлса, XI асрларда *яхши* сўзи кўпроқ қўлланган. Масалан, „Қутодғу билик“ нинг бир бўлимида *яхши* 13 марта қўлланган бўлса, *эзгу* 2 марта қўлланган. Сон исмлари: бир, икки, уч, тўрт, биринчи, иккинчи, ва бошқалар.

Маъданий моддалар номлари: *олтун, кумуш, пақир, — жез, қўрғошин, қўрғошин, тўқ сариғ мис, чуян* ва бошқалар. Олмошилар: *ман, сан, ул, биз, сиз, улар.*

Кумуш *Кумуш* кумуч тарзида ҳам учрайди. XI аср тилида уч маънода *танга, қимматбаҳо маъдан, чурилар* лақаби маъноларида қўлланар эди.

Қўрғошин *Қўрғошинни ўғузлар қушун* дер эдилар.

Сен Икинчи шахс кишилик олмоши: „*сен*“ сўзини изоҳлар экан, Маҳмуд Кошгорий бу сўзни Кавжак қабиласи „*сан*“ деб талаффуз қилади, деб уқдиради. (МҚ. III т. 101-б.)

Бу факт „*а*“ билан „*е*“ олмошиши ҳодисасига мисолдир. Бу шева хусусияти бўлиб, ҳозир ҳам тилимизда мавжуддир.

Бу ҳодиса ҳозирги тилда айрим сўзларда фарқсиз қўлланувчи вариантлар даражасига бориб етган. Масалан: *кама — кема, чечак — чачак, санчти — сенчти, янчти — енчти, сакратмоқ — секретмоқ, тагида — тегида, чақмоқ — чекмоқ, дак — дек, янги — энги, етим — ятим, ягламоқ — ййгламоқ, айтғувчи — этғувчи, кечаги — кечиги, чакка — чекка* ва бошқалар.

Қуш ва ҳашорат номлари: *лочин, қирғу, шунқор, туйғун, қузғун, балиқчин* (балиқчи) *каклик, турна* (тивна) *зағизғон, товук, қарға, каркас, бақа, ари, чумоли, кумурсқа, илон, чиён, балиқ, чунчурға, укки, қўчқор, чичқон* ва бошқалар.

Лочин *Лочин* кўпинча баҳодир ва эҷил йиғитларга нисбат бериб қўлланар эди.

Товук *Товук* сўзи у даврларда *тақоғу* ва *тоғук* тарзида ҳам қўлланган.

Илон *Илон* сўзи XI аср тилида фақат *йилон* тарзидагина қўлланган. Бу ҳодиса у давр тилида сўз бошида „*и*“ товущини орттирилишидир.

Масалан, „*уя*“ маъносидagi „*ин*“ сўзи „*ин*“ тарзида ҳам, „*йин*“ тарзида ҳам қўлланар эди. (МҚ. I т. 36-б.) *Илиғ* ҳам *йилиғ* ҳам бор эди. (МҚ. I т. 46-б.) Маҳмуд Кошгорий маълумотига кўра, „*бу* ҳодиса тилда эски ҳодиса эди, қайси қабила хусусияти экани ҳам ноаниқ. Лекин Маҳмуд Кошгорий изоҳига кўра „*и*“ лаш варианты эски форма бўлиб „*йи*“ лаш янгилик эди. Масалан, у „*илиғ*“ сўзини изоҳлар экан бундай ёзади:

„*Илиғ*“ сўзининг асли „*йилиғ*“ эди. (МҚ. I т. 46-б.)

Бу хусусият у вақтда кам тарқалган, саноғлик сўзлардагина кўринар эди. Кўнчилик сўзлар девонда „*и*“ билан берилган. Ҳозирги тилимизда ҳам бу хусусият тўла сақланган, балки тараққий қилган. Ёлғиз „*и*“ эмас, бошқа унлиларга ҳам ёйилгандир. Ҳозир кўп сўзларда ҳар икки вариант тенг қўлланади. *Илон, — йилон, ироқ — йироқ, ирик — йирик,*

игирмоқ — *йигирмоқ*, *ип ешмоқ* — *ип эшмоқ*, *итмоқ* — *йитмоқ*, *утмоқ* — *ютмоқ* ва бошқалар. Демак, энг қадимги даврларда бошланган бу фонетик ҳодиса ҳамон ўз кучини йўқотмаган. Бу хусусиятни тилда турли даврларга нисбатан ҳам турли вариантларда учратиш мумкин. Масалан, жуда кўп сўзлар Навоий даврида ҳам Девондаги вариантга мувофиқ „и“ билан қўлланар эди, *илқи* — *йилқи*, *илғи* — *йилғи*, *игирмоқ* — *йигирмоқ* ва бошқалар.

*От анга тортарки, юз илқиси бор,
Сийм анга берурки, юз илғиси бор.*

Байт мазмуни: юзлаб йилқиси бор одамларга от тақдим қилиш ва юз йиллиқ озуги бор одамларга олтув берилш баҳуда ҳаракатдир.

Балиқ *Балиқ* сўзи XI аср ёдгорликларидан қўрғон — шаҳар ва лой, *яра* маъносида ҳам қўлланган. Лекин *яра* маъносида қўлланиши фақат феъл формасидагина учрайди. Масалан, эр балиқти — олам ярадор бўлди. (МҚ. II т. 95-б.) Лой маъносида қўлланишида талаффуз фарқли эди. Масалан, авғу қабиласи *балиқ* тарзида талаффуз қилса, баъзилар *балқ* ҳолида талаффуз қилар эдилар, Маҳмуд Кошғорий сўнгги вариант мувофиқ эмаслигини кўрсатган. (МҚ. I т. 317-б.) *Балиқ* сўзининг Қўрғон — шаҳар маъноси жуда қадимгидир. Урхун ёдгорликларида ҳам шу маънода қўлланган. Масалан, икки эриг санчди, балиққа бормади. (С. Е. Малов, „Памятники древни — тюркской письменности“, 32-б.) *Балиқ* сўзининг шаҳар маъноси ҳозирги ўзбек тилида фақат бир ерда балиқ тут сўзидагина сақланиб қолган. Балқ тут — шаҳар тут — ейиладиган тут, саҳро тут эмас демакдир.

Чумчуқ *Чумчуқ* — маъносида XI аср тилида: *чумчурга*, *зуринзиво қўшқоч*, сача каби бир неча сўзлар қўлланган. Булардан кўпчилик шеваларда асосан *чумчурга* сўзи қўлланган. Бизгача бу сўз — *чумчуқ* ҳолида етиб келган. *Кут, сача сузоқ* районида қўлланади.

Қўчқор *Қўчқор* сўзи ўғузларда *қўч* тарзида қўлланган. Маҳмуд Кошғорий бу вариант янглишлигини, тўғриси қўчунқор эканини кўрсатган.

Укки *Укки* сўзи айрим қабилаларда *ухи* тарзида қўлланар эди. Маҳмуд Кошғорий бу вариант туркий тиллар хусусиятига мос эмас, деб ўқдирган.

Чичқон *Чичқон* „Девони луғоти турк“ да ҳар ерда *сичқон* тарзида учрайди. Бугина эмас, яна кўп сўзларда ҳам бошда келувчи „с“ ундош товуши кўпинча „ч“ билан учрайди: *соч, сочуқ, сочмоқ, сочратғу* — *чочратқи* (яра номи), *сочратмоқ, сочрамоқ, сочмоқ, сочилмоқ* ва бошқалар. Бу сўзлар Навоий асарларида ҳам Девондагича „с“ билан учрайди. Демак, бу

«Үзлардаги „с“ товушининг „ч“ билан алмашиниши ҳозирги тилимиздаги каби сунгги ҳодисадир.

Ҳозиргача узгаршсиз етиб келган феъл сўзлар намунаси-дан фақат биргина алиф ҳарфи билан берилган сўзлардан баъзи намуналар кўрсатишни мувофиқ топдик.¹

Аринмоқ, ачитмоқ, ағтармоқ, ичмоқ, итирмоқ, йитир-моқ, илмоқ, истамоқ, ичмоқ, исинмоқ, ишонмоқ, инонмоқ, осмоқ, тоқмоқ, оғмоқ, отмоқ, озмоқ, ормоқ, чарчамоқ, англамоқ, айирмоқ, уқмоқ, уамоқ, очиқмоқ, олмоқ, ошиқ-моқ, овинмоқ, ошатмоқ, оқизмоқ, орттирмоқ, оздирмоқ, уммоқ, умидланмоқ, унмоқ, утмоқ, ютмоқ, уқмоқ, ула-моқ, улатмоқ, узанмоқ, ушламоқ, уланмоқ, уйишмоқ, узатмоқ, уқтирмоқ, экмоқ, эммоқ, этмоқ, ачинмоқ, эринмоқ, ўамоқ, ўрмоқ, ўқмоқ, мақтамоқ, ўтмоқ, ўзмоқ, ўймоқ, ўнғмоқ, ўчмоқ, ўқинмоқ, ўйилмоқ, ўқитмоқ, ва бошқалар.

Ағдармоқ Ағдармоқ сўзи XI аср ёзма ёдгорликларида ағтар-моқ тарзида учрайди. Бости ўлим ағтару (МҚ, II т. 61-б.) Лекин бу сўз кўпинча „х“ билан учрайди: ер тошиғ ахтарли, ел ёғочиг ахтарди. (МҚ, I т. 188-б.) Шу билан бирга, ағдар-моқ маъносида айрим сўзларда овормоқ ҳам қўлланган.

Истамоқ Истамоқ сўзини Маҳмуд Кошғорий бир вари-ант сифатидагина кўрсатган. Шу маънода у иртамак сўзи-ни берган. Қаранг (МҚ, I т. 229-б.) Демак у вақтда асосий вариант иртамак бўлиб, истамак формаси иккинчи уринда турар экан. Бизга фақат сунггиси етиб келган. Бунда „р“ товуши „з“ га ўтган. Сунг „з“ товуши „с“ га ўтган.

Упмоқ Упмоқ сўзи XI асрга қадар икки маънода: 1 — ҳозирги маънодаги ўпмоқ мазмунида, 2 — ичмоқ маънола-рида қўлланган. Масалан, „Девони лугати турк“ да ичмоқ, бир ерда ичмоқ сўзи билан ифода қилинса, иккинчи ерда ўпмоқ билан ифодаланган.

Эр сув ўпди. (МҚ, I т. 150-б.)

Эр сув ичди „Девони лугати турк“ (МҚ, I т. 144-б.)

„Қутодқу билик“ да „ўпмоқ“ сўзи сингдирмоқ маъносида қўлланган: „Қора ер улориг еди ўпти кўр („Қутодқу билик“, 528-б.) Лекин ўпмоқ сўзининг бу маъноси жуда илгарилар-да истеъмождан чиққан. Ҳозирги ўзбек тилида қўлтумлаб ичмоқ маъносидаги хўпламоқ маъноси ана шу сўзнинг биз-га етиб келган „х“ лашган вариантыдир.

¹ Эски ёзувда ҳамма унлар фақат биргина алиф ҳарфи орқали алиф ҳарфи устига, тагига айрим диакритик белгилар қўллаш билан ифода қилинган. Эски ёзувнинг унавларини, айниқса узун — қисқалик, торлик, кенлик хусусиятларини бераолмаслик вазчиликларидан бири ҳам шудир.

Бундай мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин эди, лекин ҳозирги тилимизда ранг-баранг формалар билан бой-иб қўлланмоқда бўлган қадимги давр сўзларининг бошқа намуналарини бошқа ерда кўрамиз. Албатта у давр тилининг сўзлари доираси ҳозирги тилимизнинг сўзлари доирасидан анча тор бўлган, турмушдаги ишлаб чиқариш қўроллари-нинг, ишлаб чиқариш алоқаларининг такомиллашгани луғот составини, шубҳасиз, бойита борган. У давр ишлаб чиқариш воситалари ҳам ишлаб чиқариш алоқалари ҳам ҳозиргига нисбатан жуда содда ва бошланғич бўлгани равшан. Ишлаб чиқариш қўроллари, ишлаб чиқариш алоқаларини ифодаловчи луғот состави ҳам уша давр турмушига мос, чегарали ва бошланғич бўлган. Ҳақиқатда бу масалада луғат состави кўплигидан кўра, у сўзлар асосида ранг-баранг сўзлар ясалиши, тилнинг ички тараққий қонунларига мувофиқ, у сўз фонди сўнги давр сўз — составини бойитиб ривожлантиришга манъба бўлиб хизмат қилишини кенгроқ кўрсатиш муҳимроқ. Буни исботлавчи материаллар яна ҳам муҳимдир. Масалан, у даврдан бизга етиб келган *сув* сўзи Девонда қуйидаги формаларда учрайди: *ул манга сув ичиришиди* (I т. 162-б), *сув оқди* (Т том, 147-бет), *озғироқ суви* (I том, 128-бет), *сузук сув* (I т. 326-б), *ул уни сувга тойитди* (I т. 262-б), *сузинди сув суғормоқ, сувламоқ, сувлоғ* — сув қирғоғидаги йул, ва бошқалар. Шу билан у давр сув сўзидан киноя маъносида ҳам фойдаланилган.

„Улардан бари, кўр тилар юз суви (Қутодку билик“, 462-б.) Бу мисраъда юз суви синтагмаси обрӯ маъносида қўлланган.

„Сузум уксумади суви ўқсуди“ („Қутодку билик“, 456-б.). Бу мисраъда *сув* сўзи маза — тутуриқ маъносида, яъни кўчирма маънода мажоз тарзида қўлланган. *Сув* сўзи шу асарда яна кўп ерларда қўлланади. Лекин ҳар ерда ёлғиз маъна шу лексик комбинацияда, маъна шу лексик функциядагина учрайди. Бундан у вақтда сўз ясовчи қўшимчалар йўқ эдими деган шубҳа келиб чиқмасин. Сўз ясовчи қўшимчалар у даврда узинга яраша бор эди. Биз у ҳақда бошқа ўринда сўзлаймиз. (Ҳозирги тилимизда ана шу „сув“ сўзи воситаси билан ясалган сўзлар сони бирнеча юзларга боради. Масалан: *сув, сувсиз, серсув, сувлик, сувсизлик, шўрсув, ширин сув, оқар сув, тиниқ сув, лойқа сув, кўлмак сув, катта сув, қайноқ сув, сувчи, сувдон, сариқ сув* (мед. термин), *сув йиғмоқ* (мед — термин).

Бу сўздан *сўсамоқ, сувламоқ, сувланмоқ, сузмоқ* (суюқ нарсани ўтказмоқ), *сузмоқ* (овқатни қозондан идишга сол-

моқ), сут қисмини докадан сузмоқ, сузмоқ¹ — сувда юрмоқ) сугормоқ каби бир неча хил содда феъллар; *сув сепмоқ, сув солмоқ, сув шмоқ, сув қуймоқ* каби қўшма феъллар ҳам ясалгандир. Бу феълларнинг ҳар бирини сўловчи, тингловчи, узга, бирлик, куплик, бўлишлик, бўлишсиз, ўтмили, ўтимсизлик шакллари, маълум, мажҳул формалар аниқ, тусмол, ҳол ва бошқа майлларда қўлланиши ва уларнинг ўтган замон, ҳозирги замон, келажак замон сийғаларига бўлинишларини эътиборга олганда, ҳар бир феълнинг саноксиз шакллар билан тилнинг лексикасини бойитувчи аҳамияти равшандир. Демак, бир *сув* сўзидан жуда кўп сўзлар ясалгандир. Шу билан бирга, *сув* сўзидан *сув қилиб юборди, сувдай ичди, сувдек кетмоқ, сув қуймоқ* (хизмат қилмоқ), *сув юбормоқ, сувни олмоқ, сувга оқизмоқ* (бекорга қитмоқ), *сув қўйгандек* (жимжитлик, тичликдан киноя), *сувга тушгандек* (бўшашмоқ) каби идиоматик ифодалар қадимги тилда қўлланган ҳар бир сўздан юзага келган сўзлар бениҳоят кўп эканлигини исботлайди. Ҳақиқатда қадимги сўзнинг тараққийсидаги роли шу билангина чекланмайди. Бу мисоллар асосий луғат фондининг янгидан-янги суз ясашда асосий база вазифасини ўтаганлигини кўрсатувчи баъзи бир намуналаридир, холос.

Демак, асосий луғат фонди тилнинг, лексиканинг ҳар хил морфологик, синтактик ва грамматик қондаларига мувофиқ, турмушга зарур янги сўзлар яратишга асос бўлиб хизмат қилади.

Луғат фондининг тил лексикасини ривожлантириш учун асос бўлиб хизмат қилиши ҳақидаги бу намуналари, лексика тараққийсининг жуда мураккаблигини, у турли-туман тармоқларга бой эканлиги ва уларнинг ҳар бири махсус бўлимларда текширилиши зарур мустақил бўлимлар эканидан дарак беради.

¹ *Сузмоқ* феъли девонда учрамайди. Бу сўзнинг асли *сув узмоқ* бўлиб, асосан *сув* ўз иборасидан ясалганини биз Навоий асарларида кўраемиз. „Саддий Искандарий“ асарида ёшангида ҳунар ўрганмай вақт ўтказган бола ҳикоясида шундай ёзади: *Су узмакни ўрганмай улдим чарчиқ* — сўзини билмаганим учун сувга тушганимда гарқ бўлдим.

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛУГАТ СОСТАВИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ ҲАҚИДА

XI аср ёзма ёдгорликларида қадимги туркий тиллар сўзларида ўзбек тилининг узоқ ўтмишдаги хусусиятларидан маълумот берувчи манбалар анча бор. Айтиш мумкин, 6—7 асрлардан берли ёзилган бир қанча асарларда ўзбек тилининг қадимги даврларини ёритиш учун хизмат қилувчи асарлар кўпдир.

Машҳур тарих олими Мирхонд томонидан ёзилиб, ўғли Хондамир тарафидан тамомланган „Равзатуссафо“ асари ўзбек тили тарихи учун муҳим манба ҳисобланади. Унда кўпчилик киши исмлари, жой исмлари идора ва маъмуриятга дахилли терминлар деярлик ўзбекчадир.

„Девони лугати турк“ материалларига кўра, XI асрда, бир тарафдан, Салжуқийлар давлати теварагига бир қанча ғарбий группа қабилалари уюша бошлаган бўлса, иккинчидан, нуфус жиҳатидан яна ҳам кўпроқ шарқий группа қабилалари қорахонийлар давлати теваригига уюшиб, тилда маълум даража бирлашиш бошланган эди. „Кутодку билик“ достонининг XI асрда яратилиши, у давр тил қурилишига яна ҳам катта таъсир яратди. XI асрнинг етук шоири ва олими Юсуф хос Хожиб томонидан ёзилган бу асар Ўрта Осиё халқларининг, шу жумладан ўзбек халқининг узоқ ўтмишининг ҳар томонлама илмий асосда ёритиш учун муҳим бўлганидек, ўзбек тили тарихини ўрганиш учун ҳам муҳимдир. „Кутодку билик“ ҳажм жиҳатидан катта, жанр жиҳатидан бутунлай янги ва биринчи асар эди. Шунинг учун бу асар автор олдига асар тили ҳақида катта талаблар қўйди. Ёзувчи у даврда тилда мавжуд бўлган тил фактлари, тил хусусиятларини пухта ҳисобга олиши, асар талабига мувофиқ, яратилиши зарур бўлган янгиликларда иҳтиёт бўлиши, келажакдаги тил тараққисига мос хусусиятларни қабул қилиш, халқ оммасининг сўз қўллашдаги практикасига суяниб ишлаш, стилистик силлиқликка қаттиқ риоя қилиши зарур эди. Бу талабларни Юсуф Хос Хожиб ўз асарларида муваффақият билан бажарди. Унинг асари ўз даври учун тенгсиз асар да-

ражасига кўтарилди. Ҳар томон халқлари севиб ўқидилар. Шунинг учун бу асар бир тарафдан, бу давр тилини системага солишга, мустақкамлашга хизмат қилган бўлса, иккинчидан, бу асар кўпгина янгиликлар билан тилни ривожлантиришга ҳам хизмат қилди. Бу асарнинг тили ғарбий гуруҳга тил хусусиятларидан чекли фойдаланган шарқий гуруҳга қабилалари тилига асосланган эди. Шунинг учун бу асар шарқий гуруҳга тилларининг мустақил бир тил сифатидаги ўрнини мустақкамлади. Ўрта Осиё доирасида бу тил қурилиши кенг ёйилишга замин ҳозирлади.

Асарда автор қадимги тил хусусиятларига ҳам ихтиёт ёндошди. Сингиши мумкин бўлганлардан ва қадимги тил ҳолатини тўла сақлаш зарур бўлган ўринлардагина фойдаланди. Масалан, *кун ботсиг*, *кун чиқар*, *ариг тоза*, *арқиш — элчи*, *угуш — кўп*, *ўкуш — мақташ*, *умунж — умид*, *орзув*, *топуғ — хизмат*, *аркач — кийик*, *ўғур — вақт*, *булун — асир*, *соқинж — қайғу*, *иди — худо*, *улук — ҳисса*, *гунг — қул*, *очун — дунё*, *улус — халқ*, *илал — албатта*, *баштар — ўроқ*, *йуруқ — хулқ*, *тумлуғ — совуқ*, *ёзи — саҳро*, *удачи — табиб*, *сунгуг — чивин*, *ум — шалвар*, *урунг — оқ*, *ужон*, *кама*, *қайғ вуқ*, *беканмоқ*, *уммоқ* ва бошқалар.

„Кутодқу билик“ автори бу хил қадимги туркий тиллар сўзларини ишлатишда яхши усул қўлади. Сингиши қийин деб тахминланган сўзларни бутунлай ташлади. Айрим сўзларни қондэга мослаштириб қўлади. Масалан, *ғарб* сўзи ўрнида XI асрга қадар асосан *кун ботсиг* формаси қўлланган бўлса, у давр тил системасида умумлашган сўз ясаш формасига мувофиқлаштириб *кун ботар* шаклини қўлади. Айрим сўзларнинг сўнг умумлаша бошлаган маъносидан қўлаб ўзлаштирди. Масалан, *ўсол* сўзи XI асрга қадар *гофил* маъносидан қўлланиб келган бўлса, XI аср шарқий гуруҳга диалектларида оғир ҳолга тушиш, уялиш маъноларида ўзлашган эди. У ана шу маънода қўлади. Ёки қадимги туркий сўзларни қўллаш билан бир каторда ўша даврда шарқий гуруҳлар жонли тилидан юзага кела бошлаган умумхалқ тилининг сўзларини ҳам тенг қўллаган эди. Масалан, *арқиш* бир ерда, *булун* икки ерда *туғун* кўп жойда, *соқинж* билан бирга *қайғу*, *иди* билан бирга *тенгри*, *ёзи* билан бирга *биёбон*, *удачи* билан бирга *эмчи*, *ум* билан бирга *ичтун*, *урунг* билан бирга *оқ*, *ужон* тамоман қўлланмаган. Навоий асарларида ҳам бу асарнинг, ҳатто қадимги туркий тилларнинг кўпгина сўзларини учратамиз. Булар стилистик талаб билан, поэтик зарурат билан боғли ҳоллардир.

XI АСР ТИЛИДА НЕОЛОГИЗМ МАСАЛАСИ

Сўз турмушнинг ҳар бир керак—яроғини, жамиятдаги ҳар бир ҳодиса ва воқияларни ифодаловчи воситадир. Чунки турмушдаги ҳар бир нэрса ва ҳар бир ҳодиса ва воқияларнинг ҳаммаси фақат бирор сўз орқалигина англашилади. Шунинг учун ҳам турмушда пайдо бўлган янгиликларни англаштиш учун тил тараққиёт қонунларига мувофиқ тилда тўхтовсиз бир суратда янги сўзлар пайдо бўла боради. Шунинг учун сўз турмушнинг ҳар томони билан ҳам, ўтмиши билан ҳам, ҳозирги ва келажаги билан ҳам боғланади. Сўзларнинг шакл ва мазмуни асосидаги турли туман хусусиятлари лексиканинг махсус бўлимлари сифатида айрим-айрим бўлимларда ўрганилади. Илм ва санъатнинг, техника ва ҳўжаликнинг тараққиёти натижасида юзага келган янги сўз ва янги тушунчалар неологизм баҳсида текширилади. Турмушда фан ва техниканинг тараққиси билан боғли майдонга келувчи янгиликлар: янги нарсалар, янги тушунча, янги ҳодиса ва воқияларни ифодаловчи янги сўз, янги иборалар лингвистикада неологизм деб аталади. Неологизм тилда катта ҳодисадир. У биринчидан, жамиятда юзага келган янгиликни кишиларга ифодалаш учун восита бўлиб хизмат қилса, иккинчидан, унинг тилга кириши, тилга янги тушунча ҳам олиб киради. Тилни ҳар томонлама бойитади. Халқ оммасининг фикрлаш доирасини кенгайтиради. Шу жиҳатлардан янги сўзларнинг тил тарихидаги роли бениҳоят катта. Масалан, *гербари*¹ сўзи ўқитувчилар газетасининг № 22, 1039 - сонидан биринчи марта 1956 йил майда қўлланди. Бу сўз киришининг аҳамияти ёлғиз тилда янги бир сўз ортишидан иборат эмас, шу билан бирга бу сўзнинг тилга кириши, ўқувчилар оммаси учун ва шу тилда сўзлашувчи ҳар бир киши учун ҳар томонлама муҳимдир. Чунки бу сўзнинг тилга кириши, кишилар усимлик хусусиятларини тушунишга, унинг натижалари устида фикрлашишга, табиат ҳодисаларини ўрганишга, илмий қарашларни тушуна бошлашга ва ниҳоят бу тажрибани қизиққан киши ўзи сезиб ишлашга ҳам ундайди. Шу билан бирга бу сўзнинг кириши бора-бора бу сўзланяна кўп янги сўзлар ясашга замини ҳозирлайди. *Журнал* сўзи дастлаб бизга фақат оайлик мажмуа маъносидан кирган. Аста-секин болаларнинг йўқлама дафтари, идоранинг келди-кетди, кирим-чиқим дафтарлари ва бошқа маъноларда қўллана бошлаши ҳаммага аён. Худди шундай, турмуш талабига мувофиқ тилимизга кирган *аптека* сўзи ҳозир ўз сўзимизга

¹ гербари: илмий мақсадда бирор усимликнинг ҳар даврдаги ҳар тил хусусиятларини ўрганиш учун махсус ҳонда асосида янгиб қўритиш.

айланган ва ундан *аптекачи, аптекачилик, аптекашунос* ва бошқа сўзлар ясалиб тилимиз лексикасини бойитишга катта ҳисса қўшаётгани ҳам ҳаммага равшан. Булар ҳаммаси предмет орқалик, предмет билан бирликда тилда пайдо бўлган янги сўзларгагина мисолдар, холос. Тилда юзага келувчи янги сўзлар фақат шу усулдагина юзага келмайди, уларнинг кўпгина усуллари бор. XI аср тилида бу асосда юзага келган янги сўзлар кўп эди. Юқорида айтилган неологизмлар турмушда пайдо бўлган янгиликларни ифодалашда умумхалқ томонидан қўлланиб тарқалган умумхалқ неологизмдир. XI аср тилида шулар билан бирга, ёзувчилар, олимлар, касиблар томонидан яратилган бошқа стилистик неологизмлар ҳам бор эди.

XI асрнинг машҳур дидактик асари „Кутодқу билик“ автори қатор сўзларни поэтик мақсад билан янги маънода қўллаб неологизм яратган. Масалан, Навоий асарларида ва умуман классик адабиётда *копурни оқ, мушкни қора* маънода қўллаш шеърятда махсус бир приём ҳолига киргани маълум. Бу хил приёмни дастлаб XI аср ёзувчиси Юсуф хос Ҳожиб бошлаган эди. Неологизмлар юзага келишидаги усулларнинг бири тилда мавжуд морфемалар асосида янги сўзлар ясашдир.

XI асрда янги сўзлар ясашда энг кенг қўлланган асосий усул морфологик асосда сўз ясаш усулидир. Маълумки, сўз состави жамиятда аралашув қуроли бўлган тилнинг асосий воситаси сифатида тўхтовсиз ўзгариб бoлади ва шу йўл билан жамият аъзолари турмушини эгаллашда, уни ўзлаштиришга, ундан фойдаланишга имконият яратади. Тилнинг хусусияти унинг луғат составининг доимо деярлик тўхтовсиз суратда ўзгариб туришига сабаб ҳам шудир. Демак, янги сўзлар тилда жамият алоқаси заруратидан келиб чиқуви қонуний ҳодисадир. Бу ҳодиса тилнинг ички тараққий қонунарига мувофиқ юзага келади. Тилда янги сўз ясашнинг аҳамияти ана шундай улуғдир. Морфологик асосда сўз ясаш ҳар хил сўзлар охирига ҳар турли ясовчилар қўшиб янги мазмун ва янги функциядаги сўзлар ясашдир. Морфологик асосда сўз ясаш масаласи XI аср тилида жуда кўп шакл ва формаларга эга мураккаб масала эди. Масалан: а) туб сўзларга ҳар хил аффикслар қўшиб янги сўз ясаш, б) ясама сўзларга ҳар хил аффикслар қўшиб янги функцияли сўз ясаш, в) ҳар хил сўз турларига махсус аффикслар қўшиб уша сўз турини ясаш. Конкрет суратда қандай аффикслар орқали қай хил сўзлар ясалиши, аниқ мисоллар билан тўлиқ ҳолда „Биринчи бўлим“ да кўрсатилгандир. Шунини айтиш керакки, аффиксация асосида сўз ясаш XI аср тилида анча тараққий қилган эди. Ҳар бир сўз ўзагига бир неча хил аф-

фикслар қўшиб ясалар эди. Масалан, *олим* маъносидаги сўз XI асрга қадар асосан феъл узатига *ка* қўшилиб ясалган биргина *билка* сузи билан чекланган бўлса, XI аср тилида бу маънодаги сўзни яна бошқа формаларини ҳам кўрамиз.

*Неку тер эшиткил тожик билкаси¹
Биликлик кишилар кишига булур.
Уқушлуг кишидан кишилик келур²,*

XI аср адабий тилида бир функциядаги сўз *к* билан ҳам *м* билан ҳам ясалган. *Илм* маъносидаги сўз *билик* формаси билан ҳам, *билим* формаси билан ҳам фарқсиз ифодаланган. Бу хусусиятни очиш, сўз этимологиясини аниқлаш учун муҳимдир. Масалан, Девонда *уддабур*, *сер ҳаракат* маъносидаги сўз *ирик* шаклида учратилса, „Кутодку билик“ да бу сўз *ирим* шаклида ҳам учрайди.

Иримлик булайин теса сан узунг³

Морфологик асосда бу хил янги сўзлар яшашда „Кутодку билик“ тили жуда муҳимдир. Кўпгига сўзларга биринчи марта аффикслар қўшиб қўллаш шу асарда бошланди.

*Темирчи, тоғочи, ўтукчи ёчи
Согирчи, подачи ё ўқчи йўчи⁴.*

„Кутодку билик“ автори ҳатто айрим аффикслардан маънавий сўзлар яшашга ҳам фойдаланган.

Санигдан один йўқ юлаким манга⁵

(менга сендан бошқа йўл кўрсатувчи раҳбар йўқ). Бу мисрдаги *юлак* сўзи билан автор, у давр тилида фақат предмет оти ясовчи *ак* аффикси орқали раҳбар маъносидаги умумий исм яшашга ҳам фойдаланган. XI асрга қадар *туйдириш* буйруғи маъносида фақат *едир* сўзигина қўлланиб келган бўлса, бу автор бу маънода иккинчи бир сўз—*бер егу* сўзини ҳам ясади. *Лар* қўшиб сўз яшаш ҳам юзага келган эди. *Кат+иг+дан+моқ, от+им+чи+лар* каби.

XI аср тилида янги сўз яшаш усулларида яна бири: бир неча сўзни бир-бирига қўшиб сўз яшашдир. Бу хил сўз ясаллишига XI аср жонли тилида ҳам мисоллар кўп. *Явгон ош* — ётсиз суюк ош; *Оқсой* — жой исми, *оқ соқол*, *қатирма бурк*—бир хил қалпоқ, *ой битиги*—аскарий дафтар, *мунгуз*—мунгуз—бир хил *уюн* ва бошқалар. Бу усулда янги сўзлар ясаллишига „Кутодқа билик“ автори Юсуф хос Ҳожиб катта ҳисса қўшди. У сўзларни бир-бирига қўшиб ҳар турли сўзлар яшашда катта муваффақият қозонган.

^{1, 2, 3, 4, 5} „Кутодку билик“ дан.

Автор бу усул билан кўпгина умумий сўзлар ҳам ясади:

Битикчига очгу керак ич сўзин.

Бу мисраъда автор якки сўзни бир-бирига қўшиш усули билан: *ич сўз* — *сир* маъносида янги сўз ясалган. *Шодлик*, *шодланиш* маъносида XI асрга қадар фақат *севинч* сўзи қўлланиб келинган бўлса, Юсуф хос Ҳожиб асарнинг стилистик талабига мувофиқ шу маънода *қош ёзмақ* ва *табассум қилмоқ* маъносида *кўз ёзмақ* сўзларини усталик билан ясаб қўлади.

Севинди илик ёзди қошиқ, кўзин.

илик воқияни эшитиб қош ёзди, яъни шодланди ва кўз ёзди, яъни табассум қилди, илжайди.

Сўзга янги маъно юклаш йўли билан янги сўз ясашда ҳам Юсуф хос Ҳожибнинг хизмати катта. Масалан,

Тили чин бутун ҳам, кўзи, кўнгли бой.

мисраида *кўнгли* ва *кўз* сўзларига, *бой* сўзини қўшиб саховатли, лобар маъноларидаги янги сўзларни усталик билан ифода қилган. Автор XI асрга қадар *рост*, *туғри* маъноларда қўлланиб келган *чин* сўзи маъносига *ҳақиқий*, *самимий*, *ҳақиқатан* каби янги маъноларни юклаб янги сўзлар яратган.

Ярағой ани чин фаришта деса,

Чининг узга олгил йирот олгонинг.

Тикмоқ сўзи XI асрга қадар асосан *экмоқ* маъносида қўлланиб келган бўлса, у бу сўзни одамга нисбатан ҳам, яъни яратмоқ маъносида биринчи қўллаган:

Кунимак учун тангри тикти сани.

XI АСР ТИЛИДА КЎШНИ ХАЛҚЛАР СЎЗЛАРИ

Ўзбек халқи қўшни халқлар билан жуда илгарилардан дўст, тотук яшайди. У жуда қадимги даврлардан бошлаб қардош қозоқ, қирғиз, уйғур, туркман, татар, озарбайжон халқлари билан ҳар томонлама дўст ва ҳамкорликда яшагани каби, тожиклар, хитойлар, ҳиндлар, руслар билан ҳам қадимдан яқин алоқада бўлганлар. Бу халқлар тилларига уша даврлардаёқ узлашиб келган кўпгина сўзлар бизга шуни исбот қилади. Бир тилга иккинчи тил сўзларининг кириши, бир-биридан, улар орасидаги муносабати таъминлашга хизмат қилса, иккинчидан, у тилни ривожлантиришга ҳам ёрдам берувчи, асосий восита сифатида катта ўрни тутуди. Чунки улар уша тилга сингиши натижасида тилда, фикрлашда янгилик, ўсиш юзага келади. Ҳатто улар бора-бора ўша тил-

нинг ўз сўзига айланиб кетадилар. Маркс-Энгельс асарларида сановатнинг бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга кириб ўзлашиши ҳақида алла қачонлар аниқлаб берилган кўрсатмалар тилда айрим сўзларни бошқа тилга ҳам ўзлашиш хусусиятига ҳам тўла мосдир. Қўшни тиллардан кирган сўзлар ўз спецификасига кўра, яъни сўз тилга ёзув орқали, ёки халқ оғзидан киришига кўра ва сўзнинг оммавий ёки илмий, адабийлигига кўра, жамият аъзоларига сингиши, талаффуз қилиниши маъно оттенкаларида ҳам, ўз шаклини сақлаб қолиш масалаларида ҳам фарқли бўлиши мумкин. Лекин бир тилдан иккинчи тилга кирган сўзларнинг ўзгариб кетиши бу хусусиятнинг аҳамиятини озгина бўлса ҳам камитмайди. Бу тил ҳодисаси халқларнинг бир-бирларига бўлган муносабатларини кўрсатувчи, тил лексикаларининг бойишига катта ҳисса қўшувчи жуда муҳим хусусиятдир.

„Ғиёсуллуғат“да¹ 570 та туркий сўзлар берилган. Бизнинг фикримизча туркий тиллардан тожик тилига кирган сўзлар яна ҳам кўпроқдир. Биргина луғат авторнинг эслаб берган шу сўзлари ҳам бу хил сўзлар сонини яна ҳам кўп бўлиши мумкинлигидан дарак беради. Лекин луғатда кўрсатилган сўзларнинг катта бир қисми форс тилига сингиган, анча ўзгаргандир. Қўшни халқлар сўзларидан кирган сўзларнинг бу хил ўзгаришларга учраши, унинг қийматини ҳеч қанча озайтирмайди. „Ғиёсуллуғат“да берилган фактлар тожик халқи билан ўзбек халқининг алоқаси, биринчидан, қадимий эканини, иккинчидан, алоқа жуда яқин эканини кўрсатади. Бу тилларнинг бир-бирига кўп сўзлар жуда илгарилар сингиб кетганини исботлайди. Бу ҳақда бир қанча олимларнинг асарлари, бир неча махсус илмий текшириш ишлар ҳам шунини тасдиқлайди.

XI аср тилида тожик тилидан кирган сўзлар ўша давр табиатига мос ўрин тутган эди. У давр хотиралари устидаги текширишлар, у даврда бу хил сўзлар сановлик — кам эканидан дарак беради. „Девони луғати турк“ маълумоти ҳам тожиклар билан ўзбеклар муносабати жуда қадимги эканини исботлайди. М. К. маълумотига кўра, боласоғунлилар ва Оқ шаҳар деб аталувчи Испайжоб шаҳрининг халқлари ҳам туркча, ҳам тожикча сўзлашар эдилар. (1—т. 22-бет.) Айрим

¹ „Ғиёсуллуғат“ арабча—форсча луғатдир. Бу асар 30 қайталаб босилган энг машҳур ва энг катта асар бўлиши билан бирга, санъат ва адабга доир сўз ва терминларни, фан ва техникага доир жуда кўп сўзларни қамраши билан, ҳар бир сўзни жуда пухта ва кенг бир суратда изоҳлаш билан ўқувчи ва олимлар диққатини ўзига жалб қилган бир луғатдир. Бу луғат китоби адабиёт ва музыкага доир кўпгина илмий асарлар яратган машҳур олим Ғиёсуддин Ҳумоиддин ўган томонидан Ҳиялистоннинг Мустафообод шаҳрида 18 асрнинг биринчи чорағида ёзилгандир.

қабилаларнинг сўзларидаги фарқи кўрсатганда М. К. бу хил фарқлар тожиклар билан аралашшдан келганини кўрсатади. Шунинг учун туркий тилда тожикча, тожик тилига кўнгина туркий сўзлар кирган бўлиши табиий. Биз бу ерда фақат „Қутодқу билик“ фактларига асосланамиз. Ҳолбуки бу масалани биргина асар тўла қоплай олмайди. Фақат у давр тилида қўлланувчи тожик сўзларидан баъзи мисоллар бўлиб қолади. Темамиз талабига мувофиқ, биз бу ерда ёлғиз „Қутодқу билик“ материали билан чекланамиз. У давр тилида *рузий — озук, панд — насиҳат, орзув, ёри, телва, биёбон, пош, равон, ҳаво, жаҳон, нард* каби тожик сўзлари қўлланар эди. *Ҳатто, то, на, ким* каби аффикслар ҳам қўлланар эди:

*Икидан бири бұл учинчи токача
Боқа кўр бу сўзлар ким ийдим сенга.
Кишидин қочарсен на қилди киши*

Ўзбек тилига тожик тилидан, тожик тилига ўзбек тилидан кирган сўзлар анча катта сонни ташкил қилади, у махсус илмий текшириш ишидир. Биз бу ерда фақат XI аср ёзма ёдгорликлари асосидаги кузатишларимиз билангина таништирамиз. Бироқ XI асрнинг етук филологи Маҳмуд Кошғарий ўз асарида фақат туркий тиллар сўзларининггина изоҳлашни ўз олдига принцип қилиб қўйган. Шунинг учун у ўз асарида у давр тилидаги қўшни халқлар сўзларини ўз принцинга мувофиқ қастдан кўрсатмаган. Шунга кўра, биз Девон орқали у даврдаги қўшни халқлар сўзларини бера олмаймиз. Бу масала учун у асардан биз иккинчи хил усулда фойдаланишимиз мумкин. Масалан, автор тутган принципга кўра, у даврда рус тилидан туркий тилларга кирган сўзларни аниқлаб бўлмаса, биз у асар орқали рус тилига кирган туркий сўзларни аниқлашимиз ва шу билан орадаги яқинлиқни зикқлашимиз мумкин. „Девони луготи турк“да берилган *бакмас, ўтук, кирпич, айва, калпак, бошмак, казна, барак, ярлик, ўрда, арқон, кумис, карандаш, кашма, аргамак, улус, юрт, кабан, талмач, куп* ва бошқа. Яна кўп сўзларни рус тилшунослари жуда қадимги даврларда рус тилига кирганини, „Слова о полку Игореве“ асаридаёқ қўлланганини ёзадилар.¹ Мана шу фактнинг ўзи ўша даврлардан бошлаб рус халқи билан алоқа яқинлигини, шунинг учун бу тилга ҳам рус тилидан кўнгина сўзлар кирганлигини тахминлашга имкон беради.

¹ а) А. П. Якубинский, „История древне русского языка“. 348-бет,
б) Проф. П. Я. Черних, „Историческая грамматика русского языка“, 299-бет.
в) Е. М. Галкина-Федорук, „Современный русский язык, лексика“, 99-бет.

Шунга ўхшаш Девон материаллари ҳинд халқи билан ҳам илмий, маънавий масалаларда ўша даврлардан бошлаб яқин алоқали эканидан дзрак беради. Масалан, *ир* Ҳиндистондан келтирилувчи иситма дориси. *Уроғун*—бир турли дори. *Буға*—бир турли дори. Бу икки хил: оқ ва сариқ бўлар эди. Оқига *оқ буға*, саригига *сариг буға* дейилар эди. *Ҳонси* — овқатни сингдирмовчи болаларга бериладиган дори ва бошқалар.

XI асрда ўрта Осиё халқларининг хитой халқи билан алоқаси яна ҳам кучли эди. Шунинг учун бу тилларга бир-биридан кирган сўзлар кўп бўлиши мумкин. Девонда фақат бир нечагина сўзлар бор. Масалан, *Ши* — катталарга, келинг, марҳамат деган маънода; *ушкурти* — нақшлик ипак кийимлик, *чинханси* — бир турли шоҳи кийимлик: *чуж* — ялтироқ ипак кийимлик, *чужим шу* бўлса керак.

XI аср тилида арабча-форсча сўзлар ҳам бор эди, лекин улар кам эди. У сўзларнинг қандай соҳада эканини таништириш мақсадида у сўзларнинг ўзини бериш мувофиқдир.

Турмушга дахиллик ва илмий сўзлар

маълум	мусоҳат
иттифоқ	қиёс
машриқ	фиск
тасниф	муфлас
китоб	мувер
лақаб	тоқат
здабулмулук	жабр
Аминул мамлакат	муқобил
халқ	қандаса
Азиз	зарб
хоин	қисмат
амсол	қусур
ашё	тазиф
айб	тасниф
вафо	адад
аёл	жазр
ибрат	фалак
висол	илм
фироқ	олим
хасм	амин
адув	хиёнат
душман	ҳурмат
жам	риоят
тафриқ	амонат

насиҳат
масъулият
ваъид
машғул
фасод
мутиъ

мард
асл
мусоҳат
қиёс
фисқ

Диний сўзлар:

Шукр
уқбо
фано
савоб
тоат
зиёрат
савоб
муҳтасиб
фосиқ
масжид
жамоат
фаришта
ҳалол
ҳаром
гафлат
ҳақ
ҳурмат

тавфиқ
салом
шифо
ажал
таъзият
амри маъруф
нахий мункар
азза важалла
тавҳид
саҳоба

Киши исмлари:

Шаддод
од

Искандар
Нуҳ

Ясама сўзлар:

шаксиз
нтоатсиз

орзулади
орзулаб равишдош
орзулар
орзуласа

Бу сўзларнинг баъзиси фақат бир ерда учраса, баъзилари бир неча ерда учрайди. Демак, булар жонли тилга сингиб кетмаган эди. Фақат *орзув* сўзи қаттиқ сингиган сўз, у ҳар ерда қўлланар эди, ундан ҳар хил феъл ва бошқалар ҳам ясалар эди. Масалан:

*Тақи орзулади кишидин кўнгил,
узум орзулаб келди эмди сенга.
Кўнгил орзуласа йироқ ер яқин,
Очун будни эшитиб ани орзулар.*

Қисқаси, арабча сўзлар тилга синггимаган бўлса ҳам, кўп-тина тожикча сўзлар кенг қўлланар эди.

СЎЗ МАЪНОСИ ТИЛДА УМУМХАЛҚ ТАЖРИБАСИ АСОСИДА ТАДРИЖИЙ ТАРАҚҚИЙ ЭТУВЧИ ТАРИХИЙ ҲОДИСАДИР

Сўзлар тилининг луғат составини ташкил қилувчи кўп қиррали бениҳоят катта баҳсдир. Тилни юзага келтирувчи бўлимлар кўп. Лексика тил илмининг ҳар бир бўлими билан зич боғланади. У ҳар бир бўлим учун асосий манба сифатида хизмат қилади ва муҳим ўрин олади. Масалан, тилининг луғат бўлими сўзлар маъносини ўргатади, Морфология бўлими: сўзлар тузилиши ва ясалишини, уларнинг ранг-баранг формал ва семантик хусусиятларини ўргатади. Грамматика: сўзларнинг бирикиш қонуниятларини ўргатади. Фонетика: сўз таркибда иштирок этган ҳарфлар ва уларнинг ўзига хос қоида ва қонуларини ўргатади.

Демак, лексика тилининг ҳар бир бўлимида асосий объект сифатида ўрин тутувчи энг муҳим ва энг катта баҳсдир. Шунинг учун совет олимлари лексикага алоҳида эътибор берганлар ва бераётирлар. Бу ҳақда В. В. Шерба, Академик В. В. Виноградов, Будагов, А. В. Звегенцев ва бошқаларнинг хизматлари катта. Сўз ҳақида айниқса профессор О. С. Ахманованинг иши диққатга сазовордир. Сўзларнинг тилда тутган аҳамияти ҳақида О. С. Ахмадова узининг қатор илмий асарларида кенг маълумот берган. Сўзларнинг тилда тутган ўринни камситувчи, уни инкор қилувчи структураллингвистларнинг тутриқсиз хато қарашларини қиттиқ танқид қилган. Шу билан бирга, у сўзнинг тилда асосий единица сифатида, турли-туман ўриндаги алоҳида аҳамиятини тил фактлари асосида исботлаб берган.

Тилда булган ҳар бир сўз турмушнинг талаби натижасида ҳар хил шароитда, ҳар хил вақтларда ва кўп турли йўллар билан юзага келади. Шунинг учун тилда бор сўзларнинг ҳар бири узининг юзага келиш тарихи билан турмушнинг тараққий босқичини, унинг тараққиёт йўлларини, халқ тарихини очиб берувчи аҳамиятга ҳам эгадир.

Сўз бир-бири билан зич боғли икки томон: материзл томон ва мазмун томонга эгадир. Улар бир-бири билан шундай зич боғлиқки, бир-бирини иккинчисидан ҳеч бир айриб

булмайди. Лекин ҳар икки томон жуда катта ва кенг соҳадир. Уларнинг ҳар бири ҳақида махсус маълумот бериш, кенгроқ ўрганишга ёрдам беради. Шунинг учун биз бу ерда фақат сўзнинг мазмун-маъно томонигагина тўхтаймиз. Шартлича унинг бир томонини текшириш, уни кенгроқ ва пухтароқ аниқлашга ямкон беради. Бу ерда шунини ҳам айтиш керакки, сўз маъносининг тушунча ва тафаккур билан муносабати масалаларига биз бу ерда тўхтамаймиз. У алоҳида ва катта масаладир. Биз бу ерда фақат сўзнинг гаплардаги луғат маъноси масаласигагина тўхтаймиз.

Сўз маъноси тилда лексикани ривожлантирувчи лексик, морфологик ва синтактик асосда юзага келган янги сўзлар қаторида ва шулар билан тенг катта ўрин тутади. Жамиятда илм ва санъатнинг, техника ва ҳўжалиқнинг тараққиёти натижасида юзага келган янгиликларни ифодаловчи янги сўзларнинг маълум бир қисми, сўзларга янги маъно юклаш йўли билан, сўзларни янги маънода қўллаш йўли билан юзага келади. Масалан, ҳозир маълум ёшдаги болаларни тарбияловчи жой маъносида қўлланивчи *боғча* сўзи ўзбек тилида янги сўздир. Бу сўз Октябрь революциясидан сўнггина пайдо бўлди. Чунки Октябрь революциясига қадар ўзбекларда бу хил тарбия жойи йўқ эди. Шунинг учун бундай сўз ҳам йўқ эди. Демак, *боғча* сўзи ҳеч шубҳасиз янги сўздир. Бу сўз илгари шу тилда *кичик боғ* маъносида қўлланиб келган *боғча* сўзига янги маъно юклаш йўли билан юзага келган янги сўздир. Демак, сўзга янги маъно юклаш билан, яъни сўз маъноси орқали тилда янги сўзлар ҳам юзага келади. Сўз маъносининг тилда тутган аҳамияти, бу мисолдагича сўз маъноси орқали янги сўз пайдо бўлишидангина иборат эмас, бу унинг бир хил мисоли холос. Сўз маъносининг истемол доирасининг кенгайиши, маъно аттенкаси юзага келадиган ўзгариш ва бошқа воситалар билан у тил тараққиётида бениҳоят муҳим ўрин тутади. Бу фақат сўз маъносини текшириш, айрим даврлардаги тараққиёт даражаси тархнини очиқ беришга хизмат қилувчи документ бўла олишини кўрсатиш учун ҳам яхши мисолдир. Бугина эмас, бир сўз ҳар турли комбинацияда бир неча қайтадан янги маъноларда қўлланиб қайта-қайталаб янги сўзлар ҳосил қилиши ҳам мумкин. Чунинчи, *жой* сўзи бугунги ўзбек тилида олти маънода қўлланади: ўтириладиган ўрин, тараф—мамлакат, майдон—бино, қисм—бўлим, хизмат—вазифа, ўрин—мартаба. *Мева* сўзи беш маънога эга: дарахт, ҳосил—натижа, касб—ҳунар, қант—курс, ҳул мева. *Чақмоқ* сўзи бир неча маънода: ёнғоқ, данак қабиларнинг мағзини олиш учун устқисми (пустини) сивдириш. Бировни бировга қораламоқ, ёмонлаб сўзламоқ. Илон, чиён, ари каби заҳарли ҳашаротларнинг заҳар-

лаши ва чивин, пашша каби майда жониворларнинг тишлаши, яшин, ўт ёқадиган тош.

Бу сўзларнинг ҳар бири ўзлари англатган бир неча маънолар билан тилда бир неча мустақил сўзларга тенг келувчи манбалардир. Бу сўзларда булган мунча кўп маънолар, ҳеч шубҳасиз, тил тараққиёт қондаларига мувофиқ турли даврларда тадрижи равишда юзага келган ўзига хос тарихга эгадир. Бу сўзларнинг қайси маъноси қачон юзага келганини урганиш тилшунослар, лексикологлар, луғатчилар учун зарур бўлса, бу сўзларнинг неча хил маъноларда қўлланишини ўрганиш бу тилда сўзлашувчиларнинг ҳаммаси учун зарурдир. Чунки ёзувчилар, олимлар, шоирлар бу сўзларнинг ҳар бир маъносидан ўз асарларида, нутқларида ўрни келганда фойдаланадилар. Бу сўзларнинг бирор маъносидан хабарсизлик улар асарларини ва улар нутқларини, лекцияларни тушунишга ҳалал беради. Бугина эмас, шоирлар сўзни маълум стилистик имкониятдан фойдаланиб, тамом янги маънода, бир мунча бошқа оттенкаларда қўллашлари мумкин.

Сўз маъносининг стилистик асосда юзага келиши яна ҳам муҳимдир. Бу хусусият сўз бойлигига бениҳоят катта ҳисса қўшувчи алоҳида соҳадир. Бунда ёзувчилар, олимлар, шоирларнинг ҳиссалари катта. Улуғ шоир Алишер Навоийнинг бу масалада ҳам хизмати беҳад улуғ. Навоий тилдаги бу хусусиятдан фойдаланиб, рангба-ранг усуллар билан тил бойлигига катта ҳиссалар қўшди. Мисол учун Навоий асарларида *чекмак* сўзининг қандай маъноларда қўлланган мисолларини олиб кўрамиз. Навоий асарларида *чекмак* сўзи турли стилистик тузилиш йўли билан бир қанча маъноларда ишлатилган. Масалан, *сайрамоқ* маъносига:

Гул чоғи гулбонг ишидир чекмак э булбул санга

Чиқармоқ маъносига:

Гар қуруғ жисмим тароғ янглиғ саросар чекса тил,

Чизмоқ, йўл солмоқ маъносига:

Куксума ҳажр ичра тирноғларки, чекти шоҳроҳ

Куйламак маъносига:

Чекиб сурдим фано ёр балки агёрим.

Тақмоқ, осмоқ, боғламоқ маъносига:

*Риштаи жонимга чексам доғи тумор айласам,
Ойттим бошимни фитрокингда чек э шоҳсуҳвор.*

Оқизмоқ маъносига:

Қуруди чеккали Қондин кўзум ниқоб қизил

Тортмоқ, чизмоқ, ичмоқ, бошдан кечирмоқ, қайтормоқ маъносида:

*Ки мен улгой эдим, улса киши, чекмак била эмгак
Бу сафха устига чектинг, шихобдин жадвал
Ишимни мугбачалар шикчи ичра сурса факих,
Денгизки боғлади зуннору, чекти соғар ҳам.
Ки мен улгай эдим улса киши чекмак била эмгак.
Ким не бу қўл сунмаку чекмак эди.*

Баланд кўтармоқ маъносида:

Кимники чекти яна қилди ничун.

Навой асарларида *чекмоқ* сўзи яна кўп маъноларда учрайди. Лекин шу мисолларнинг ўзи ҳам текстнинг турли стилистик тузилишларига мувофиқ сўзларни ҳар хил янги маъноларда қўллаш мумкинлигини исботлаш учун етарлидир. Навой сўзлардаги бу қобилиятдан тўла лингвистик ва стилистик қондаларга мувофиқ фойдаланиб, сўзларни рангбаранг маъноларда қўллашга муваффақ булган. Адабий завқ ва туйғуларини образли ифодалашга усталик билан фойдаланган. Сўз маъноларида бўлган бу хусусият, сўзлар маъноси масаласига алоҳида диққат қилиш зарурлигини келтириб чиқаради.

Сўзнинг маъноси лингвистикада лексикологиянинг семантика семасиология қисми сифатида ўрганилувчи махсус бўлиmdir. Унда сўз ва таъбирлар маъносига доир ҳар хил ўзгариш ва ўсиш ҳолатлари, сўз маъносидаги янгилик ёки эскириш ҳолатлари текширилади. Конкретлик, аниқсизлик — абстрактлик, умумий маънолик, кўп маънолик — полисемия-омоним, бир маънолик — моносемиялик, сўзнинг туғри ва мажозий маънолари текширилади. Лекин сўз маъноси ҳали жуда кам ўрганилган соҳадир. Ҳануз бу масалада олимлар қарашлари турличадир. Ҳатто бу ҳақда хато қарашлар ҳукмрондир. Айниқса ўзбек тилида бу масала тамоман янги темадир. Шунинг учун бу ҳақда бизнинг мулоҳазаларимиз масалани уртага қўйиш, мутахассислар диққатини тортишдан иборатдир, холос.

Сўзларда бўлган бу хусусият сўзлар маъноси масаласига алоҳида диққат қилиш заруратини келтириб чиқаради. Бу масалада ҳам рус тилшуносларидан фойдаланиш ва улардан ўрнак олиш зарур. Рус тилида бу ҳақда жуда кўп асарлар бор. Бу ерда „Тёзки слова“ номли асарни ёслатиш мумкин.

Шу кунларда „Тёзки слова“¹ — маъноси кўп сўзлар, номли каттагина бир китоб босилиб чиқди. Авторнинг кўрсатишича, бу китоб ёш болалар газетаси редакциясига, айрим сўзлар

¹ „Тёзки слова“, занимательные беседы и упражнения по русскому языку, Чкаловское книжной издательство 1955 г. Н. Мичин.

маъносини тушуна олмаган болалар томонидан, уша сўзлар маъносини тушунтиришларини сўралган хат асосида ёзилган экан. Китобда автор фақат болалар сўраган бир неча сўз билангина чекланмай, шу билан бирга бир қанча тушини-лиши қийин деб тахминланган сўзларни ҳам изоҳлаган, автор масалани принципаал ҳал қилишга уринган ва у, болалар учун катта ғамхўрлик ва улуғ иш қилган. Бу факт, биринчидан, сўз маъносини тушиниш асосий масала эканини кўрсатса, иккинчидан, бу масаланинг нечоғлик катталигини, кенглигини ва қийинлигини ҳам яққол ифодалайди. Сўз маъносининг қийинлигини тасдиқловчи бу хил мисоллар жуда кўп. Масалан: улуғ ёзувчи Максим Горький ўспиринлик вақтида бувиларининг ҳаддан ортиқ кулгили маънода „Ужасно смешно“ таъбирининг қўллашлари ва ўтакетган шодлик маънода: „Страшно смешно“ таъбирининг қўллашларини ва болаларга танбиҳ бериш маъносида — „қулогингни узиб оламан“ дейишларига тушуна олмаганини, улар сўзларни янглиш қўллаяптилар, деб ўйлаганини ёзади¹. Дарҳақиқат, даҳшатли, қўрқинчли маънодаги страшно сўзини тамоман бунга қарама-қарши маънодаги *кулги* сўзига қўшиш, *хунук* сўзини *шодлик* сўзига қўшиш, узиб олиш мумкин бўлган олма, узум ўрнида *қулоқ* сўзини қўллаш, сўз маъносидаги ранго ранг хусусиятларини ҳали тушуниб етмаган ёшларга янглиш туюлиши табиий. Масалан, *тула қонли* сўзи ҳозирги адабиётда тез учровчи сўзлардандир. Бироқ бу сўзни ҳаммага тушинарли дейиш қийин. Масалан: „Лекин Лениннинг образини яратиш йулидаги асосий қадам қўйилган ёди. В. И. Лениннинг саҳнадаги *тула қонли* образини яратиш проблемаси ҳар ҳолда тула ҳал этилмади қолди“². Бу гапдаги *тула қонли* сўзининг маъноси ҳар кимга дарров тушинилади, деб айтиш қийин. Чунки бу сўзнинг маъноси *қони кўп, сер қон, соғлом, бақувват, етук, қувноқ, ёқимли, ҳаёт бахш, мазмундор, сермазмун* сўзлар орқали ифодаланиши мумкин. Мана бу хил сўзларнинг мос маъносини айра олиш ёшлар учун анча қийин. У ўз вақтида махсус ўргатиш билан, бу масалада бир мунча машқлар билан пухталаниш талаб қилади. Шунинг учун бу бўлим мустақил тема сифатида ҳам, адабий асарларни анализ қилиш дарсида ҳам, ўқиш дарсида ҳам, оғзаки ва ёзма нутқни ўстириш дарсида ҳам, грамматик разборда ҳам ва ҳар қандай дарсда ҳам ўқитувчилар диққатини тортувчи асосий масаладир. Чунки ҳар қандай дарсда бирор сўзни тушинмаслик у дарсда бошдан оёқ аниқсизликка сабаб бўлади. Шунинг учун утилайётган ҳар қандай дарсда ўқитув-

¹ Қранг: М. Горький, XVII—57—58—бет, 1930 йил.

² „Тошкент ҳақиқати“ 79 570 1956, 21 апрель.

чилар унда учровчи ҳар бир сўзни тушуниш-тушунмасликларини пухта ҳисобга олишлари, бу томонга катта эътибор беришлари, бу ишда мувофиқ метод билан иш кўришлари зарур бўлади.

Классик асарлардаги сўз маъноларини аниқлаш яна ҳам қийиндир. Масалан, Навоий ўзининг устоди Абдураҳмон Жомий ҳақидаги бир мисрани олайлик.

Не камолотининг ниҳоятини бор. (Жомийнинг камолотининг чегараси йўқ) деган маънодаги бу мисрада *камолот* сўзи аввало *камолат* — *комиллик* эмас, *камолот* — *комилликлардир*, яъни Жомий ҳар бир томондан камолотга эришган киши. У араб тили соҳасида энг улуғ тенги йўқ олим эди. Ахир унинг араб тили сарфунаҳви ҳақида ёзган асарига тенг келадиган йирик ва пухта асарни ҳануз ҳеч киши яратмаган. Унинг энг етук шоир сифатида ёзган девони, ҳаммаси уни сўз санъатининг буюк устоди сифатида ҳар ёққа танитган эди. Унинг аруз, музика, тарих ва бошқа кўп соҳаларда ёзган илмий трактатлари уни жаҳон халқларига энг йирик фан арбоби сифатида танитган эди. Жомий ана шундай ҳар томонлама етук ва улуғ олим ва фозил эди. Навоий бу мисрада *камолот* сўзи билан устод Абдураҳмон Жомийнинг ана шундай ҳар тарафлама камолотлари билан ўқувчини таништирмоқчи, уни мақтаб битириб бўлмайдиган улуғ фазилатларини тасвирламоқчи. Сўзнинг бу хил маъносини тўғри ва тўла тушиниб етмаслик шоир мақсадини очишга халал беради, ҳатто гоёсини нотўғри англашга сабабчи бўлади. Масалан, шоир Фурқат асарида *фуқаро* сўзи камбағаллар, умум халқ ва эргашган бир тўда кишилар маъноларида қўллаган. Унинг қаерда қайси маънода қўлланганини аниқламаган киши асар мазмунини тўғри изоҳлай олмайди, адашади. Бу мисоллар ҳаммаси сўз маъносига алоҳида етиб бориб ўргатилгани қанчалик муҳим эканини исботлаш учун етарли далилдир.

Сўз маъноси масаласи ўзининг турли-туман хусусиятлари билан ҳам анча мураккаб бўлганидек, ўқувчилар севиюсига мослаштириб буларнинг қайбирини олдин-кейин қўйиши ва ҳар бир хусусиятни ўргатишда ўзига хос методлар қўллаш масалаларини келтириб чиқарса, иккинчидан, бу иш устида махсус назарий ва методик қўлланма асарлар яратишни ҳам талаб қилувчи катта баҳсдир. Бироқ бизда бу муҳим масала ҳалигача эътиборсиз қолмоқда. Айниқса бу масаланинг тарихи ҳақида ҳеч нарса йўқ. Ҳолбуки сўз маъноси буржуа тилшунослари тушинганча, эқлий, тасодифий ёки табиий эмас, аксинча у, тилнинг тараққиёт қонунларига мувофиқ ўзига хос тарихда яратилувчи тарихий категориядир. Сўз маъносини пухта ва кенг аниқлаш, ёлғиз тарихий асосда ўрганишга боғлиқдир.

Қадимги ёзма ёдгорликлар устида кузатишларимиз, сўз маъноси ҳар хил кўринишларга бой бир хусусият эканидан дарак беради. Уқувчиларга аниқлик ва осонлик бериш учун уларни қуйидаги хилларга айириш мувофиқ кўрилди.

I тор маънолик сўзлар маъноси кенгяйди. XI аср филологи Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, у даврда *какра* сўзи фақатгина саҳроларда битадиган, туя ейдиган бир ўтгагина қўлланган. Сўнг у ҳар бир туриш нарсага, ҳатто оғизга ҳам қўллана бошлаган. *Чизиг* сўзи XI асрда фақат тишлар — икки тишнинг бириккиш ўрни, қирғоғигагина қўлланган бўлса, сўнг ҳар нарсанинг қирғоғига ҳам қўллана бошлаган. *Ериш* сўзи XI асрда фақат от сағрисининг айиришигагина қўлланган бўлса (чорвадорлар орасида *сағри ёриш*, ёшни билдиради. Унга қадар минишга рухсат этилмайди), сўнг ҳар нарсага нисбатан ҳам яъни *ўтинга*, *сувга*, *одам* ва бошқаларга ҳам қўллана бошлаган. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, *оёқ* сўзи илгари фақат одам оёғигагина қўлланган. Сўнг ҳайвонлар оёғига қўллана бошлаган. Ҳозир бу сўз яна ҳам кўп нарсаларга *стол*, *стул*, *крават* каби турмуш асбобларига нисбатан ҳам қўлланади.

II. Сўз маъносининг торайиши. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, *эм* сўзи XI асрда *кенг*, яъни ҳар қандай касални даволаш учун қўлланадиган дори маъносида қўлланган, сўнгга бу сўзнинг маъноси торая бошлаган. Бу сўз ўзбек тилида кўпдан бери чечакка қарши укол қилиш маъносида қўлланади.

XI асрда *йилқи* сўзи тўрт оёқлик молларнинг ҳаммасига ҳам қўлланган. Сўнг бу сўз фақат от тўдаларигагина хослана бошлаган. *Кийик* сўзи XI асрда Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, ҳар бир вахший ҳайвонга нисбатан ҳам қўлланган. Сўнг уларнинг бир хилигагина: *оҳуга* хосланиб қолган. Бу мисолларда сўз маъноси тўлиқ равишда торайгандир. Сўз маъносининг торайиши қисман бўлиши ҳам мумкин. Масалан, *ўпмоқ* сўзи XI асрда икки маънода, яъни: *ичмоқ*, *ўпмоқ* маъноларида қўлланган бўлса, бу сўзнинг биринчи маъноси аллақачонлар истеъмолдан чиққан. Ҳозирги тилда бу сўзни ана шу биринчи маъносининг изи фақат *хўпламоқ* сўзидagina сақланиб қолган. Фикримизча, *хўпламоқ* — *ўпламоқ*нинг х лик вариантдир. XI аср ёзма ёдгорликларида асосан *ўл* (*ҳул*), *ўқуз* (*ҳуқуз*), *ович* (*ҳович*) шаклида учрайди. Навоий асарларида *ул*, *уқуз*, *ович* ва *ҳул*, *ҳуқуз*, *ҳовуч* тарзида икки вариантда қўлланган. Бизга асосан *ҳул*, *ҳуқуз*, *ҳович* тарзида етиб келгани шунини тасдиқлайди. Демак, бу сўзнинг маъноси қисмангина торайгандир. Айрим сўзларнинг маъноси торайиши яна ҳам характерлидир. Масалан, *том* сўзи XI асрда асосан *уй* маъносида, сўнг *ҳовли* маъносида қўл-

ланган. Ҳозир бу сўз Тошкентда уйнинг тепа қисми маъносида, Фарғонанинг айрим районларидагина ҳовли маъносига қўлланиши каби.

III. Сўзларда кўп маънолик масаласи. Маълумки сўзларнинг янги маънолар билан бойиб бориши кўпгина сўзларда кўринувчи қонуний бир ҳолга келган ҳодисадир. Тил ҳодисалари устидаги кузатишларимиз сўзларнинг янги маъно билан бойиши, тил тараққиётида катта ўрин тутувчи муҳим хусусият эканини очиб беради. Чунки сўзга сўнг юкланган янги маъно, тилда янгидан пайдо бўлган мустақил янги бир сўз каби лексик бойликка катта ҳисса қўшади, тил лексикасини ривожлантиришда катта хизмат қилади. Масалан, бир сўз маъносининг ўзгариши, янги маънода қўлланиши, истеъмождан чиқиши, унинг пассивланиши, активланиши, бошқа сўзларга катта таъсир қилади. Натижада бирор янги сўз юзга келади. Бу жиҳатдан сўз маъносини тарихий асосда текшириб аниқлаш, янги сўзлар юзга келишини очиб боришга ҳам хизмат қилувчи аҳамиятга эгадир. Масалан, юз сўзи ҳозирги ўзбек тилида бир неча маънода қўлланади: 1 — маълум сон; 2 — одам башараси, бирор нарсанинг устки томони: *қоғоз юзи, китоб юзи, ер юзи, ор — номус* каби. Бу сўз ўзи англаган ҳар бир маънога мувофиқ тилда ўшанча мустақил сўз каби ўрин тутаяди. *Юзлаб, юзтадан, юзларча, юзинчи, юз-юз* ва бошқалар биринчи маъно асосида юзга келган бўлса, *юз, юзлашмоқ, юзлаштирмоқ* ва бошқалар иккинчи маъно асосида юзга келгандир. Демак, сўзларда мавжуд бўлган ҳар бир маъно, тилда мустақил сўзлар соини ортдиришга хизмат қилувчи катта баҳдир. Кўп маънолик халқ жонли тилига ҳам чуқур сингиб кетган ҳодисадир. Бу усул билан халқ тилида жуда осонлик билан янги сўзлар ясала беради. Масалан, *полвон* сўзи бунгача *бақувват, кучли* одамларга, хусусан курашда шухрат қозонганларга қўлланиб келган бўлса, сўнгги вақтларда бу сўз билан экскаватор — машинани атай бошладилар, ҳақиқатда бу аташ тил қонунига мувофиқлиги билан тилга сингиб бормоқда. Лекин сўзлардаги ҳар бир маъно хусусияти бир хил эмас, ҳар хилдир. Баъзи маънолар актив, баъзилари пассив бўлиши мумкин. Булар ана шу янги маънонинг турмушдаги роли, у ёки бу сўзнинг тилда тутган позицияси ва сўзларда бўлган потенциал имкониятларга мувофиқ юзга келувчи ҳолдир. Сўзларда янги маъно келиб чиқиш усули билан ҳам, унинг сўзларга сингиш хусусияти жиҳатидан ҳам, сўзларда кўп-озлик жиҳатидан ҳам турличадир.

Айрим сўзларда кўп маънолик доимий бўлади. Сўз қаерда қўлланилмасин, унда ҳар вақт у маънолар киши эиҳида акста беради. Фақат текст орқалигина киши у ёки бу маънога

хослаб олади. Масалан, *ёз* сўзини эшитар экан, киши зеҳинда дарров: *ёзмоқ*, *ёймоқ*, маълум йил фасли маънолари қаторлашади. Шундай ҳам бўладики, баъзан текст орқали ҳам, маъноларни айириш қийин бўлади. Балки ёзувчилар атайлаб бу хусусиятдан сўз уюнига фойдаланадилар. Масалан, шоир Фурқат сўзини шундай қўллаган:

*Мен дедим **фурқатда** гурбат бор экан тақдирда.*

Бу ерда фурқат сўзининг икки маъноси: 1—шоирнинг тахаллуси, 2—Ватандан узоқлик маъноларини айира олмаслик учун атайлаб қўллаган. Бу ҳодиса классик адабиётда тез учрайдиган ҳодисадир. Буни *лутф* деб аталади. Сўздаги кўп маъноликдан, қонун-қоидаларга бой катта баҳс—туюқдан ҳам шоирлар кенг фойдаланганлар. Навоийда бунга мисол жуда кўп.

*Шамъ янглиғ ёнадур бошимдин ўт;
Куз ёшимдин ер юзида унди ўт;
Қон ёшим қилди йўлангни лоззор;
Мунча тақсир айладим қонимдин ўт.¹*

Навоийнинг бу туюғи кўп маънолик *ўт* сўзи орқали тузилган. Бу туюқда 1-*ўт*—олов, 2-*ўт*—усимлик, 3-*ўт*—кечирмоқ, афв этмоқ маъноларида қўлланган. Навоий асарларида кўп маънолик сўзлардан қарама-қарши қўйиб, сўз уюнига фойдаланиш ҳам тез учрайди:

*Кимки қилур чинлик алардин ҳавас,
Қошлари устида кўрар чини бас²*

Бу байтда Навоий *чин* сўзидан сўз уюнига фойдаланган. Биринчи мисрада *чин* сўзи ростлик, иккинчи мисрада *пешона тириши*, *қовоқ солиш* маъносига қўлланган. Навоий уз давр одамларидан шикоят қилиб айтади: Бу одамлардан чинлик, ростлик, тўғрилиқ истасанг, уни тополмайсан, уларда фақат чин (*пешона тириш*, *диққатбозлик*) гина топасан, холос.

Жонли тилда ҳам бу хусусиятдан сўз уюнига фойдаланиш кенг тарқалган ҳодисадир. Қозига юз сўм пора берган кишининг ҳукум мажлисида қозига: *юзимга қараб гапиринг*, дейиши; қирқ сўм пора берган кишининг қозига: *қирқиб-қирқиб гапиринг*, дейиши ҳақидаги анекдотлар каби. Ҳатто халқ тилида қўшма сўзлардан ҳам бу хил сўз уюнларига фойдаланиш тез учрайди. Масалан, Сизга кўпдан бери бир *итлик қилинг* деб илтимос қилган эдим, деган гапда *итлик қилинг* ибораси билан сўзловчи сўз уюни қилган: *Итлик қилинг*: ит топиб беринг, ёки итлингизни кўрсатинг, деган

^{1,2} Қараиғ: 1 — Навоий.

² К. К. Юдахин, Материалъ по вопросу о звуковом составе Чагатайского яз. Сб. культура и письменность востока кн. IV.

маънода ишлатган. Бу хил мисолларни классик адабиётлардан кўп олимлар ўз асарларида кўрсатганлар². Кўп маънолик сўзларни маъно хусусиятларига кўра дастлаб иккига айриш мумкин: 1-доний кўп маънолик сўзлар. 2-вақтли кўп маънолик сўзлар. Ҳамма вақт кўп маъноликлик аниқ кўриниб турган сўзлар омоним ва полисемия дейилган махсус бўлимда ўрганилади.

IV Омоним ва полисемия сўзлар тарихидан.

Полисемия ва омоним сўзлар тарихий хусусиятдир. Улар шакл ва функция жиҳатларидан бир хил бўлсалар ҳам, улар ўзларидаги маъниларнинг юзага келиш сабаблари билан бир-бирларидан фарқ қиладилар.

Шакли бир, мазмуни ҳар хил сўзлар тилшуносликда омоним сўзлар деб юритилади. Масалан, *от* сўзи предметларнинг умумий исми, миқналадиган *от* ва феъл маъноларини англатади. *Ўнг* сўзидан *эса*, *осон*, *тараф*, *олд* сингари маъноларни тушунамиз. *От* сўзидан англашилган маънолар бир-биридан катта фарқ қилади. *Ўнг* сўзидан келиб чиқадиган маънолар бўлса, бир-бирига жуда яқиндир. Шунинг учун ҳам бир-биридан мазмунан фарқли ва узоқ сўзлар омоним, англаган мазмунлари бир-бирига яқин ва боғлиқ бўлган сўзлар полисемия сўзлар деб аталади.

Демак, омоним сўзлар бир неча мустақил сўзларнинг алоҳида шароит натижасида бирлашишидан иборат бўлса, полисемия сўзлар бир сўзнинг тил тараққиёти қонунарига мувофиқ янги мазмун ва аттенкалар билан бойишининг натижасидир. Бундай сўзларни ўрганиш сўз бойлигини ошириш, услуб маданиятини пухта эгаллаш ва ниҳоят рус тилини асосли равишда ўрганиш учун ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Маҳмуд Кошғарий „Девони лугати турк“ асарида *ўт* сўзнинг усимлик, қуруқ хашак, даво ва захар сингари тўрт хил маънода ишлатилганини айтади. Ҳозирги *ўт* сўзи *ўтмоқ* феълининг ўзги каби янги маъно билан бойиган. Тарихий маълумотларга кўра, олов маъносидаги *ўт* сўзи тамоман бошқа узакдир. Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг аслини *ўрт* деб кўрсатади. Навоий асарларида бу сўз *ўрт* ва *ўт* шаклларида ҳам қўлланган.

*Шаҳду маю таб ила ҳаво тўрт
Чун муштаил ўдди солдилар ўрт.*

Таржимаси: ширанинг, майнинг, ҳавонинг ва одамнинг ўзидаги иссиқлик қўшилишгач, кишини уртаб юборади. Еки:

*Кўшдек олам оро базм чоғи
Жаҳонга ўрт солиб разм чоғи,
Менигдек заъф утидин жонидан ўрт,
Юзин кўрмак хайлидан қўзи тўрт.*

Бундай мисоллар Навоий асарларида *олов* сўзини XI асрдаги *урт* вариантыга мувофиқ қўлланганини кўрсатади. Ҳозирда бу вариант тамоман қўлланмай, фақат *ут* вариантыгина мавжуддир. Кейинчалик *ут* сўзига юклаган феъл маъноси тилмизда актив қўлланаётир ва турли хил мазмунидаги феъллар ҳамда исмлар ясашга хизмат қилвётир. Масалан, *кечмоқ*, *афв этмоқ*, *ўтказмоқ*, *ҳаёлоан кечирмоқ*, *ўтказиб юбормоқ*, *ўтроқ*, *ўткинчи*, *ўтов* ва бошқалар.

Кўп маъноли сўзлар ва омонимлар XI асрда анча кенг тарқалган сўзлардир. Бу сўзлардан ёзувчилар у даврда ҳам сўз уйинига фойдаланганлар. *Қарши* сўзининг *сарой* ва *тескари* каби мазмунидан XI асрнинг дидактик достони „Қутодғу биллик“ да қуйидагича ифодаланган.

*Бу беклар эви оди қарши турур—
Бу қарши ичиноаги қарши турур.*

XI аср ёдгорликлари устидаги текширишлар у давр сўзларида бу хусусият жуда эски ҳодиса эканидан XI аср тилида анча кенг тарқалганлигидан хабар беради. Бунинг учун қуйида айрим намувалар келтирамыз.

1. *Бут*: сон, қиммат баҳо феруза, отбоқарга бериладиган музд.¹
2. *Уд*: вақт, сигир эрғуча.²
3. *тур*: уй тўри, ов учун қўлланадиган тур.³
4. *ошук*: қўл, оёғ ошуғи, қалқон.⁴
5. *От*: ном, лақаб, миниладиган от.⁵
6. *Утук*: дазмол, ич кетиш касали.⁶
7. *Уя*: уя, буродар.⁷
8. *Қош*: қош, тоза тош, чекка — қиргоқ.⁸
9. *Қарши*: сарой, тескари.⁹
10. *Тонг*: эрта, таажжуб, баравар.¹⁰
11. *Унг*: ранг, осон, тараф, олд.¹¹
12. *Қир*: ариғ лави, тепзлик.¹²
13. *Арқинш*: карван, элчи.¹³

1	Девони лугати турк III т. 36-бет.
2	„ — „ I т. 34-бет.
3	„ — „ I т. 113-бет.
4	„ — „ „
5	„ — „ I т. 48-бет.
6	„ — „ 49-бет.
7	„ Девони лугати турк“ т. I 35-бет.
8	„ — „ т III 113-бет.
9	„ — „ т I 374-бет.
10	„ — „ 31-бет.
11	„ — „ 261-бет.
12	„ — „ 62-бет.
13	„ — „ 234-бет.

14. *Ўғур*: давлат, вақт, бадал, сафар муваффақияти.³
15. *Орқа*: орқа, ёрдамчи.²
16. *Сигир*: шоҳлар ови, сигир.³
17. *Ўчирмоқ*: совитмоқ, йўқотмоқ.⁴
18. *Ачинмоқ*: сийламоқ, ешмоқ.⁵
19. *Боғ*: новда, узум.⁶

Бу хил омоним сўзлар намуналарни XI аср ёдгорликларидан жуда кўплаб келтириш мумкин. Лекин шу намуналарнинг ўзи ҳам бу ҳақда маълум хулосалар чиқаришга имконият беради. Бу сўзларни дастлаб иккига айирish мумкин: 1—бирдан ўнгача бўлган сўзлар; 2—ўндан ўн туққизгача бўлган сўзлар.

1—группа 1—10 гача бўлган сўзлар ҳар бири бир неча мустақил сўз бўлиб, сўнг қандайдир шароит натижасида бирихилликка айланган сўзлардир. Бундай бир хилликка айланиш усуллари кўпдир.

Омоним сўзларнинг тилда кўплиги ҳам бу хусусиятни тилда зарурий ҳодисалигини, бу ҳодисани келтириб чиқарувчи сабаблар кўплигини англатади. Ҳақиқатда омоним сўзларни келтириб чиқарувчи сабаблар кўпдир. Уларнинг бири юқоридан *ут* сўзи устида кўрилган фонетик хусусиятдир. *Олов* маъносигаги *ўрт* сўзи ҳарф тушиш натижасида омонимликка айланган сўзга мисолдир. Омоним ҳолга кечиш айрим сўзларда ҳарф алмашиш натижасида ҳам майдонга келар эди. Масалан, *улурди* сўзи XI асрда икки маънода қўлланар эди:

1—*улурди*: ҳул қилди; 2—*утирди*. Демак, бу сўзнинг омоним ҳолга ўтиши тилдаги *х* лашиш, *а* ни ҳа лаш ҳодисаси билан боғлиқдир.

Сўзларни омоним ҳолга кўчиш сабабларидан бири сўз ясалиш ҳодисасидир. Масалағ, *ўғур* сўзи XI аср тилида вақт, давлат, сафар муваффақияти, бадал маъноларида қўлланилар эди. *Ўғур* исмидан *ўғурлади* феълини ясаб, *вақтида қилди* мазмунида қўлланганда, бу сўздан *ўғурлик қилди* мазмуни ҳам келиб чиқади, яъни янги мазмун—омоним ташкил қилади.

Омоним сўзлар пайдо бўлиш усуллариининг бири, айрим сўзлар бошқа бирор шевада бошқа мазмунда қўлланишидан келар эди. Масалан, Ҳазар тилида *балиқ* сўзнининг уч мазмунда қўлланиши шунга мисолдир.

1	Девони аугати	турк*	61-бет.
2	—	.	302-бет.
3	—	.	95-бет.
4	—	.	429-бет.
5	—	.	173-бет.
6	—	.	342-бет.

Бу хил хусусиятни ҳозирги кунда мавжуд бўлган айрим сўзлар ҳам тасдиқлайди. Маълумки, *лапша* сўзи тил остида пайдо бўладиган бир чиқиқ ёки шиш мазмунидадир. Темирчилар бу сўзни кетмонга энсиз туникадав қилинадиган ямоқ мазмунида ҳам қўллайдилар. Сўнгги вақтларда бу сўз учинчи хил мазмунда — суюқ хамир овқат мазмунида ҳам қўллана бошлади. Бу сўздаги омонимлик хусусият аввал бошлаб ҳарф алмашишдан келган бўлса, иккинчидан рус тилидаги шу сўзнинг ўзбек тилига кириши натижасида пайдо бўлди. Омоним сўзларининг вужудга келиши сабабларидан бири — шаклан ўхшашликдир. Масалан, XI асрда *тупиқ* сўзи оёқ түпиги ва коптов сингари икки хил маънони англатар эди. Бу сўздаги хусусият шаклан ўхшашликдан келиб чиққандир.

Омоним сўзларнинг келиб чиқиш сабаблари жуда кўп. Лекин юқорида кўрсатилган мисолларнинг ўзи ҳам омонимлар тилнинг ички тараққиёт қонунарига мувофиқ турли йўллар билан келиб чиқувчи ҳодиса эканидан дарак беради.

Юқорида келтирилган иккинчи группа ўндан 19 гача бўлган сўзлар ҳам, шакли бир, мазмуни ҳар хил сўзлардир. Лекин булар омонимлар эмас, балки кўп маъноли сўзлар қаторига киради. Тилшуносликда бу хусусиятни полисеми деб юритилади.

Бу сўзларнинг маънолари бир-бирдан узоқ, алоҳида-алоҳида маънолар каби тушунилса ҳам, синчиклаб қараганда у мазмулар бир-бирига боғлиқ равишда майдонга келган маънолардир. Масалан, *ўнг* сўзининг *осон*, *олд*, *тараф*, *ранг* сингари мазмуларининг ҳаммаси бир-бири билан алоқадордир. Сўзларнинг янги мазмулар билан бойиши турли усул ва формаларга бой бир хусусиятдир. Баъзан у қўшимча янги мазмун сифатида қўлланади, баъзан олдинги мазмуни суриб чиқаряди ёки ўзгартиради. Шундай қилиб, бу хусусият тил тараққиётига, лексика бойлигига катта ҳисса қўшади.

Айрим сўзлар XI асрда қўлланган бутун мазмулари билан тула етиб келган. Масалан, *ўнг*, *тонг*, *орқа*, *уч*, *огиз*, *қовоқ* каби сўзлар XI асрда қандай маънода қўлланилган бўлса, шу вақтгача ўшандай маънода қўлланади. Лекин бу сўзлар ҳозир яна бир қанча янги маънолар билан бойиган. Иккинчи хил сўзларда илгари қўлланилган маъноларнинг бир қисми истемолдан чиққан. Масалан, *сигир* сўзи XI асрда якки маънода қўлланган бўлса, бизгача унинг бир маъносигина етиб келган. Айрим сўзлар эса, бир оз торайган ва баъзи бир янги маънолар билан бойиган. Масалан, *ошуқ* сўзи илгари 2 маънода қўлланган. Лекин ҳозирда қўлланувчи *ошуқ* сўзининг учинчи хил маъноси Девонда кўрсатилмаган. Демак у даврда бу маъно йўқ эди. Ҳолбуки ҳозирда *ошуқ* сўзининг *ортиқча* маъносида қўлланилиши машҳур. Демак, илгариги даврларда

бу сўз сифат функциясида қўлланилган эмас. Демак сўз маъносининг кенгайиши, торайиши ёлғиз лексик ҳолатгина эмас, шу билан бирга морфологик хусусиятларга ҳам эга.

Қадимги ёдгорликлар тили устидаги кузатишлар сўзларнинг янги мазмун билан бойиб бориши анча кенг ҳодиса эканидан дарак беради. XI асрга қадар *ун* сўзи фақат товуш маъносидан қўлланган бўлса, кейинчалик бу сўз *товуш*, *ун* (хамир қилинадиган *ун*), *майда нарса*, *унмоқ*, *усмоқ* маъноларини олган. *Ариғ* сўзи қадимда тоза маъносидагина қўлланган бўлса, ҳозир *оқар сув ўрни* маъносидан ҳам қўлланади. Буларга ухшаш *адоқ*, *чалма*, *туғма* сингари сўзларни кўплаб мисолга келтириш мумкин.

Омоним сўзларнинг икки-уч хил маъно аяглатиши ўз-ўзидан маълум бўлган ҳодиса каби тушунилиши мумкин. Аслида масала жуда мураккабдир. Омоним сўзларнинг ҳар бири бир неча юзлаб сўзларни ташкил этувчи, кенг изоҳ талаб қиладиган ҳодисадир. Масалан, *кир* сўзи кийим — кечакнинг *кири*, *буйруқ*, *ишга жойлашмоқ*, *етмоқ*, *етишмоқ*, *ун ёшга кирди*, *юзга кириш*, *қишга кириш*, *қарзга кирди* каби жуда кўп хил маъноларни аяглатиш мумкин. Бу сўздаги *кир* буйруғидан аялган *кирмоқ* феъли ва *кир* исмидан аялган *кирламоқ* феъллари шу узакдан бир неча юзлаб феъл сўзлари аяғлиши мумкинлигини кўрсатади. Омоним сўзлар тилда бир неча юзлаб сўзларни ташкил этувчи кенг ва катта бўлиmdir. Шунинг учун ҳам бу ҳодисага тил тараққиёти қонунларига мувофиқ сўзни янги мазмунлар билан бойитиб боровчи, ўзгариб, ўсиб, сўзни янги-янги мазмунлар билан бойитувчи хусусият сифатида қаралмоғи ва мактабларда она тили дарсида бунга алоҳида эътибор берилиши керак.

Академик В. В. Виноградов омонимларни ҳар бир даврда ҳам асосий сўз базасида янги сўзлар аяшга хизмат қилувчи муҳим хусусият деб кўрсатади. Ҳақиқатан, омонимлик хусусияти тилда ёлғиз сўз мазмунининг бойишидангина иборат бўлган хусусият эмас, шу билан бирга сўзда янги грамматик ҳодиса аятувчи, бир хил сўз категориясидан иккинчи хил сўз категорияси аяшга ҳам хизмат қилувчи, тил тараққиётида энг актив иштирок этувчи ҳодисадир.

Айниқса сўнги вақтларда мактабларда сўз составини ургатишга алоҳида аҳамият берилгани программалардан равшан кўринади. Айрим адабий асарларни анализ қилишда ҳам, ўқиш дарсида ҳам, оғзаки ва ёзма нутқни ўстириш масаласида ҳам, грамматик разборда ҳам лексикага катта ўрин берилади.

Сўзларда кўп маъноликнинг юзага келиш усуллари, сўзларда янги маъноларнинг пайдо бўлиши ҳам, уларнинг сабаблари ҳам турличадир. Масалан, *енгил*, *тирик*, *гилам* сўз-

ларини олайлик. Булардан *енгил* сўзи тўрт маънода: 1 — *бегирнинг қаршиси*, 2 — *жиддий эмас*, 3 — *қулай, осон*, 4 — *ёқимли* маъноларда қўлланади. *Тирик* сўзи беш маънода: *жомли, гайратли, тетик, чаққон, куврак* маъноларида қўлланади. *Гилам* сўзи биргина маънода: уйга солинадиган палос. Лекин ёзувчилар *гилам* сўзини гулзорнинг ранг-баранг гуллари, кукат маъноларида ҳам қўллайдилар: Майдон чиройлик *гилавлар* билан безалган, ер юзини кўк *гилавлар* қоплаган эди каби.

Юқоридаги *енгил, тирик, гилам* сўзларининг турли маънолари турличадир. Енгил ва тирик сўзларидаги кўп маънолик сўзнинг асосий маъноси теварагида истеъмоладан объектларига нисбатан турли маънолар ҳосил қилиш асосида келиб чиққан. *Гилам* сўзнинг янги маъноси сўзнинг асосий маъносидан келиб чиққан бўлиб, ҳар вақт ва ҳар ким учун ҳам бир хилда истеъмоладан қилинадиган умумий маъно бўлмай, балки ёзувчининг адабий тили билан, ундаги образли ифода билан боғли келиб чиққан мажозий маънодир.

Сўзларни мажозий — кўчирма маънода қўллаш масаласи. Сўзларни кўчирма маънода қўллаш халқ тилида жуда илгарилардан бошлаб қонда ҳолига кирган муҳим бир хусусиятдир. Сўзларни кўчирма маънода қўллаш лексик бойликка катта ҳисса қўшувчи стил равонлиги, ифода мазмундорлиги, таъсирли, ёқимли ифода яратишга хизмат қилувчи муҳим воситадир. Сўзларни кўчирма маънода ишлатиш усуллари кўп. Дастлаб уларни икки катта бўлимга айриш мумкин:

1—тил тараққиёт қонунларига мувофиқ илгаридан халқ тажрибасида умумий қонда ҳолига кирган усул.

2—сўзлар орасидаги бирор ўхшашлик асосида кўчирма маънода қўллаш усули.

Биринчи хил асосда кўчирма маънода қўллашнинг ҳам турлари кўпдир. Улар фанда айрим бўлимларга бўлинади ва махсус терминлар билан юритилади. Ўқувчиларга осонлик бўлиши учун биз уларни қуйидагича турларга айирдик.

1—сўз узининг функцияси — маъносидagi бирлик асосида янги маъно англатади. Масалан, *тугма* сўзи XI аср ёзма ёдгорликларидан тўн ва кўйлақлар ёқасини тугувчи иш эди. Ҳолбуки ҳозирги *тугма* сўзи иш эмасдир. Ҳозирги *тугма* сўзида биз темирдан, ёғочдан, садафдан, елим ва бошқалардан махсус шаклда ясалган нарсани тушинамиз. Демак, аввалги *тугма* ҳозирги *тугма*дан шакл ва материалда тамоман фарқли нарсалардир. Лекин шунга қарамай ҳозиргача шу сўзнинг ўзи сақланиб келади. Бу сақланиб келишда функция бирлиги асосдир. Яъни илгариги *тугма* ишдан бўлишига қарамай, у тугиш, бириктириш, боғлаш вазифасини бажарган. Ҳозирги *тугма*

нидан бўлмай, бошқа материалдан бўлса ҳам, ана шу вазифани бажаради. Яъни тўн ва қўйлақ ёқаларини боғлайди, бириктиради, тугади. Улоғ сўзи XI аср ёдгорликларида махсус от, яъни хон томонидан маълум масофа — бекатдан иккинчи бекатга тез бориб чарчаш натижасида бошқаси билан алмаштирилувчи от маъносида қўлланган. Сунг қачондир бу сўзга яна қўйидаги янги маънолар юкланган: 1—*от—эшак*, 2—*пойга*, 3—*ямоқ*. Бу янги маъноларнинг ҳар бири ҳам улоғ сўзининг дастлабки маъноси билан функцияда бирдир, яъни бу сўзларнинг биринчи маъносида асос улаш воситаси, бир райондан иккинчи районга уловчи, иккинчи маъносида бирлаштирувчи, йиртилиб, узилиб кетган булакларини улаш—бирлаштиришдир.

Ин сўзи XI аср тилида фақат йиртқич ҳайвонлар ётоғи маъносидагина қўлланган. Сунг бу сўзлар ҳар бир жонивор ётоғига ҳам қўллана бошлаган. Масалан: бу ерда арининг ини бор—майда жонвор ётоғи. Инига уриб кетди—одам ётоғи. *У* ерга мучича ин қўйипти—парранда ётоғи. *У* ерда камалакнинг ини бор—болаларга ваҳима солиш учун жуда катта ҳайвон маъносида қўлланган, бу сўз ҳозир ҳам йиртқичларга нисбатан ҳам қўлланишдан дарак беради. Демак, *ин* сўзи ҳозирги тилда деярлик ҳар қандай жонвор ётоғига қўллана бошлаган. Навоий асарларида ҳам бу сўз маъноси кенгайган ҳолда учрайди. Ҳатто Навоий асарларидаги баъзи фактлар бу сўз маъносининг кенгайиши яна ҳам илгариги ҳодиса эканидан дарак беради.

*Тор ини сичқонга солиб эрди гам.
Қуйруғига боғлади гирбол ҳам.*

(*Ин*и сичқоннинг ўзига ҳам тор эди-ю, баднафслик қилиб думига қўлга туширган галвирини ҳам боғлаб олди). Бу мақол жуда илгарилардан қўлланиб келаётган халқ мақоли экани, Навоий ундан уста фойдаланганини эътиборга олганда, бундаги *ин* сўзи маъносининг кенгайиши жуда қадимги халқ мақолида бошланганига шубҳа қолмайди. Демак, бу сўз маъноси жуда илгаридеёқ кенгайган. Бунда ҳам функция бирлиги асос бўлган.

2—Сўзнинг янги маънога кўчиши сўзларнинг турар жойдаги яқинлиги асосида ҳам келиб чиқади. Бу хусусият XI аср тилида ҳам мавжуд эди. XI аср филологи Маҳмуд Кошғарий *улка* сўзини хафаланиш маъносида қўллаш шу асосда, яъни хафаланиш ўша жойда—ўшқада пайдо бўлиш натижасида кейинги янги маъно келиб чиққан деб кўрсатган ва бунга мисоллар кўп деб уқтирган. („Девони лугати турк“.) Бу ҳодисага ҳозирги тилда ҳам мисоллар кўп. Масалан: Бир лаган едим, бир самовар ичтим, деганда *лаган*

сўзини овқат маъносида, *самовар* сўзини чой маъносида қўлланган. Бу сўз маъносини кучириб қўллашда чой ва ош сўзларининг самовар ва лаган сўзлари билан турар ўрни яқинлиги, бирлиги асосдир.

3—Бир сўз ўрнида иккинчи бир сўз қўллаш. Бу бир неча хилдир.

Бутун нарса ҳақидаги сўзни унинг бўлаги ҳақидаги сўз билан, ёки аксинча бўлак ҳақидаги сўзни бутун ҳақидаги сўз билан ифодалаш. Масалан, сўз ибораси XI аср тилида уч хил: 1—нутқимиздаги ва гаплардаги гап бўлакларидан бири, 2—насиҳат, 3—нутқ маъноларида қўлланган. Ҳозир бу сўз *ваъда*, *ютуқ*, *текст* ва бошқа кўп маънолар билан бойиган.

Сўзнинг нутқ, гап насиҳат, текст, ваъда маъноларида қўлланиши бутун ўрнида бўлакни қўллаш натижасидир.

Боғ сўзи XI аср тилида уч маънода қўлланган: 1—боғловчи новда, чизимча, 2—шоҳ ва ўсимлик туплари. (Ўсимлик—узум оснш учун ишлатиладиган новда). Бу сўзнинг биринчи икки маъноси бизгача ўзгаришсиз етиб келган. Учинчи маъноси ўзгариб кенгайиб етиб келган. Яъни фақат ўсимлик, новда маъносидагина эмас, ток ва бошқа хил дарахтлар тарбияланувчи ва махсус катта—кичик территориядаги жой маъносида етиб келган. Ёки *бош* сўзи XI аср тилида *калла*, *яра*, *олдин* маъноларида қўлланган. Бу сўзнинг яра маъноси истеъмолдан чиққан. Сўнг *бошлиқ*, *оқсоқол*—*катта*, *ақл*, *туёқ*, *қобилият* ва бошқа маънолар билан бойиган. Ана шу янги маънолардан оқсоқол маъноси бўлак ўрнида бутун қўллаш асосида келиб чиққан янги маънодир. *Том* сўзи XI асрга қадар *уй* маъносида, XI асрда янги маъно билан бойиган, девор маъносида ҳам қўлланган. Навоийга қадар ҳам шу сўнгги маъноси сақланган. Сўнг айрим жойларда Тошкентда уйнинг тепаси, айрим жойларда—Фарғонада ҳовли маъносида қўллана бошлаган. Бутун ўрнида, бўлак, бўлак ўрнида бутун қўллаш тилда жуда қадимдан сингиган ҳодисалигига мисоллар кўп. *Ой* сўзнинг юлдуз ва 30 кунлик муддат маънолари, *кун* сўзнинг кўёш ва бир кунлик муддат маънолари шу асосда келиб чиққанлардандир. Бу хусусият жонли тилда ҳам кенг тарқалган ҳодисадир. Беш қўл барабар эмас, деганда қўл сўзи бармоқ маъносида, яъни бутун бўлак маъносида қўлланган. *Ўрук* сўзини баъзан дарахт маъносида қўллаймиз; ўрукни кесдик. Баъзан шох маъносида қўллаймиз: қуш ўрукка қўнди. Баъзан унинг ҳосилини мева маъносида қўллаймиз: ўрук едим каби. Бу хил қўллаш бутунни бўлак билан, бўлакни бутун билан қўллаш қондаси асосида келиб чиққан. Уни Тошкентда кўрдим, бу китоб мактабда бор, бораётганида ўнг томонда,

дейилган гапларда Тошкент сўзи, унинг жуда кичик бир қисми; маҳалла, уй, жой маъносида, мактаб сўзи қироат-хона маъносида, жуда узоққа чўзиладиган ўнг томон сўзи орқали унинг жуда кичик бир ери ифодаланган. Булар ҳам бундай ўрнида бутун қўллашнинг алоҳида бир туридир.

Бир сўз ўрнига иккинчи сўз қўллашнинг яна бир тури нарса ўзи ясалган материал номи билан аталишидир. Масалан: узук ҳақида суралган сўроққа, кумуш, жез, олтин дейилиши, кийим ҳақидаги сўроққа шоҳи, ип деб жавоб берилиши каби. Китоб оти автор номи билан аталиши ҳам шунга мисолдир. Чунончи: Ленин ўзимда бор, Марксни библиотекадан оламан, дейилганда Ленин, Маркс сўзлари уларнинг асарлари номи ўрнида қўлланган.

Кўчирма маънода қўллашнинг яна бир тури умумий нарса, тўданинг ўрнида хусусий, ёлғиз нарсани қўллаш, ёки аксинча хусусий, ёлғиз нарсанинг ўрнида умумий сўз қўллашдир. Масалан, бирор масалада эрларни ёки аёлларни айбловчига қарши гап унинг эрлар, ёки аёллар бўлишида эмаслигини аяглайтиш учун айтилган гап: бунда Каримми, Кароматми фарқи йўқ, дейилган гапда Карим сўзи эрлар сўзи ўрнида, Каромат сўзи хотинлар сўзи ўрнида қўлланган. Советлар даврида Шариф билан Шарафатнинг ҳуқуқи тенгдир. Унинг яна бир тури бирор нарса хусусиятини иккинчи бир нарсага қўллашдир. Масалан: ер яна сахийлик кўрсатди, деганда одамларга хос бўлган сахийлик хусусияти ерга нисбат берилган. Ҳали хомсиз пишарсиз, дабдабадан тушарсиз, дейилганда, аслида меваларгагина хос қўлланувчи хом, пишмоқ сўзларининг одамга қўлланиш ҳам шу асосда келиб чиққан.

II ўхшашлик асосида сўзларни кўчма маънода қўлла-ниши. Буни бир-бирига яқин икки хилга айриш мумкин: 1—Истиора. 2—Киноя.

Истиора икки нарса орасида бирор хусусиятдаги ўхшаш-лик асосида бир сўз маъноси иккинчи нарсага кўчирилади. Булар бир неча хилдир.

Шаклий ўхшашлик асосида ҳам сўз янги маънога кўчи-ши мумкин. Масалан, юз сўзи XI аср тилида икки маънода: 1—одам башараси, 3—маълум сои маъносида қўлланган бўлса ҳам, у сўнгра ҳар нарсанинг кўзга кўринувчи устки қисмига ҳам қўллана бошлаган. Ҳовли юзи, сув юзи каби. Юз сўзининг нарсанинг устки қисми маъноси—иккинчи маъно, икки предметнинг ташқи кўринишидаги ўхшашлик асосида юзага келган маънодир. Бу хусусият, яъни сўзлар-нинг шаклий ўхшашлик асосида янги маънога кўчиши тил-да оммавий тусга кирган ҳодисадир. Масалан, тиш сўзи XI асрда фақат одам ва ҳайвонлар тишигагина қўлланган

бўлса, сўнг у арра ва тиф шаклидаги ҳар қандай асбоб учига ҳам қўллана бошлагани каби. Моланинг тиши, майда тишлик арра, катта тишлик арра, искана тиши ва бошқалар.

Бурун сўзининг асосий маъноси одам юзида ва ҳайвон башарасидаги маълум ҳид билиш, ҳидлаш аъзосидан иборатдир. У қачондир ҳар нарсанинг кутарилиб чиққан қисми тумшугига ҳам қўллана бошлаган. Чойнак бурни, оёқ кийимининг бурни (учи) ва бошқалар. Маъноси шу асосда кенгайган *тил*, *огиз* каби сўзлар жуда кўпдир.

Сўзлар ранг ухшашлиги асосида ҳам янги маънога кучади.

Классик адабиётда сўзни ранг ухшашлиги асосида кучирма маънода қўллаш, сўз ўйинлари кенг қўлланиши ҳаммага маълум. Масалан, оқликдан киноя урнида *кофур* сўзини қўллаш, қора маъносида *ипор* сўзини қўллаш Навоий асарларида жуда тез учрайди. Бу сўзларнинг рангдаги ухшашлик асосида янги маънога кучишидир. Бу хусусият XI аср тилидаёқ бошланган эди. „Кутодку билик“ автори ёшлик даври ўтиб қора сочлари оқарганини қуйидагича аниқлаган:

Ипор кетти кофур ошунди бошим.
(Чиройлик қора сочим оққа айланди.)

Ҳатто классик адабиётда йил фасллариининг ҳар бирини бирор ранг билан ифодалаш қонда ҳолига кирган эди. Масалан, *кузни* сариқ, *қишни* оқ, *бахорни* қизил, *ёзни* кўк ранглар билан ифодалаш қатъийлашган эди. Жонли тилда қизил нарсани *анор* билан, сарини *заъфар* билан, оқни *қор* билан ифодалаш ана шу хусусиятнинг бир бошқа кўринишидир. Навоий асарларида бунга мисоллар кўп.

Уй олтун, фарши олтун, томи олтун
Май олтун, зарфи олтун, жоми олтун.

Навоий бу мисраъларда *олтун* сўзини *сариг* маъносида қўллаган. Айниқса шоирларда сўзни кучирма маънода қўллаш кенг тарқалган ҳодисадир. Ҳатто шоирлар қўшма сўзларни ҳам кучирма маънода қўллаганлар. Масалан, шоир Фурқат қуйидаги:

Эрур ҳар ёна гул чинлар хироми

мисраъда *гулчинлар*—гул терувчилар—сўзларининг ҳар иккисини кўчма маънода қўллаган. *Гул*—ни илм маъносида, терувчини урганувчи маъносида қўллаган. Яъни *гулчин гул терувчи*—илм урганувчи, яъни ўқувчилар маъносида қўллаган.

Киноя—сўзлар орасида кучли ухшашлик асосида сўз маъносининг кучишидир. Лекин киноя жонли тилда аниқ

кенг маънода қўлланади. Сўзни тескари, қарама—қарши маънода қўллаб кесатиш, масхаралаш, ҳазил сўзларга ҳам киноя деб аталади. Сўз уйини, кесатиш, қочирқиқ, илмий термин билан мажоз, киноя—ирония деб юритилади. Масалан, тартибсизлик қилган болага: бу жуда яхши бола, дейиш, ёки аълочи болага иккичи деб кесатиш каби. Маҳмуд Кошғарий изоҳидан бу хусусият XI аср тилида ҳам борлиги маълум булади. Етук олим Маҳмуд Кошғарий бу хусусиятни сўзга янги маъно юклашда алоҳида бир усул деб изоҳлайди. Бунинг мисоллари жонли тилнинг ҳар бир даврида ҳам кўп. Чунонча: бир кун шоҳ зеркибти—ю, боғ сайри этмоқчи бўлипти. Вазир ва қизиқчини ҳам бирга боришга таклиф қилибди. Бир оз йўл юрилгач, шоҳ қулиш мақсадида: исиб кетдим, деб тўнини ечмоқ истабди. Ёнидагилар дарров тўнини ечишга ёрдамлашибдилар. Тўнини қизиқчи кўтариб олибди. Шоҳ вазирга: сиз ҳам ечинг, қари одам яна ҳам қийналасиз, дебди. Қизиқчи вазир тўнини ҳам ечишга ёрдамлашибди ва ўзи кўтариб олибди. Бироз юришгач, шоҳ қизиқчига: балли бир эшак юкнини кўтара олар экансиз, бир эшак ҳам шунча юк кўтаради дебди. Қизиқчи шоҳга қараб: подшоҳ ҳазратлари саноёда ҳам янглишяптилар, бир эшакни эмас, икки эшакнинг юкнини кўтарабман—ку, дебди. Бу мисолда шоҳ қизиқчини, қизиқчи эса шоҳ ва вазирни эшак деб атаган.

Сўз маъносидаги бу ранг-баранг хусусиятлар ва уларнинг юзага келиши усуллари ҳар вақт ҳам бу мисолларда кўрилганча аниқ ва тушунарли бўла бермайди. Аксинча кўпгина абстракт сўзларнинг аввалги конкрет формаларини аниқлаш анча қийин. Ҳатто сўз бир неча қайтадан янги маънога кўчиш натижасида дастлабки маъноси тамом унутилиб кетган сўзлар ҳам йўқ эмас. Бу ҳол сўз этимологиясини, сўзларнинг дастлабки формаларининг аниқлашни чалкаштиради. Лекин лингвист ҳар қандай сўзнинг моҳиятини ҳам тарихий асосда урганиш билан аниқлай олади. Тилшунос буни пухта урганиш билан аниқлашни ва буржуа тилшуносларининг сўзлар маъноси тил табиатида ва халқнинг ақлига боғлиқ деган тарихий воқийликка қарши пуч қарашларини фош қилиши зарур.

Қадимги ёзма ёдгорликларнинг сўз маънолари устидаги кузатишларимиз, сўз маъноси ўзгарувчи ҳодиса эканидан унинг кенгайиши, торайиши ёки озойиши мумкинлигидан аввалги маъно сақланиб қолиши, ёки унутилиши мумкинлигидан, айрим сўзлар маъноси қайта-қайта ўзгариши мумкинлигидан дарак беради. Демак, сўз маъноси тилда энг катта ва энг муҳим масалалардандир. У бир тарафдан, у сўзнинг келиб чиқиш моҳиятини очиб берса, иккинчидан, у тарихий текширишга боғлиқ ҳодисадир.

АРХАИК СЎЗЛАР ТАРИХИДАН

Сўз турмушнинг ҳар бир керак яроғини, янгилкларни, кишилар фаолиятини ва бутун ҳодиса ва воқеаларни ифодаловчи воситадир. Шунинг учун ҳам сўз тилда турли-туман ўзгариш ва тараққиётларга ва ҳар хил ўзига хос хусусиятларга бой, алоҳида бўлимдир. Тилда турмушга керак ҳар хил янги сўзлар пайдо була борганидек, турмушга кераксиз, турмушга яроқсиз сўзлар истеъмолдан чиқиб боради. Эскирганлиги, турмушга яроқсизлиги билан истеъмолдан чиққан сўз ва ибораларни лингвистикада архаизм деб аталади. Архаик сўзлар ўзларининг истеъмолдан чиқиш равишлари, бутунлай истеъмолдан чиқиш, ярим-ёрти истеъмолдан чиқиш, мазмун жиҳатидан, ёки шакл жиҳатидан истеъмолдан чиқиш, илгарилар ёки сўнг истеъмолдан чиқиш жиҳатларидан жуда хилма-хилдир. Шунинг учун архаик сўзлар лексиканинг ҳар хил томонлари билан боғланганидек, улар тарихий асосда текширишни талаб қилувчи бўлимдир.

XI аср лексикасидаги кўзга яққол ташланувчи лексик хусусиятларнинг бири архаизмдир. Архаик сўзлар устидаги текширишларимиз архаизм тилда жамият тарихи билан зич боғли зарурий бир ҳодиса эканлигини исботлайди.

1. Айрим сўзлар жуда қалимги даврга хос турмуш шароитлари билан зич боғли бўлиши натижасида турмуш шароити ўзгариш биланоқ иккинчи даврга мос келмаслиги, ортиқчалиги, фойдасизлиги билан жуда илгаридеёқ сафдан чиққан, архаик ҳолга кучган. Масалан, у даврда ёввойи айғирлардан қочган байтал боласининг номи: „Арқун“¹ деб аталар эди. Бу сўз ўз маъноси билан ҳам жуда қадим даврларга, одамлар сийрак вақтларга оидлиги равшан. Шунинг учун ҳам бу сўз шароит ўзгариши биланоқ тилда фойдасиз бўлиб қолган ва ўша вақтлардаёқ сафдан чиққан. Шу хилдаги жуда илгариларданоқ сафдан чиққан сўзлар оз эмас

¹ „Девони луготи турк“, 1—т., 98-бет.

эди. Масалан: *инол*—онаси катта уруғдан, отаси оддий халқдан туғилган бола;

овик—қир ва ташлоқ ерларда яшовчи кийик номи;

чўбон—қишлоқ оқсоқоли ёрдамчиси;

юғуш—бутларга қилинадиган қурбон номи, ҳозир Туркистонда ўлганларга қилинадиган ҳадя маъносида қўлланувчи *юғуч* сўзининг асли шундан бўлиши яқин эҳтимолдир;

сеп—*оқири*—уч ёшга кирган от охири;

юлмоқ—хотин эрдан ажралиш учун маълум миқдор тўловни тўлаб қутилиши;

тадо—кўз тушган жойгача бўлган масофани англатувчи ер ўлчови;

идал—шоҳлар сўзига жавоб юзасидан айтилучи „албатта“ маъносидаги сўз;

азғироқ—қулоқлари оқ, танасининг баъзи жойлари қора кийик;

артут—шоҳга қилинадиган тортиқ;

Кўринадики, бу сўзлар жуда қадимги даврларга оид бўлиб, давр ўтиши билан турмушда жамият ҳаётида ишлабчиқаришда воқиа бўладиган ўзгаришлар билан боғли ҳолда, турмуш талабига мувофиқ, ўз вақтида сафдан чиққан сўзлардир.

Бу хил жуда қадимги даврларга оид бўлиб, аллақачонлар истеъмолдан чиққан сўзлардан ва буларнинг турли вариантларидан кўпгина мисоллар бериш мумкин бўлсада, броқ бу ерда уларнинг ҳаммасини келтириб кўпайтириб ўлтиришга эҳтиёж кўрилмади.

II. Айрим сўзлар Навоийгача ва Навоий даврида ҳам қўлланиб, сўнг тамом истеъмолдан чиққанлар. Масалан: *рўмол* маъносидаги *бурунчак* сўзи ҳам Навоийда қўлланади:

Сочида шабнам *бурунчак* э кўнгил эрмас ажаб,
Сунбул узра гар тушар шабнам таажжуб қилмағил¹.

Девонда *бурунчак* сўзи бўз *рўмол* маъносида берилган бўлса, Навоийда аллақандай зийнат *рўмоли* маъносида ишлатилган, ёки чол, эр маъносидаги *эвчиқо* сўзи Навоийда *абушқа* тарзида учрайди:

Бир ёндин ўғил ғаму шиканки
Бир ёндин *абушқа* дарду ранжи.²

Лекин Навоийда сўз формаси ўзгаргандир. Бу сўзнинг тўғриси девондагича *овишқа* — уйга дахиллик киши, уйни бошқаручи эр маъносидадир. Шундагина эр-хотин сўзларининг

¹ Навоий „Чор девон“и.

² Навоий „Лайли ва Мажнун“.

қадимги вариантларининг этимологик моҳияти очиқ аниқланади: *уйлик* — хотин, *уйичқа* — эр. Масалан, *синак* — чивин; *очун* — дун'ё; *огирламоқ* — ҳурмат қилмоқ; *эзгу* — яхши; *туз* — тўғри, текис; *энг* — юз, башара; *энглик* — хотиялар юзларига сурадиган упу; *қириш* — камон ёки Андижонда бу сўз — ёйнинг ипи; *улус* — халқ; *эмгак* — меҳнат; *ужуз* — арзон; *ужузнанг* — арзон нарса; *ариг* — тоза; *ориг нанг* — тоза нарса; *балиқ* — шаҳар, беш балиқ деган шаҳар номи ҳам шу мазмунда; *қомуғ* — ҳамма; *эш* — ўртоқ, ҳамсухбат; *ўғур* — вақт; *ўғурлуғ иш* — вақтида бўлган иш; *уғуш* — кўп; *тунгулмоқ* — умид узмоқ; *қотланмоқ* — чидамоқ; *ўқмоқ* — тўпламоқ; ул ярмоқ ўқди — у танга, пул тўплади; *ичин* — узаро; *улар ичин этишдилар* — улар узаро битишдилар; *сўв* — аскар; *ухранмоқ* — пишқармоқ; *чотма*¹ — чодир; *озиқмоқ* — адашмоқ; *бурк* — бош кийими; Бошсиз бурк бўлмас — бош кийимсиз бош бўлмайдди. *чурқамоқ* — куйдирмоқ; *кисра* — кейин; *қотилмоқ* — ўқталмоқ, аралашмоқ; *юкунмак* — эгилмоқ, таъзим қилмоқ; *ториқмоқ* — зерикмоқ; *туз* — текис, тўғри; *туз* ер — тўғри, текис ер; *ўтганмоқ* — уялмоқ; *ёва* — беҳуда, фойдасиз, ёмон; *ево* ер — ёмон ер; *ёғи* — душман; *тунга* — шер, филни ўлдирувчи, филни ҳуруши бўлган ҳайвон шудир. Тунга хон, тенга текин сўзлари шу мазмунда кучли маъносидадир. *Ези* — саҳро; *ёвуз* — ёмон, душман; *ёвуқ* — яқин; *чучурқанмоқ* — унашга умид қилиб севиниш; *ёғуқ* — яқин; *ёғуқ* ер — яқин ер; *дак* — чўри; *кўкуз* — кўкс, кўкрак; *йик* — дук; *манғув* — доимий; *пушмоқ* — хафя бўлмоқ.

III. Бир қисм сўзлар: *икоғу*, *иккови*, *кўлика* — соя, *кузагу* — косов, *ую* — уйқу, *гувуз* ёки *кувуз* — ғуза ёки косов, *кўкуз* — кўкс, кўкрак, *бугро* — нортая, *тоқоғу* — товук, *яндак* — янтоқ ва бошқалар бизга шаклий ўзгаришлар билан етиб келган бўлиб, ҳозирги тилимизда қўлланади. Ҳисса маъносидаги „улуш“ сўзи Навоийда ҳам жонли тилда ёлғиз улуш шаклида учрайди. XI аср асарларида бу сўз *улук* шаклида учратилади. *Улук* — ҳисса. („Девони луготи турк“ I т. 69—бет.) „Кутадқу биллик“ да ҳам бу сўз шу шаклда учрайди. Бирига януди қилур ун улук. Маъноси: бирига ун ҳисса қайтаради.²

Айрим сўзлар турмушнинг талабига мувофиқ, истеъмолдан чиқиб қолган бўлса ҳам, тамоман йўқолиб кетмаган.

¹ Девони луготи туркда „сотма“ тарзида берилган, I—т., 381-бет. Демак, Навоий даврига ч—ста алашиб етиб келган. Бу тилда бор ҳолисидир. *Соч—чоч* каби.

² „Кутадқу биллик“, 481-бет.

Масалан: *қут* сўзи ўрнида асосан *бахт* сўзи қўлланилса ҳам, шу ўзакдан ясалган *қутлуғ*, *қутламоқ* каби сўзлар актив қўлланилади. Ҳатто бу сўзга яна янги мазмунда қўллаш ҳам ҳозирги тилимизда бор: *қутлайман*, *табриклайман*, *қутлар-табриклар* каби. Бу хил сўзларнинг бир қисми юқоридагича ўзи сафдан чиқиб, у ўзакдан ясалган ясама сўзларнинг баъзилари сақланган.

Қопуғ, *тин*, *оқин* сўзларининг ўзлари асосан қўлланилмас ҳам, улардан ясалган *қопламоқ*, *қопқон*, *қопқоқ*, *тивмоқ*, *оқмоқ*, *оқин* каби сўзлар кенг қўлланилади. Шу блан бирга айрим сўзлар фақат махсус бирикмалардагина сақланиб қолган. Масалан, даража маъносидаги *қур* сўзи фақат тенг қур бирикмасида сақланиб қолган, ҳафаланмоқ маъносидаги *пушмоқ* сўзи фақат „ич пушмоқ“ қўшма феъл составида, *ич* сўзи билан бирликда қўлланади. *Коса*, *товоқ* маъносидаги *оёқ* сўзи синоним жуфт сўзнинг иккинчисида „идиш оёқ“ дагина ишлатилади. Эшик маъносидаги *қопқа* сўзи фақат *Тешик қопқа* мавзу исмидагина сақланиб қолган. *Ушоқ* сўзи фақат „нон ушоқ“ бирикмасида қўлланади. *Тубан* маъносидаги *мук* сўзи *мук тушмоқ* ясама феълдагина сақланиб қолган. *Камайди* маъносидаги *ўксуди* сўзи *Навойида* худди шундай *камайди* маъносида қўллангандир:

*Ер юзин ёлғир суви бирла юди,
Кўп юмоғдин кийру, чирки ўксуди.*¹

Бу сўз ҳозирги тилда ҳам қўлланади. Лекин бу маънода эмас, ҳафаланди, кўнгли сиқилди мазмунида ишлатилади. Демак, бу сўз архаик ҳолга кўчмаган, фақат мазмунигина ўзгарган. Лексикадаги бу хил хусусиятга *Навойидан* кўпгина мисоллар келтириш мумкин. Масалан, *ўтамоқ* *Навойи* даврида ҳам ҳозирги жонли тилда ҳам *вазифани бажармоқ* маъносида қўлланса, XI асрда бу сўз хотира қилмоқ, эътиборга олмақ мазмунида қўлланган эди:

*Утодинг манга сен туз этмак ҳақин.*²

Таржимаси: *Туз ҳақимни адо қилдинг, ўрнига қўйдинг.*

Сурук сўзи XI асрда қора мол тўдасига нисбатан қўлланган бўлса, *Навойи* асарларида бу сўз одамлар тўдасига нисбатан ҳам қўлланган. *Навойи* уз асарини яна ҳам сифатлироқ ёза олмаганига узр этганда, иши кўплигини, бир тўда одамлар кетмасдан, иккинчи тўда одамлар арзу—дод билан вақтни олишларини баён этиб, шу сўзга қўллаган:

*Бир сурук албатта чиқиб кетмайин
Токи бурун икки сурук етмайин*³

¹ *Навойи Ҳаммаси.*

² „*Кутубхона*“ билик, 490-бет.

³ *Навойи — Ҳамса.*

XI асрда қуш маъносида қўлланган туйин сўзи Навоий асарларида ҳам учратилади. Лекин бунда тамом бошқа маънода — терисидан қимматбаҳо савсар қилинадиган ҳайвон маъносида қўлланади:

*Туйиннинг ўз туки йуқ бўлди бошига офат,
Фураисанинг паридин келди ўз бошига бало.¹*

Мазмуни: Туйинни овчилар доим пайидан бўлиб, овлашларига сабаб унинг терисининг пўстинбошлиги бўлса, фурайса қушининг ҳам овлашларига сабаб, унинг ўз парисидир, унинг патини куйдириб кўк йўтал болаларга ичирадилар.

Қисқаси, Навоийгача тўлиқ ёки бироз мазмуни ўзгариб етиб келган, сўнг истеъмолдан чиққан сўзлар сони оз эмасдир, улар махсус илмий текширишни талаб қилади.

XI асрдаги бир қисм сўзларнинг истеъмолдан чиқиши, архаик ҳолга кўчиши улар турмушга яроқсизлиги, ортиқчалиги билан эмас, улар ўрнида қушни халқлар тилларидаги сўзлар қўллаш билан боғлиқдир.

Масалан: *рузи* — озуқ, *панд* — насиҳат, *орзув*, *ёри*, *телва*, *биебон*, *пош*, *равон*, *ҳаво*, *нард*, *жаҳон* каби тожикча сўзлар, ҳаттоки, *гар* каби боғловчи кўмакчилар ҳам қўлланылар эди.

Қачон бўлса ҳам арабча ёки бошқа сўзлар билан алмашган қуйидаги сўзлар бор эди:

таблог — рози бўлмоқ; *турқуғ* — ир — уялиш, хижолат бўлиш; *узлак* — уд; *уғур* — вақт; *замон*; *иврик* — қумрон, чулопчин, абдаста; *тилдод* — баҳона; *терчи* — достахон; *биуммоқ* — умид қилмоқ; *уқмоқ* — мақтамоқ; *билик* — илм; *тик* — хат; *товар* — мол; *кўк* ёки *уғ* — ақл; *билка* — олим, билагон, етук; *уғит* — насиҳат; *кунботиғ* — кун боғар — ғарб; *булғаш* — фитнес; *ула* — компас; *ума* „Кутодқу билик“ да *умак* тарзида қўлланган — меҳмон; *тануқ* — гувоҳ; *йўриқ* — хулқ; *қушиқ* — шеър, ғазал, адабий парча; *очиг* — рухсат; *қур* — мартаба; *тин* — нафас. Бу сўздан ясама *тинмоқ* сўзи ҳозир бироз бошқа маънода: тинчлик, ишдан тўхтамоқ, дам олмоқ, маъноларида қўлланади. *Чиқиш* — манфаат; *бижиг* — ваъда; *қалқ* — сенжук — ҳаво; *булнук* — булун — тутғун — асир; *тов* — ал — ҳийла. Ҳийла сўзи XI асрлардаёқ синоним сифатида қўлланабошлаган. *Йўрик* — таъбир. Бу сўз ҳозирги тилда феъл формасидаги шу маънода қўлланади. Исм ҳолида ҳам қўлланади. *Йўруқ* шакли эса тартиб маъносида ишлатилади. *Илал* — албатта. Бу сўз М. К. изохига кўра, хонлар чақиргандагина *лаббай* маъносида қўлланылган сўз эди. Шунинг учун ҳам бу сўз аллақачон

¹ Навоий — „Чордевои“.

жаргон равнишида истеъмолдан чиққан эди. *Ўркуч* — тўлқин; *ўтик* — дазмол; *чачақ* — нуқта; *ёзи* — биёбон, сахро; бош — қурт, жароҳат; артсел — уч, кек, хусумат; *ўд* — угур; *жаруд* — вақт ва бошқалар.

XI асрда кенг қўлланиб турган бۇ сўзлар истеъмолдан чиқишда, архаик ҳолга кўчишда турличадир. Баъзиси олдин чиққан, баъзиси сўнг чаққан, уларнинг ҳар бири ўз тарихига эгадир.

Баъзан XI асрда қўлланган икки сўз, баъзан уч маънодош сўз ҳам сафдан чиққан. Масалан, ҳозирги тилда қўлланивчи вақт сўзи ўрнида у даврда *ўд*, *угур*, *жаруд* сўзлари қўлланилар эди, ҳозирги *яра* сўзи ўрнида у даврда *бош*, *қурт* сўзлари қўлланилар эди. Лекин бу сўзларнинг ҳар икки варианты анча илгари сафдан чиққан. Ҳозирги тилда қўлланивчи *ҳийла* сўзи ўрнида у даврда қўлланган *ал*, *тов* сўзлари фақат тўлиқ вариантларда *алдов*, *товлама* тарзидагина етиб келган, бу сўзларнинг қисқа вариантлари архаик ҳолга кўчган.

Ҳозирга тилда қўлланивчи сахро сўзи ўрнида у даврда қўлланивчи икки сўз: *ёзи* ва *биёбон* сўзларининг ҳар иккиси ўрнига ҳозирги тилда иккиси бирга бир сўз ўрнида қўлланилиши ҳам характерлидир.

Жиддийроқ текшириш архаизмининг яна бошқа вариантларини аниқлашга имконият беради. Масалан, жуда кичик территориядагина сақланган сўзлар ҳам диққатга лойиқдир. XI асрда сигир сўзи уша давр шароитига мос уч хил вариантга эга эди.

Навобий асарларида ҳам биз бу уч сўзни учратамиз. Ҳозирги тилимизда асосан *сигир* сўзи қўлланади. Ҳатта кўп жойларда қолган вариантлари тушунилмайди ҳам. Самарқанд ва Бухорода *инак*, Фарғонада *уй* варианты қўлланади. Лекин *уй* сўзи Фарғонада ҳукиз маъносида қўлланади. *Ийир* сўзи у даврларда кишини ўлимдан қутқарувчи муҳим бир дори усимлик мазмунида мақолларда ишлатилар эди. *Ийир* бўлса эр ўлмас¹ каби. Ҳозирги тилимизда бу сўз кўп жойларда қўлланилмайди¹. Бу сўз қирқ шевасининг диалектал сўзи сифатида курсатилган.

Бизнинг фикримизча, бундай сўзлар ҳам лексикада ўзига хос ўрин тутувчи сўзлардир. Жуда илгарилар архаик ҳолга кўчган сўзларнинг жуда кўп вақтлардан сўнг яна тилга кириш ҳоллари ҳам характерлидир. Маълумки, *ўтук* сўзи XI асрларда кенг қўлланилар эди. Маҳмуд Кошғарий бу

¹ Энциклопед. сл. лекарственный эфирно масляных ядовитых растений*, Гос. изд. Сельхозгиз, Москва, 1951 г. стр. 9.

сўзни ўзининг „Девони луғоти турк“ асарида шундай изоҳлайди:

Ўтук: Темирдан ясалган қопқоқлик бир асбоб. Унга ўт солиб қизитадилар, кийимнинг тикниш, баҳяларига бостириб силлиқлайдилар. (1 т., 44-бет.)

Лекин бу сўзнинг қачонлиги аниқ бўлмаса ҳам, жуда илгариеқ сафдан чиққан эди. Бу сўз ўрнида кўпчилик шеваларда *дазмол* сўзи қўлланар эди. Октябрь революциясидан сўнг бу сўз тилга рус тили орқали қайта кирди. *Хайва*—*биҳи*, *кирпич*, *товар*, *куб* сўзлари ҳам шу жумладандир.

Айрим кўп маънодаги сўзларнинг бир маъноси ҳамма қабилалар учун умумий бўлиб, айрим маъноси турли қабилада турлича экани характерлидир. Масалан: *балиқ* сўзининг 1—маъноси *балиқ* экани ҳаммага умумий бўлиб, 2—маъноси уйғурча *лой* демакдир. Бу сўзнинг 2—маъноси унутилиб, 1—маъноси етиб келган. (Д. Л. Т. 1—т., 325-бет.)

Айрим сўзларнинг истеъмолда кўп ёки кам қўлланиши, ё мазмун ўзгариб, ё шакл ўзгариб етиб келиши ҳам характерлидир, ёхуд сўз фақат алоҳида бирикмалардагина ўз шаклини сақлаб қолиши, масалан, *қоронғи* маъносидаги *қурун* сўзи фақат „кечқурун“ сўзидагина; даража, мартаба маъносидаги *қур* сўзи фақат „тенгқурдагина“ учраши каби. Ёки сўз ўз маъносини, масалан: „*юммоқ*“ сўзининг *тупламоқ* маъноси фақат кўз юмди-дагина қолгани каби. Бу ҳодисалар архаизм вариантларини яна кенг хилларга эга эканидан дарак беради. Шу билан бирга архаизм тилда сўзлар геинизисини аниқлашга ҳам ёрдам берувчи аҳамиятга эгадир. Масалан, жуда илгарилар истеъмождан чиққан сўзлар орасида шунча узоқлашган сўзлар борки, уни кўрган ҳар қандай киши у сўзнинг шу тилда қўлланганига журъат қилолмайди. Масалан: рози бўлмоқ маъносидаги *тоблог* сўзи, дастлабки қарашда тамом узоқлашган аниқсиз сўзлар қаторида туради. Ҳақиқатда бу сўз тилда жуда илгари сафдан чиққан бўлса ҳам, бу ўзакдан ясалган сўзлар ҳозирги тилда ҳам мавжуддир. Масалан: „Бу ишга тобинг қалай, тобинг борми“ гапларидаги „тоб“ сўзи хоҳиш, розилик маъносида юқоридаги *тоблог* сўзининг ўзагидандир. Булар ҳаммаси сўзлар генезисини аниқлашда масалага ҳар томонлама яқинлашиш, кенг текшириш зарурлигидан дарак беради. Келтирилган намуналар архаик сўзлар ҳақида баъзи бир хулосалар чиқаришга имконият беради:

1. Архаик сўзлар тил тарихи билан зич боғли тилнинг ички тараққий қонувларига мувофиқ, турли шакл ва формаларда юзага чиқувчи тарихий ҳодисадир.

2. Архаик сўзлар сон жиҳатидан кўп булиши, кам булиши турмуш билан боғли зарурий ҳолдир.

3. Архаик сўзларни тарихий ўрганиш, лексик қатламда муҳим илмий натижаларга эришиш учун ёрдам беради. Архаик сўзлар ўрнида қўлланган янги сўз тил тараққийсидаги айрим этапларни ёритишга хизмат қилади. Шу билан бирга архаик сўзларни ўрганиш, қўшни халқ тилларининг ўрнини ва қабилалар билан у даврда булган алоқа муносабатини ўрганишда, сўзлар генезисини аниқлаш ва бошқаларда катта ёрдам берувчи энг муҳим баҳслардан биридир. Бироқ бу хусусият ўзбек тилида деярлик ишланмаган бўлимлардандир.

СИНОНИМ СЎЗЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАРИХИ ҲАҚИДА

Шакли бошқа, мазмуни бир-бирига ўхшаш ёки мазмунида бир-бирига ҳам ўхшовчи, ҳам фарқли сўзлар синонимлар¹ деб аталади. Масалан, *куч — қувват, тенг — барабар, кам — оз, юраксиз — қўрқоқ, қаттиқ — маҳкам — пишиқ, узоқ — йироқ — олис, тез — дарров, тўхтовсиз — кечикмай, ҳидли — хушбўй, доно — ақлли — етук — ҳушёр, унамоқ — кўнмоқ — қабул қилмоқ, аввал — олдин — дастлаб — илғари, бор кучим билан — кучим борича, ҳужжат асос — далил, керак — зарур — лозим, озгина — сағал — андак — бироз, текшириш — ўрганиш — аниқлаш, сўзламоқ — гапирмоқ, ҳайдамоқ — қувламоқ, ёлғиз — фақат — атиги, агар — мабода — башарти — бордию, ёқламоқ — ён босмоқ — тарафини олмақ, тагин — яна — ва — ҳам — ҳамда, истамоқ — сўрамоқ — талаб қилмоқ — изламоқ — қидирмоқ, катта — бош — улуг, кўз олайтирмоқ — қовоқ солмоқ — ҳўмраймоқ — ёмон қарамоқ, тўпламоқ — йиғмоқ — жамламоқ, бош тортмоқ — бўйин товламоқ, қарамоқ — кўз солмоқ — кўрмоқ — боқмоқ* ва бошқалар.

Шу мисоллардан маълум бўлишича, синонимлар тузилиш жиҳатидан ҳам, маъноси жиҳатидан ҳам бир қанча хилларга айрилади:

а. синонимлар икки, уч ва кўп сўзлардан ҳам тузилиши мумкин;

б. синонимлар ҳар қандай сўз категориясидан: отлардан, сифатлардан, кўмакчи ва феъллардан, туб ва ясама сўзлардан тузилиши мумкин;

в. синонимлар ҳар бир тилнинг ўз сўзларидан тузилганидек, қўшни тиллар сўзларидан тузилиши ҳам мумкин;

г. синонимлар ёлғиз сўзлардан ҳам, бирикма сўзлардан ҳам тузилиши мумкин;

Синоним сўзлар тузилишидаги бу рангма-ранглик, бир томондан уларни тилда катта бўлимини ташкил қилишини

¹ Синонимлар айрим дарсликларда маънодош сўзлар деб кўрсатилган.

кўрсатса, иккинчидан, бу бўлим лексик бойликда катта ўрни тутишини ҳам англатади. Айниқса синоним сўзларнинг маъно аттенкаларга бойлик хусусияти яна ҳам диққатга сазовардир. Чунончи юқоридаги таърифга кўра, синонимлар мазмун жиҳатидан икки хилдир:

1. Айрим синонимлар мазмун жиҳатидан бир-бирига барабар бўлади, ҳатто ҳар ерда уларнинг бири ўрнига иккинчисини ҳеч фарқсиз қўлланила беради. Масалан, *куч* — *қувват*, *зарур* — *керак* — *лозим*, *аниқ* — *очиқ* — *равшан*, *сўзламоқ* — *гапирмоқ*, *ҳайдамоқ* — *қувмоқ*, *ёқламоқ* — *ёнбосмоқ*. *Текис* — *силлиқ*, *узоқ* — *олис* — *йироқ* ва бошқалар. Буларнинг ҳар бири бир-бирига тенгдир, асосан ҳар ерда уларнинг бири ўрнига иккинчисини қўллаш мумкин. Масалан:

Кучли одам — қувватли одам
кучим етади — қувватим етади.
кучим борича — қувватим борича.

У киши кўп куч сарф қилади — у киши кўп қувват сарф қилади. Юқоридаги гапларда баъзан *куч*, баъзан *қувват* сўзлари ишлатилади, бундай қилиш тўғри ҳам. Чунки бу сўзларнинг бири ўрнига иккинчисини қўллаш сўз мазмунига ҳечбир ҳалал бермайди.

2. Айрим синоним сўзлар мазмуни бир-бирига яқин, лекин уларнинг маъноларида қандайдир фарқ бор, ана шу фарқли аттенка уларнинг бири ўрнига иккинчисини қўллашга йўл бермайди. Бу хил синонимларни нисбий синонимлар деб аташ мумкин. Бу хил синонимлар бир қанча турларга эгадир. Масалан, *орттирмоқ* — *қўшмоқ* сўзларида бир томондан буларнинг мазмунида ўхшашлик бор, орттирмоқда ҳам қўшмоқ мазмуни бор, лекин буларнинг мазмуни маълум даражада фарқлидир. Орттиришда асосан кўпайтиш мақсадидаги аттенка кучли бўлса, қўшмоқ сўзида бирлаштирмоқ аттенка асосдир. Бу сўзларнинг маъно аттенкларида бўлган бу фарқ уларнинг бири ўрнига иккинчисини қўллашга тўсиқлик қилади. Ҳар икки сўз орасида бўлган катта ўхшашликка қарамай, уларнинг ҳар қайсисини ўз ўрнида қўллашни, булар орасидаги фарқни пухта айриб олишни талаб қилади. Ёки *ҳидли* сўзи билан *хушбуй* сўзи бир томондан бир-бирига мазмунда ўхшаш сўзлар бўлса ҳам, аслида булар бир-биридан фарқли сўзлардир. *Хушбуй*нинг маъноси фақат мусбат хусусият — ёқимлилик ҳолатигагина хос бўлса, *ҳидли* сўзининг маъноси ўрни билан ёқимли ҳолатга қўллаш мумкин бўлганидек ўрни билан ёқимсиз ҳолатларга ҳам қўлланиши мумкиндир. Шунинг учун бу хил синонимларда ҳам ўхшашлик, ҳам фарқлилик мавжуд.

дир. Қарамоқ, кўрмоқ, боқмоқ, кўз солмоқ сўзлари ҳам нисбий синонимлардир. Бу сўзларнинг маъноларида бири-бирига ухшошлик борлигига қарамай, уларнинг ҳар бири ўзига хос аттенкаларга эгадир. Қарамоқ сўзи ўрни билан диққат қилмоқ, ўрни билан салбий ва ижобий аттенкаларда қўлланса, кўз солмоқ шу аттенкаларни фақат биргина ҳолатига мос келади, холос. Кўз олайтирмоқ — хумраймоқ — ёмон қарамоқ — қовоқ солмоқ синонимларидан кўз олайтирмоқни олайлик. Кўз олайиши уч хил сабабдан: 1 — хафаликдан, 2 — ҳайронликдан, 3 — жисмоний заифлик натижасида бўлади. Бу ерда берилган синонимлар кўз олайтириш сўзининг фақат биринчи маъносигагина ухшаш синонимлардир. Синоним сўзларнинг маъно аттенкалари турларига доир мисоллар шулар блангина чекланмайди, улар яна ҳам кўпдир. Лекин шу мисолларнинг ўзи ҳам синонимларни ўргатиш иши қанчалик муҳимлигини, шу билан бирга нозиклигини, алоҳида эътибор талаб қилучи масала эканини исботлайди. Ҳақиқатда синонимлар хоҳ тузилиши жиҳатидан, хоҳ рангбаранг маъно аттенкалари жиҳатидан тилда алоҳида ўрин тутади. Ифода бойлигига, ифода енгиллигига, адабий асарларда тасвирлаш санъатига енгиллик яратиш аҳамиятига эга бўлган синонимлардан тўғри фойдалана олиш, улар маъносидagi бу фарқларни пухта айира олишга боғлиқдир. Бу малакани эгаллаш учун лексиканинг бу муҳим бўлимини асосли ва систематик ўрганишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам мактаб программаларида синонимларга алоҳида эътибор берилади. Синонимлар ҳар бир сўз категорияси, чунончи, от, сифат, соғ, феъл ва бошқа дарслар билан боғли ўргатилади. Ҳамда адабий ўқиш ва ёзув дарсларида ва умуман тил ва адабиёт дарслари билан боғли ўргатилади. Синонимларни пухта айира олиш фикрни ихчам ифодалашга, зарур ўринларда унинг ҳар хил вариантларини қўллаб фикрни ривожлантира олишга, зарур маъноларни гавдалантира олишга хизмат қилади. Натижада ёзувчида равон стиль яратишга ёрдам беради. Асарда ортиқча сўзлар қўлланиш камчилигидан қутқаради. Синонимларни ўргатишда ҳар қачон осондан қийинга асосида енгил ва конкрет машқлар усулини қўлланади. Дастлаб синоним сўзларни аниқлаб тушунтирилади. Программа тузилишига мувофиқ бош, юз, олов каби синоними осон топиладиган, энг кўп қўлланувчи сўзларнинг синонимлари топтирилади.

Иккинчи бир вақтда синоним сўзларнинг, масалан, катта, бош, улуг сўзларининг яқинлик ва фарқларини бу сўзлардан айрим гаплар тузиш машқлари орқали аниқлаш талаб қилинади. Сунг аста-секин мураккаброқ формалари ўргатилади. Бу машқларда айрим текстлардан синонимларни топтириш,

Ёки бир неча синоним сўзлар бериб, уларнинг маъноларида ухшашлик ёки фарқларни ажратиш усули ҳам қўлланилади. Бунинг учун программа асосида навбатдаги вазифага мувофиқ, ўқитувчи мўлжалдаги синонимли текстлардан айиртириш, ёки ушандай текстларни ёздирish усулларидан ҳам фойдаланади.

Синонимларнинг маъносидаги ўхшашлик ва фарқларни ҳозирда қўлланиб турган сўзлар орқали изоҳлаб бериш билан бирга, ўз вақтида бу хусусиятни тарих билан боғлаб қиёс қилиш вазифаси ҳам муҳимдир. Айрим даврларда синоним сўзлар маъносидаги ўхшашлик, ёки фарқларни изоҳлаш луғат составининг қадимгилик ва ўзгаручанлик хусусиятларини очишга, сўзлар маъносининг ўзгариши, янги маъно олиши каби қатор ҳодисаларни очиб бериш аҳамиятига эгадир. Ҳозирги ўзбек тилида қўлланиб турган сўзларнинг катта бир қисми жуда қадимги даврларга оиддир ва қадимги сўз ўзакларидан тузилгандир. XI аср лексикасида ҳам синонимик хусусият кенг қўлланар эди.

Қадимги ёдгорликлар устидаги текширишимиз, синонимларни жуда қадимги эканини, қадимги мақолларда ҳам учрашини, уларни яна ҳам қадимги эканидан дарак беради. Масалан, Ёзмас отим (мерган) бўлмас, янгилмас билка бўлмас — Адашмайдиган мерган бўлмайди, янглишмайдиган олим бўлмайди, мақолидаги *ёзмас*, *янгиламас* синонимлари каби.

XI аср тилидаги синоним сўзлар икки, уч, тўрт, баъзан олти, етти сўзларда ҳам учрайди. Феодал турмушининг узилган, юлинган тарқоқ қабилавий характери учун бу ҳол табиий ва мосдир.

XI аср ёзма ёдгорликларида учровчи синоним сўзларнинг келиб чиқиши хусусиятлари жиҳатидан учга айириш мумкин:

1. Жуда қадимги вақтлардан бошлаб қабилаларнинг хос сўзлари тарзида қўлланиб, у қабилалар бирикканда синоним ҳолига кўчган сўзлар.

2. Турмуш зарурати билан тил тараққий қондаларига мувофиқ қўлланиб турган сўзлардан янги сўзлар ясаш асосида келиб чиққан синонимлар.

3. Турмуш талабларига мувофиқ, чет сўзларни қўллаш натижасида майдонга келган синонимлар. Буларнинг ҳар бирини айрим-айрам кўрсатамиз. Чунки бу хил синонимлар бир томондан жуда қадимги давр диалектал сўзларидан намуна бўлса, иккинчидан улар XI асрдаги синоним сўзлар намунасини кўрсатиш жиҳатидан ҳам муҳимдир. Шунинг учун бу ерда улардан баъзи намуналар беришни мувофиқ кўрдик.

қул:	қорабош қўзоқу, яламғуқ, гунг, қарноқ, текин.
котин:	узук, хотун, урогут.
абдаса:	ивриқ, қумғон, сусиқ, кўзаж, кўнак, тутак.
тузоқ:	тузоқ, қисмоқ, илмоқ.
чодир:	чодир, қироку, турчик, чотма.
қайиқ:	қайғиқ, ками — кеми, учон, тор, сол.
чумоли:	қаринчик, чумоли, қурмисқа.
хазина:	кунчу, товорлик, товорлиғ, хазина, ағи.
сигир:	энгок, сигир, уй — уд.
гўр:	тублу, тунорлик, син, қора ўрун.
кўприк:	кўпрук, кечик.
иштон:	ичтун, утран, ум.
ҳамма:	барча, қамуғ.
яхши:	яхши, эзгу.
қақлик:	каклик, улор.
қайчи:	қайту, синду, қўш пичоқ.
шомол:	ел, туби, эсин.
янтоқ:	яндоғ, жушиқ.
асир:	тутғун, булун.
арқон:	ўрук, қармон, ёстиқ.
киши:	эр, киши.
туя:	тавай, энгон давай, атан.
ўт:	олов, ўт, ўрт, узгун.
яра:	бош — қурт.
сават:	савдич, савҳич.
шаҳар:	қанд, улуш, балиқ.
таниб:	эмчи, атосоғун, удочи.
устара:	юлигу, ғарой.
чумчуқ:	чунчурха, сажо, қушғоч, зуринзиво.
қасам:	киртув, онд.
ўрди:	урди, тўқиди.
қайтти:	қайтти, ёнди.
қўйди:	қўйди, қўйди, қўнди.
йиғлади:	йиғлади, йиғлади, жиғлади.
даволади:	эмлади, ўтади, сўгнади.
фойда:	осиғ — тусу.
молхона:	оғил, отлик, узлик.
набат:	киз, кидиз, кажса, кисиргу.
тена:	тена, қир, тубу, адиз.
ўч:	ўч, кек.

чивин:	сингов.
бахил:	кос, қиз, кату.
иш ҳақи	мороз, мунжу
кўп:	кўп, уғуш ва бошқалар.

XI аср ёдгорликларида учровчи бу хил синоним сўзлар шулар блангина чекланмайди. Улар кўп, лекин шу мисолларнинг ўзи ҳам у даврдаги синоним сўзлар намуvasи учун етарликдир. Бу сўзлар қайси қабиланики эди, буларнинг ҳаммаси ҳар бир қабиллада тушунилиб қўлланардимиз, йўқми, буларнинг қайбири қадимги ёки сўнгги эди, бу томонлар алоҳида илмий текшириш ишидир. Лекин булар XI асрда Қашқардан бошлаб Ўзганд, Фарғона, Тўқмоқ, Сайрам, Манкят, Чимкент шаҳарларида қўллануши сўзлар эди. Эҳтимол бу сўзларнинг қўлланиши шаҳарларга қараб фарқ қилар эди, у томон ҳам алоҳида урганишга боғлиқ масаладир. Бу сўзларнинг бизга етиб келиши ҳам турличадир. Камчилик булса ҳам, айрим сўзларнинг ҳамма формалари ҳам етиб келган. Масалан: *сигир* сўзи учун у даврда уч сўз: *сигир*, *уй*, *инак* қўлланган булса, бу сўзнинг ҳар уч варианты ҳам ҳозирги тилимизда қўлланади, лекин бу сўзларнинг қўлланиши шаҳарларга кўра фарқлидир.

Кўпчилик шаҳарларда *сигир*, айрим шаҳарларда *уй*, Самарқанд ва Бухорода *инак* формаси қўлланади. Хуллас *сигир* сўзи учун XI аср тилида қўлланилган ҳар уч вариант ҳозирги ўзбек тилида мавжуддир. Бир қисм сўзлар юқоридаги каби шаҳарга кўра фарқ қилмайди, балки ҳамма шаҳарлар учун ҳам умумийдир. Лекин уларнинг бири актив қўлланса, иккинчиси пассив қўлланади. *Киши* билан *эр*, *яхши* билан *эзу* сўзлари каби. Айрим сўзларнинг етиб келган вариантлари синонимликдан чиқиб айрим сўзлар тарзида қўлланади. Масалан, тузоқ, илмоқ сўзларининг ҳар иккиси ҳам у даврда тузоқ маъносиде қўлланган булса, ҳозирги тилда булар синонимликдан чиқиб, бошқа-бошқа маъноларда қўлланади. Айрим сўзларнинг биргина варианты етиб келган, у жуда кенг қўлланади, масалан, *кўприк*, *чоғир*, *хотин* сўзлари учун XI асрда бирнеча сўзлар қўлланган булса ҳам, булардан фақат шу кўрсатилганча: *хотин*, *кўприк*, *чоғир* вариантларигина етиб келган. Айрим сўзларнинг биргина варианты етиб келган, у ҳам пассив қўлланади. Масалан, *барча*, *онд* сўзлари учун XI асрда иккитадан сўз қўлланган *барча*—*қомуғ*, *онд*—*кирту* сўзлари қўллан-

ган бўлса ҳам, бизга буларнинг фақат бир варианты *барча* ва *онд* сўзлари етиб келган. Айрим сўзлар шакли узгартириш билан етиб келган: *чунчурға—чумчуқ*, *яндағ—янтоқ* ва бошқалар. Синоним сўзларнинг тилда тутган ўрнини уларнинг актив ёки пассив қўлланиши, улардан қандай сўзлар ясалганидан аниқлаш мумкин. Масалан, XI асрда маънодош сўзлар сифатида қўлланиб келган узоқ ва йироқ сўзларнинг ҳар бири тилда қўлланиш жиҳатидан алоҳида ўрин тутади. Фактлар XI асрларда *йироқ* сўзи узоқ сўзига нисбатан кенг тарқалганидан дарак беради. XI асрда *йироқ* сўзидан ҳар қандай феъл формалари ҳам ясалар эди: *битикчи бўр ичса билик тин йирор* мисраида келар замон аниқ феъли ҳам ясалгандир. Ҳозирги жовли тилда бу сўздан утган замон аниқ феъли ҳам, келар замон аниқ феъли ҳам ясалмайди. *Йироқ* сўзидан фақат йироқлашти тарзидаги феъл формасигина қўлланади, холос. Утган замон аниқ феъли узуқ сўзидан ясади. *Узайди, узаяр* каби. *Эзгу* билан *яхши, эр* билан *киши* маънодош сўзлари ҳам шундайдир. XI асрларда *яхшига* нисбатан *эзгу*, *кишига* нисбатан *эр* сўзи кўпроқ қўлланади эди. XI аср тилида мавжуд айрим маънодош сўзларда яна бошқа ҳолларни кўриш мумкин. Баъзан XI асрларда қўлланган маънодош сўзларнинг биригана етиб келган, баъзан улар тамоман сафдан чиққан ва бошқалар. Маънодош сўзларнинг бу хусусиятларини тарихий ўрганиш уларнинг қайсилари қадимги, ёки сўнгги эканини аниқлашга хизмат қилади.

Иккинчи хил синонимлар турмуш заруратига мувофиқ янгидан ясалган ясалма сўзлар орқали ёки сўзни янги маънода қўллаш натижасида майдонга келган синонимлардир. Бу хил синонимлар XI аср лексикасида жуда кенг тарқалгандир. Ейиладиган, ичиладиган мазмунида *егу-ичку* ва *ем-ичим* ҳам қўлланиши каби.

Оригин тила борча ичку-егу. (ҳамма ейиладиган, ичиладиган нарсаларнинг тозасини истагин.) *Қорин туйғуча ей, қомуғ ем-ичим.* (ҳамма ейиладиган, ичиладиган нарсаларни ҳам қорин туйғунча ей.) Биринчи мисолда ейиладиган, ичиладиган мазмунида *егу-ичку* сўзлари қўлланган бўлса, иккинчи мисолда шу маънода *ем-ичим* сўзлари қўлланган. Демак, *егу-ичку* сўзлари билан *ем-ичим* сўзлари синоним сифатида қўлланган. Бу синонимлар тилда янги сўзлар яшаш асосида келиб чиққан.

Табиб маъносида қўлланивчи *эмчи, утачи* сўзлари ҳам шундай синонимлардир.

*Улардан бариси ўдочи турур
Комуғ тутуғи бу эмчи турур*

Бу мисолларда удачи блан эмчи сўзлари синоним сифатида қўлланган. Ҳар иккиси ҳам табиб маъносидадир, *эмчи*, *уточи* сўзлари ясама сўзлардир. Қарз маъносида „*берим*“ ҳам „*бергу*“ ҳам қўлланар эди. Билгувчи маъносида *билка* блан бирга *биликлик* ва *олим* сўзини қўлланиши ҳам шундай-дир.

У аср тилида сўзлар мазмунини ўзгариши билан синонимларга айланган сўзлар ҳам бор эди. Масалан, *ёзим* сўзи илгариларда наमत маъносида қўлланиб келган бўлса, „*қудотқу билик*“ да бу сўз тўшак маъносида қўлланган. Масалан, қора молларнинг турмушга фойдасини ёзар экан, „*Қудотқу билик*“ автори улардан чиқадиган нарсаларни санаб курсатади:

*Қимиз, ё сунт, ё юнг, ёғ юғрут ҳам қурит
ёзим ё қабиз ҳам изор эвага тут, каби.*

Бу ерга *ёзим* сўзи ўрин-тўшак маъносида қўлланган, натижада *ёзим* сўзи тўшак сўзининг синонимига айланган ёки „*Қудотқу билик*“ да *тиламоқ*, *сўрамоқ* ва *кудмоқ*¹ сўзлари синонимга айлангани каби.

*Неку қулса берил керак бўлса ол
енитмоқ, тиладим ёзуғим борин*

XI аср лексикасидаги учинчи хил синонимлар турмуш талабларига мувофиқ, қўшни тиллар, чет тиллар сўзларини қўллаш натижасида майдонга келган синонимлардир.

XI аср лексикасида бу хусусият ўша даврга мос бир ўрин тутди. Тилда бир қанча чет сўзлар қўллана бошланди. XI асргача дунё маъносида *очун*, *узлак* сўзлари қўлланиб келинган бўлса, XI асрда булар билан бирга *жаҳон*, *дунё* сўзлари қўллана бошлади. *Ардам* сўзи ўрнида шу маънода *панд*, *насихат*, *адаб* сўзлари қўллана бошлади:

*Минг ардам керак бу жаҳон тутқузга
Биликлик сўзи панд, насихат, адаб.*

XI асрга қадар *сўнг* маъносида *туби*, *кеги* сўзларигина қўлланиб келинган бўлса, „*Қудотқу билик*“ асарида буларга *сўнгги* сўзи ҳам қўшилади:

*Учи миннат эрса туби наъмат ул
Боши наъмат эрса кети миннат ул
Сўзун ўрта тутса сўнгги ийг бўлур.*

¹ Кулмоқ сўзи тиламоқ маъносида XI асрдан бошлаб Навоийгача кенг қўллангандир. Қаранг: А. К. Боровков из материалов для истории узбекского языка — тюркологический сборник, стр. 72.

Бу хил синонимлар ўша давр талабига мувофиқ эди, яъни оз эди. Бу хил синонимларни қачондан бошлаб қўллана бошлагани ҳар бир сўзнинг тарихига оид алоҳида масаладир. Лекин „Қудотқу билик“ автори бу хил синонимларни кўпинча тенг қўлланади. У бу хил синонимларни кўпинча кетма-кет қўллайди. Масалан,

Билка билан олим:

Тоғи бир коти билка — олимлар ул

улуш билан кент: *Улуш — кентга кирса* маннинг бў узум (шаҳар маъносид). *Туби билан асли: туби — асли* қўлма узунг адгуқўл

Ятим ва ўқсиз:

ятим ўқсузинг кўр ё тул тўрсоқин
ёзинган булулар биликсиз жоҳил.

Қул билан гунг:

ёзуқ қилса қул — гунг кочир у ёзуқ
нагутер эшитгил удочи — ҳа ким

туш билан тенг:

бу удта киши йуқ сенга туш-тенгинг.

Куч-қувват:

бу куч-қувват ишлат илик ишинга.

Ўч-кек:

Кўнгилдин кўтарсин кўр ўч-кекларинг.

Орзув-тилак:

Илик айди орзув-тилаким бу ул.

XI аср едгорликларида синонимларни тенг қўлланишга мисоллар кўп. Бу ҳол тасодифий эмас, балки кўпчилик сўзларнинг янгилигидан, тилга янги кирганидан, уларни яхши тушунамаслиги билан боғлиқ бўлса керак. Шу билан бирга, бу фактлар синонимлар XI аср тилида анча кенг қўллана бошлаганини ҳам кўрсатади. Синонимлар устидаги кузатишларимиз, синонимлар ўзбек тилида тилнинг ички тараққий қонунларига мувофиқ аста-секин тараққий қилганини кўрсатади.

Навий синоним сўзлардан кенг фойдаланди. Кўпгина сўзлар учун янги синонимлар қўлади. Масалан, Навий Искандар Зулқарнайин сафарда ўлганда унинг дўстларидан бир гуруҳ: Афлотун, Суқрот, Блинос, Буқрот, Хурмус, Фарфаринос, Арастулар Искандарнинг онасига тасалли бериш учун таъзияга киришади ва ҳар бири ҳам бирин-кетин бу улуғ йўқотиш ҳақида насиҳатомиз сўзлашади. Буларнинг ҳар бири ўз сўзларини мумкин қадар ўзига хос янги иборалар билан ифодалайди. Уларнинг ҳаммасини бу ерда кўрсатишга эҳтиёж йўқ. Бу ерда фақат биргина сўзни кўрсатиш билан чекланамиз. Масалан, сўз бошламоқ ибораси буларнинг сўзларида етти хил сўз билан: *бурун демоқ, ибтидо қилмоқ, аён қилмоқ, бунъёд қилмоқ, оғозайламоқ, бошламоқ, олдидан айтмоқ* иборалари билан ифода қилинган. Ҳақиқатда Навий асарларида синонимларнинг рангма-ранг формаларини кўриш мумкин. Синонимлар лексикада алоҳида аҳамиятга эга бўлиmdir. Программа ва дарсликларда бу масалага кенг ўрин бериш зарур.

АНТОНИМ СЎЗЛАР

Мазмунда бир-бирига қарама-қарши сўзлар лингвистикада антонимлар деб аталади. *Яхши — ёмон, узун — қисқа, катта — кичик, кенг — тор, шарқ — ғарб, эрта — кеч* каби. Антоним хусусияти сўзларнинг мазмунидан келиб чиққан ҳодиса бўлгани учун у сўзнинг тўғри маъносида ҳам кўчирма маъносида ҳам юзага келади. Бу маънода келиши мумкин. Масалан, *кенг* сўзининг асосий маъноси ёндамаси анча масофага чўзилганликдир. Бу маънодаги кенгнинг антоними *тордир*. *Кенг шаҳар* таъбиридаги *кенг* сўзи бирмунча бошқача — ёлғиз эн кенглиги эмас, эн ҳам бўй ҳам катталиги маъносидадир. Бу маънода қўлланган *кенг* сўзининг антоними кичикдир. *Кенг одам* таъбирида *кенг* сўзи қўли очиқ маъносидадир. Бу маънодаги *кенг* сўзининг антоними *зиқна, бахил, хасис* сўзларидир. Демак, антонимлар ёлғиз сўзларнинг асосий маъноси асосидагина эмас, балки кўчирма маъноси асосида ҳам юзага келади. Бугина эмас, сўзнинг маъноси қанча кўп бўлса, антоним ҳам шунча кўп бўлади. Масалан, *огир* сўзи қуйидаги антонимларга эгадир: *огир — енгил, огир — қийин*. *Қийин* маъносидаги *огир* сўзи, қўлланган ўрнига кўра бир неча фарқли мазмунларга эгадир. Масалан, *ҳазми огир — сингиши қийин, бад хазм — бунинг антоними — сингишли*. *Огир иш — қийин иш*, бунинг антоними — *осон*. *Огир касал, тузалиши қийин*, бунинг антоними *ўткинчи, енгил-елпи*. *Тили огир — қийин стил* билан ёзилган, бунинг антоними — *равон*. *Огир юк, кўтариш қийин — енгил*. *Огир ҳол — ноқулай, кўнгилсиз, ёқимсиз — кўнгилли, ёқимли*. *Огир одам — салмоғли*, бунинг антоними — *мижози енгил, ҳувуллаган*.

Антоним баъзан биргина сўз билан чекланса, баъзан бир неча синонимлардан иборат бўлиши ҳам мумкин. Масалан, юқоридаги мисолда *қўли очиқ* маъносидаги *кенг* сўзининг антоними: *зиқна, бахил, очкуз, суқ* ва бошқа бир неча сўзлардир. Антонимлар халқ тилида жуда кенг сингиган ҳодисадир. Кўп сўзлар шу асосда осон тушинилади, сўзни эшитиш билан дарров унинг антоними хотирга келади. *Хўра — чимхўр, оуст — душман, ҳул — қуруқ, фойда — зиён, тугри — эгри, ёлғон — чин, осон — қийин, катта — кичик, бахил — сахи, олдин — кетин, урушқоқ — ёввош* ва бошқалар. Антонимлар тилнинг ҳар бир соҳасида мавжуд хусусиятдир. Масалан, вақт ҳақида: *эрта — кеч, кун — тун, кечки — кундузги, эрталик — кечлик, ёзги — қишки* ва бошқалар. Табиат ҳодисаси ҳақида: *иссиқ — совуқ, қуруқ — ҳул, қоронғи — ёруғ, қаттиқ — юмшоқ, дағал — майин* ва бошқалар. Одамлар фаолияти ҳақида: *ёш — қари, соғ — ка-*

сал, кўрқоқ — ботир, кучлик — нимжон ва бошқалар. Антонимлар асосан қарама-қарши аниқ сўзлардан иборат бўлса ҳам, тилда айрим сўзлар бир нечч антонимлар орқали ҳам ифода қилинади. Масалан: *чаққон, ишчан, сергайрат, тиришқоқ* сўзларининг ҳар бирига *ялқов, дангаса, танбал, иш ёқмас, бегайрат* сўзларининг ҳар бири антоним тарзида қўлланиб келади.

Антонимлар таърифида тилшуносларнинг қараши бир хил эмасдир. Баъзилар қарашида антонимлар чегараси анча тордир. Улар қарашида антонимлар ёлғиз турли ўзакдан, қарама-қарши тушунча билдирувчи сўзлардангина иборат бўлиб, *ёқимли — ёқимсиз, илмга ёт — илмга мос* каби бир ўзакдан тузилган бўлади, қўш сўзлар антонимга кирмайди. Бу қарашни тўғри дейиш қийин. Масалан, *газ суви* ҳақида *чистий* сўзининг антоними *серопли* сўздир. *Серопли* сўзининг антоними фақат *чистий* сўздан иборат бўлмай, *серопсиз* сўзи ҳам антоним бўла олади. Демак, *серопли — серопсиз* сўзлари бир ўзакдан тузилган сўзлар бўлишига қарамай, қарама-қарши маъно англатувчи антонимлар экани шубҳасиздир, *Жонли — жонсиз, уйлик — кучалик* сўзлари халқ тилида фақат антонимлар асосида қўлланивчи сўзлар бўлиб булар бир узакдан ясовчи аффикслар қўшиб ясалган антонимлардир. Бу масалада „Русский язык в школе“ журна-ли 1954 й, 3-сонидан анча тўғри изох берилган. Антонимлар тилда жуда қадимги ҳодисадир. Патриархат даврларга оид мақолаларда ҳам антонимларнинг қўлланиши шуни кўрсатади. Масалан, „Девони луғати турк“да берилган *бош — оёқ* антоними қўлланган мақол жуда эскидир. *Укуз озоқи бўлгунча бузоғу боши бўлса эг¹*. (Хўкузнинг оёғи бўлгунча бузоғунинг боши бўлса яхши). Бу мақол оқсоқоллик даврида, ёшларда ҳеч қандай ихтиёр йўқ бир пайтда, бошланғич жамият даврида унинг оғирлигини, оқсоқол ҳуқуқи чексизлигини, увга тобелар хўрлигини ифодалаш учун яратилган мақоллардандир. Шу хил антонимлар қўлланган қадимги мақоллар жуда кўп. Масалан, *Оч на эмас, тўқ на демас². Киши олеси ичтин, йилқи олеси тошдин³*. Антонимлар қўлланган қадимги давр мақоллари жуда кўп. Улардан бу ерда кўп мисоллар беришга ихтиёж йўқ. Ҳақиқатда антонимларнинг қадимги хусусият эканини кўрсатувчи далиллар оз эмас. Масалан, биринчи мақолда *бош* сўзига *оёқ* сўзи антоним қилиб қўлланган бўлса, *бош⁴* сўзига *кети*,

¹ „Девони луғати турк“, 1 т., 58—бет

² 75—бет.

³ „Қутодқу биллик“, 425—бет.

⁴ „Девони луғати турк“, 1 т., 85—бет

туби сўзлари антоним қилиб қўлланган мисоллар ҳам бор.

*Боши миннат эрса кети неъмат ул¹
Боши неъмат эрса туби миннат ул².*

У давр тилида бир сўзга бир неча антонимлар қўллаш, ўша давр тил қурилишида актив ҳодисалардан эканини курсатади.

XI аср антоним сўзларини аниқлашда у аср ёзма ёдгори „Қутодқу билик“ асари характерлидир. Бу асарда антоним сўзлар қўлланиши, биричидан, сўзларнинг конкрет мазмунини очиб берса, иккинчидан, бу хусусият сўзларнинг кўп маънода қўлланишини ҳам аниқлашга хизмат қилади. Масалан, *мунг* сўзи XI асаргача асосан *қайғу*, *аза* маъноларида; *ардам* сўзи *панд* — *насихат* маъноларида қўлланиб келган бўлса, „Қутодқу билик“да *ардам* сўзини *мунг* билан антонимлар ҳолида қўллаб, *ардам* сўзини *фазилат*, *мунг* сўзини *камчилик* маъносига қўллайди, ёки антонимларни қўлланишда автор синонимлардан ҳам фойдаланади:

Мунгумму ўгушроқ азу ардамиш

Таржимаси: фазилатим — яхшилигим кўпми, камчилигимми? Антонимларни қўлланишда автор синонимлардан ҳам фойдаланади:

Масалан, *бош*, *уч*, *урта* сўзларига *туби*, *кети*, *сўнги* сўзларини қарама-қарши қўйиб қўлланган:

*Учи ни-мат эрса, туби миннат ул,
Боши миннат эрса, кети неъмат ул,
Буларни била ол ачиқму чучик,
Кўнгул орзуласа йироқ ер ёғуқ.*

Бу мисраъда *йироқ* сўзига *ёғуқ* сўзи антоним қилиб берилган бўлса, қуйидаги мисраъда:

Неча ер яқин булса булди йироқ³.

Йироқ сўзига *яқин* сўзи антоним қилиб қўлланган. Демак, диалектал сўзлар ҳам антоним учун фойдаланилар эди.

Нагу берди эрса яна олгой ул.⁴

Бу мисрада *бермоқ* феъли, *олмоққа* антоним қилиб қўлланган.

Ёғиқа ёғи бул тўзунга тўзун⁵

¹ „Қутодқу билик“ дан

²

³ „Қутодқу билик“, 427-бет.

⁴

508-бет.

⁵ *тўзун* сўзи ҳозир *дўст* тарзида қўлланади, *дўст* сўзи тожикча деб келинган *тўзун* сўзигаи ўзгариб *дўст* ҳолига қелган бўлиши ҳам мумкин.

Таржимаси: Душманга душман булу, дустга дуст бул.

Будун ҳоли очил менга ўртма сўз¹

Таржимаси: Ҳамма нарсани менга очиб бер, яширма.

*Тугордин боторга юриб тезгинур²,
Сўкушму танироқ ё ўғди келир.³*

Таржимаси: Қарғаш кўпми, алқиш кўпми

Исиқ тумлигинг ҳам қуруқ ё ўлунг.⁴

Таржимаси: иссиқ совуқми, қуруқ ё ҳўлми

Ора ўт булурлар оро сув булур.

Ўт билан сув сўзини антоним сифатида қўллаш халқ тилида ҳам кенг синггиган ҳодисадир. Бу сўзларда антонимик хусусият сувнинг ўтни учирини хусусиятидан, иккови бирга қўшила олмайдиган хусусият эканидан келиб чиққан. Мисоллар:

*Неча ер яқин бўлса бўлди узоқ
Неча терди эрса яна сочгой ул.
Ёғи бўлмақ осон ярашмоғи сароб.
Чининг узга олгил широт Ёлғоннинг.
Улум ё тириклик бағддин турур.
Кўзин юмдим ой тўлди ҳеч очмади
Тириклик ужуқти ёғуди улим.
Соқинч қисқа бўлди совинчи узун.
Оғир тутса эшитиб улуғ кичиги.
Ичинги тошинги адашинг балир.
Ўғилга тиши ол қизиг эрга бер.
Бирн бўш, бири қул умунже тутғучи.
Коронги — ёруғлик, жигой бирла бой.*

„Қудотқу биллик“ авторн антоним ифодаалардан сўзларни янги мазмунда қўллаш учун ҳам фойдаланади. Масалан, қисқа сўзининг асосий антоними узундир. „Қудотқу биллик“ да ҳам қисқага узун сўзи антоним қилиб берилган:

Тириклик қисолди узолди соғинч⁵

Шу билан бирга узун сўзига „оз“ сўзи ҳам антоним қилиб қўлланган.

Қаю оз яшади,⁶ қаюси узун

Қаюси узун мисраида автор „оз“ сўзини „узун“ сўзига антоним тарзида қўлланиш натижасида оз сўзининг мазму-

1 „Қудотқу биллик“ 293-бет.
2 „ „ „ 269-бет.
3 „ „ „ 377-бет.
4 „ „ „ 269-бет.
5 „Қудотқу биллик“ дан
6 „ „ „

нини кенгайтирган, қисқа маъносида қўлланган, ёки антоним ифодаларда, автор, *тўпламоқ* мазмунида, баъзан *термоқ* сўзини қўлласса, баъзан *юмитмоқ* сўзини қўллайди:

Неча терди эрса яна сочгой ул

Таржимаси: Қандай тўплаган бўлса, ушандай чочади.

Сочилгу турур бу юмитмишларинг

Таржимаси: Бу тўплаганларинг яна, албатта, чочилади.

Юммоқ сўзи XI аср тилида икки маънода қўлланган:

1 — *тўпламоқ*, *йиғмоқ* маъносида, масалан:

Сочилгу турур бу юмитмишларинг¹

Таржимаси: Бу тўплаганларинг, албатта, сочилади. Бу мисрада сочмоққа антоним қилиб қўлланган *юмитмоқ* сўзи *тўпламоқ* маъносидадир.

2 — *бекитмоқ*, *ёпмоқ* маъносида, масалан,

Кузин юмди ой, тўлди ҳеч очмади²

Бу мисрада *юммоқ* — *бекитмоқ*, *ёпмоқ* маъносида бўлиб, *очмоққа* антоним қилиб берилган. Бизга ҳам юммоқ сўзининг ана шу иккинчи маъноси етиб келган.

Бу мисоллар антоним хусусияти XI аср тилида кенг қўллана бошлаганини, у ҳар хил лексик формаларга эга эканини кўрсатади.

Бизнинг кузатишимизга кўра, XI аср тилида антонимларни тузилиш жиҳатидан учга айрилади: 1 — содда антонимлар. Бунга бошқа-бошқа ўзақлардан бўлиб, қарама-қарши тушунча билдирувчи антонимлар киради. *Семиз — ариқ*, *ҳул — қуруқ* ва бошқалар. 2 — ясама антонимлар. Бунга бир ўзакдан бўлиб бўлишли — бўлишсиз аффикслари қўшиш орқали қарама-қарши тушунча ифодаловчи сўзлар киради: *Жонли — жонсиз* ва бошқалар. 3 — Қўшма сўзлар орқали ифодаланувчи антонимлар. Масалан, *шодланмоқ* маъносида *қош ёзмоқ* сўзи *аччиғланмоққа* антоним қилиб қўлланган.

Севинчин туриб чиқти қошин Ёза.

Севинди илик Ёзди қашин, кўзин.

Бу мисраларда икки сўздан тузилган *қош ёзмоқ* сўзи *аччиғланмоқ*, *қайғурмоқнинг* антонимидир. Антоним хусусияти XI аср тилида лексиканинг ҳар бир тармоғида кенг сингган ҳодиса эди.

¹ „Қутодқу билик“ дан

² „Қутодқу билик“ дан 261-бет.

Бу хил антоним тарзида қўлланган сўзлар учун жуда кўп мисоллар бериш мумкин эди. Лекин шу мисолларнинг ўзи XI аср лексикасида антонимларнинг қўлланиши, антоним сўзларнинг мазмуни, ҳозирги тилимиздаги антонимлар у даврдагиларга мослиги, ҳозирги антонимлар ўша асосда таъриф қилганини кўрсатиш учун етарлиқдир.

Бу мисоллар, биринчидан, антонимларни XI аср тилида кенг қўллана бошлагандан дарак берса, иккинчидан, уларнинг сўз мазмунини кенгайтириш учун хизмат қилувчи аҳамиятини исботлайди, сўзда бўлган маънолар антонимлар орқали аниқланади. Шу билан бирга бу мисоллар антонимларнинг сўз маъносини кенгайтириш, бойитиш аҳамиятини ҳам исботлайди. Лексикада антоним хусусияти катта ўрин тутувчи мустақил темадир. Уни махсус тема сифатида алоҳида вақт ажратиб ўргатиш билан бирга, омоним ва синонимлар билан боғли ўргатилиши лозим.

ДИАЛЕКТАЛ ЛЕКСИКА ТАРИХИ

Ўзбек тили, уни яратган ўзбек халқи каби жуда қадимгидир. У бунгача кўп босқичларни кечиргандир. Марксизм классиклари, миллий тиллар уруғ тилларидан қабила тилларига, қабила тилларидан халқ тилига кўчган деб таълим берадилар. Демак, ҳозирги тилимиз қадимги уруғ тилига бориб тақалади.

Академик Виноградов қабила тилларини ўрганиш ишини ёлғиз тилчилар учунгина эмас, шу билан бирга тарихчилар, археологлар, этнографларнинг ҳам асосий вазифаси деб ёзади: „Ўрта Осиё халқлари ва Ўрта Осиё маданиятининг келиб чиқшини ёритишда тарихчиларда юз берган хато: кўпчилик тарихчилар томонидан қабилалар, халқлар, миллатлар келиб чиқшини ёритмасликларидадир¹.. Ҳақиқатда қадимги қабила ва диалектларни ўрганишнинг тил тарихи учун ҳам, халқ тарихи учун ҳам ҳал қилуви аҳамияти равшан. Биз бу ерда фақат диалектал лексика ҳақида сўзлаймиз.

Бу масалада бизга етиб келган ёдгорликларнинг энг эскиси XI аср ёзма ёдгорлиги „Девони луғати турк“нинг аҳамияти улуғдир. Чунки девон ўша даврда жуда кенг территорияда—Бухородан юқори чингача бўлган территорияда яшаган бир қанча қабилаларда ва уларнинг тилларидан, улар тилидаги ҳарқандай хусусиятлардан кенг маълумот беради. Айниқса бу асарда сўзлар ҳақидаги маълумот жуда муҳим-

¹ Вопросы диалектического - исторического материализма 1951 йил, 35-бет.

дир. Ҳатто бу асарда сўзларни қисқа ва чузуқ талаффузи ҳақида ҳам маълумот берилган. Масалан: Яроғ тарзида талаффуз қилиш ҳам мумкин¹. Илғ тарзида талаффуз қилиш ҳам мумкин, йилғ тарзида талаффуз қилиш ҳам мумкин.² Яш-Юш³ бунмун⁴ ва бошқалар.

Баъзан Маҳмуд Кошғарийда сўзларнинг асли кўрсатилади. Йигим—асли йигиндир⁵ (3—т. 15 бет.) Тутмоқнинг асли *тутма очдир*.⁶ Маҳмуд Кошғарий сўз этимологиясини, аниқсиз шубҳали сўзларини ҳам очиқ кўрсатади.

Қарт — арабчадан олинган деб ўйлайман.⁷

Мазмунда фарқ қилувчи сўзлар ҳақидаги взоҳлар ҳам харақтерлидир. Масалан: халқ қавм маъносига қўлланувчи *ялингук* сўзи ўғузларда чури маъносига қўлланар эди.⁸

Ҳолбуки бу сўз у давр кўпчилик асарларда халқ маъносидадир. Масалан, „Қутодқу билик“ ва „Ҳибатул ҳақойиқ“ да халқ маъносида асосан шу сўз қўлланган.

Ингақ — сигир маъносида қўлланса, ўғузларда бу сўз урғочи ташвақадир.⁹

Карағу — чодир. Вабарлиларда бу сўз қишки уй маъносида қўлланади.¹⁰

Буюн — буйни, баъзи қабилаларда, бу сўз кўп қабилаларда халқ маъносидадир. Хуллас, М. К. асарида лексиканинг бутун хусусиятлари ҳақида маълумот етарли. Биз бу ерда шу масаланинг бир қисми диалектал масаласигагина тухтаймиз. Диалектал лексика умумий диалект масаласининг муҳим бир бўлими бўлса ҳам, ҳали ҳеч қанча ўрганилмагандир. Бу масала диалект масаласида ва умуман тил масаласида қатор масалаларни ҳал қилиш аҳамиятига эга бир бўлиmdir. Бу бўлим қайси қабилалар бир-бири билан бирикишгани, яқинлашгани, узоқлиги ёки бу қабилянинг у даврда маданий даражаси, касби кори ва бошқаларни очиб бериш аҳамиятига эгадир.

Бу тема алоҳида илмий ишдир. Бу тема ҳақида бизнинг бу ерда берадиган маълумотимиз жуда чекли бўлса ҳам, у давр диалекти масаласида маълумот жуда камлиги учун, бу ҳақда бўлган маълумот, оз-кўплигидан қатъи назар, шуб-

¹ „Девон луғати турк“ III—т. 21-бет

² „Девон луғати турк“ I—т. 31-бет

³ „Девон луғати турк“ II—т. 2-бет.

⁴ „Девон луғати турк“ I—т. 32-бет

⁵ „Девон луғати турк“ III—т. 15-бет

⁶ „Девон луғати турк“ I—т. 377-бет

⁷ „Девон луғати турк“ I—т. 293-бет

⁸ „Девон луғати турк“ III—т. 285-бет

⁹ „Девон луғати турк“ I—т. 101-бет

¹⁰ „Девон луғати турк“ I—т. 373-бет.

ҳасиз катта аҳамиятига эга. Айниқса етук тил олими Маҳмуд Қошғарий ўз асарини устидан бир неча йиллар юртма-юрт юриб текширган материалнинг пухталлик ва асослилик қиймати чексиздир. Маҳмуд Қошғарий ўз асаридан сўзларнинг генезисидан бошлаб, сўзлардаги талаффуз фарқларигача сўзлар маънисидан сўзлар шаклидаги фарқларни деярлик кенг ва изчил ёритган, масалан:

راج — ёғоч кўп қабилаларда чўзиқ ушли билан тўрт қабиллада қисқа ушли билан¹.

Айиғ — айиқ. Ўғуз, қипчоқ, яғма тилларида азиг тарзида қўлланади.²

Ўгло — ёш йиғит. Арғуча.³

Ярлиғ — фармон жикилча, ўғузлар билмайдилар.⁴

Ялмо — форслар ялма қилиб олдилар, улардан араблар ялмақ қилиб олдилар.⁵ Қанда, сўзини ҳандақ, ёроқ қилиб олганлари каби.⁶

Яловач — элчи, уйғурча яловардир⁷.

Аяк — кеса. Ўғузлар „жанақ“ дейдилар⁸.

Хуллас, диалектлар лексикасининг ҳар хил шакл ва формалари ҳақида материал оз эмасдир.

XI аср диалектал лексикада энг олдин кўзга ташланувчи бир хусусият шуки, қайси қабиланинг тутган ўрнига мувофиқ фақат ана шу қабиланинг ўзидагина қўлланувчи ҳос сўзлардир. Бу ҳол феодализмнинг узилган, юлинган тузими системаси учун ва у давр тили учун тамоман мос ва табиийдир. Бу хил сўзлар қабиланинг ўз шаронитига мувофиқ, баъзи қабиллада оз ёки кўп бўлиши мумкин. Масалан, XI асрда яшаган қабилалардан бири нуфус жиҳатидан кўп катта бўлмаган арғу қабиласининг қўйидаги ҳос сўзлари бор эди:

Булдуни — узум — майиз сақланадиган жой. Бушунчоқ — узум уруғи. Набзи — узум узгандан сўнг токда қолган шингин — шапоқ. Мужбат — хирмон қилишда қишлоқ аҳиллари бир-бирига одам юбориб ҳашар қилиши. Топчанг — баланд ерлардаги ток новдасини кесиш учун қўлланадиган уч оёглиқ табуретка. Дунушка — тўрғой дейилган қуш. Канжок қабиласининг ҳос сўзларидан шу намуналарининг ўзи, у қабиланинг касби асосан боғдорчилик эканидан дарак беради. Канжок қабиласи ҳақидаги бу фикрни девондаги бошқа ма-

1	„Девония луғоти турк“.	III—т.	20-бет
2	•	•	31-бет
3	•	•	I—т. 116-бет
4	•	•	III—т. 31-бет
5	•	•	26-бет
6	•	•	9-бет
7	•	•	36-бет
8	•	•	•

териаллар ҳам тасдиқлайди. Канжоклар ҳақида „Девони луготи турк“да шундай маълумот бор:

Канжоклар икки тилда сўзлашувчи қабилалардандир. Шунинг учун уларнинг тилларида айрим фарқлар учрайди. Канжоклар асосан Қашқор шаҳрининг атрофида турадилар. Қашқор кўчаларида Канжок тилида сўзлашувчилар тез-тез учрайди.

Демак, Канжокларнинг туриш жойи шаҳар атрофида боғот бўлишининг ўзи ҳам, илгарироқдаги шаҳар қурилишига мувофиқ бўлиб боқчачиликка оид эканидан дарак беради.

Демак, хос сўзлар асосан айрим қабилаларнинг ўзига хос касбияи кўрсатувчидир. Шунинг учун хос сўзлар ўзининг бу хил хусусияти билан қабиланинг яшаган даври ва жамиятда тутган мавқияни кўрсатишга ҳам хизмат қилади.

Бу хил сўзларни „Девони луготи турк“ материалли асосида қуйидаги қабилалар бўйича бериш мумкин.

Аргуга хос сўзлар:

Уй — Хирмон енчучи ҳўкузларнинг ўртасидагиси.¹

Кузаж — сув соладиган асбоб.²

Қотқич — чақадиган нарса: илон, чиён ва бошқалар.³

Пистик — чироғ, мағам пилтаси.⁴

Птирик — писташка.⁵

Қуш пичоқ — қайчи.⁶

Чигит — пахта уруғи.⁷

Яғмо қабиласи:

Увут — уят.⁸

Идиш — идиш, асбоб.⁹

Утран — иштон;¹⁰

Пишик эт — пишиқ гўшт, пишган гўшт.¹¹

Язақ — мусофир савдогарни уйига қўвдириб ижара ҳақи олиш расми.¹²

Юнг — юнг.¹³

¹ Девони луготи турк I—т. 396-бет.

² „ „ „ „ „ 395-бет.

³ „ „ „ „ „ III—т. 91-бет.

⁴ „Девони луготи турк“ I—т. 398-бет.

⁵ „ „ „ „ „ 395-бет.

⁶ „ „ „ „ „ III—т. 91-бет.

⁷ „ „ „ „ „ I—т. 297-бет.

⁸ „ „ „ „ „ 51-бет.

⁹ „ „ „ „ „ 99-бет.

¹⁰ „ „ „ „ „ 218-бет.

¹¹ „ „ „ „ „ III—т. 12-бет.

¹² „ „ „ „ „ I—т. 267-бет.

¹³ „ „ „ „ „ 393-бет.

Ямок қабиласининг хос сўзлари:

- Кирнақ — чўри.¹
 Қотланди — мева қилди.²
 Тошиқти — чиқди.³
 Ялингук — чўри.⁴

Қипчоқ қабиласининг хос сўзлари:

- Сажо — чумчуқ.⁵
 Хаю — қайси.⁶
 Қумлоқ — Қипчоқлар шаҳрида ўсадиган бир ўсимлик.⁷
 Жинжу — Дурр.⁸

Ўғуз қабиласининг хос сўзлари:

- Азиг — айиқ.⁹
 Тугул — эмас.¹⁰
 Синду — қайчи.¹¹
 Жанақ — идиш.¹²
 Чатук — чичқон.¹³
 Будя — халқ.¹⁴
 Гарой — устара.¹⁵

Чигил қабиласининг хос сўзлари:

- Ари — асалари.¹⁶
 Асал ёғи — асал.¹⁷
 Урра — гурра.¹⁸
 Улнанг — ҳун нарса.¹⁹

1	„Девони луготи турк“	III—т.	147-бет.
2	„	II—т.	93-бет.
3	„	III—т.	285-бет.
4	„	„	168-бет.
5	„	„	164-бет.
6	„	{ I—т.	412-бет.
7	„	„	349-бет.
8	„	„	„
9	„	I—т.	79-бет
10	„	„	326-бет
11	„	—	250-бет
12	„	„	79-бет
13	„	III—т.	92 бет
14	„	„	„
15	„	I—т.	131-бет
16	„	„	82-бет
17	„	„	„
18	„	т.—III	73-бет
19	„	„	92-бет

Ожун — дунё.¹

Муш — чичқон.²

Ченгак — челак.³

Ёрлиғ — фармов.⁴

Бу хил хос сўзларни яна бир қанча қабилалар ҳақида ҳам бериш мумкин, лекин бу хос сўзлар, биринчидан, ҳар қайси қабилада жуда озлиги билан аҳамиятсиз бўлса, иккинчидан, бу хил сўзлар XI асрдәк ўз аҳамиятини йўқотиб, баъзиси тамом турмушдан чиқиб қолган эди. Масалан, XI асргача қул мазмунида қул, кузоғу, қорабош, тикин, гўнг, қунжуш, қирноқ каби сўзлар қўлланиб келинган бўлса, XI асрдан сўнг буларнинг кўпи сафдан чиқиб, қул, қора бош сўзларигина ҳамма қабилага умумлашган эди, гўнг сўзи қул маънисида кам қўлланиб, тилсиз маънисида умумлашган эди. Абдоса маънисида XI асргача қумғон, тутак, қунак, кўзаж чулабчин, ибриқ сўзлари қўлланиб келган бўлса, XI асрда асосан қумғон, чулабчин, кўзаж сўзлари умумлашган эди. Хуллас, хос сўзларнинг бир қисми асосан сафдан чиқиб, бир қисми синонимлар сифатида умумлашган эди. Масалан, эзғу блан яхши сўзларини синоним сифатида қўлланиши каби қизғончиқ мазмунида қис ёки қиз билан қоту, гўр маънисида қора урук, тублу, тунарик, чумчуқ маънисида чунчурга сача, қушқоч ва бошқалар қўлланар эди.

Хуллас, хос сўзлар аҳамияти йўқолиб бирлашиш бошланган эди.

Диалектал лексикада фонетик ўзгаришлар билан қўлланивчи сўзлар ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу хил сўзларни ўзларининг хусусиятларига мувофиқ икки асосий гурппага айриш мумкин: 1 — махсус сўз тузилиши талабига мувофиқ ва айрим товушларнинг хусусияти махсус сўзлардаги алоҳида комбинациясига боғли, систематик тарзда ҳар ерда фарқли қўлланивчи сўзлар. Сан — сен, ҳўл — ул, инжув — жинжув ва бошқалар.

2. Қандайдир шаронт — диалектал ҳолат ва бошқалар натижасида систематик эмас, айрим сўзлардагина фарқли қўлланивчи сўзлар, масалан, ёғоч сўзи кўп қабилаларда чузуқ унли билан талаффуз қилинса, тўрт қабилада йиғач тарзида қисқа унли блан қўлланир эди.⁵ Бугдой сўзини барсағонлилар будғои тарзида қўллайдилар. Шу сўз талаффузидан кишиларни барсағонлилиги, ёки у ердан эмаслиги билинар эди.⁶

¹ „Девони луғоти турк“ III—I, 92 бет.

² „Девони луғоти турк“ дан.

³ „Девони луғоти турк“ дан.

⁴ „Девони луғоти турк“ дан.

⁵ „Девони луғоти турк“ дан.

⁶ „Девони луғоти турк“.

Ҳар ҳолда бу иккинчи хил фарқлар ўзининг хусусияти билан вақтли ва ўтқунчи бўлса, биринчи хил ҳодиса систематик ҳодиса бўлиб, тилда узоқ давом этувчи, шунинг учун қатор диалектал ҳолларни аниқлашга ёрдам берувчи аҳамиятга эгадир. Шунинг учун биз бу ерда у ҳодиса ҳақидаги Дивон фактларини кенгроқ ёритмоқчимиз. Улуғ тил олими М. К. уз асаридида ёзувдаги етишмовчиликлар натижасида ўқувчини янглишишдан сақлаш учун сўз ясалиши, сўзлар талаффузи, ҳатто унинг турли вариантларини ҳам йўл — йўлаккай кенг тушунтириб боради. Унинг бу ўқдиришлари у давр тилининг фонетик системаси, морфологик хусусиятлари, лексикаси соҳасида ва лаҳжавий фарқлар масалаларида ҳам тегишли хулоса чиқариш учун етарлидир. Шунинг учун биз бу ерда лаҳжавий талаффуз фарқлари устида М. К. изоҳлари асосида намуналар беришни муносиб кўрдик. М. К. изоҳига кўра сўзлар талаффузида фарқларни қуйидагича хулосалаштириш мумкин:

1. У давр тилида сўз бошидаги „*u*“ билан „*iu*“ алмашиши бор эди. Масалан „*ўя*“ маънисидagi „*ин*“ сўзи „*ин*“ тарзида ҳам, „*йин*“ тарзида ҳам кўлланади эди. (I—том. 36-бет.) *Илиғ* ҳам *йилиғ* ҳам бор эди. (I—том. 46-бет.) М. К. маълумотига кўра, бу ҳодиса тилда эски ҳодиса эди, кайси варианты қайси қабила хусусияти экани ҳам аниқсиз бир ҳолга келган эди. Лекин Маҳмуд изоҳига кўра „*iu*“ лаш варианты эски форма бўлиб „*u*“ лаш янгилик эди.

Бу масалада проф. С. Е. Малов фикрини бир оз кенгайтириш билан чекланиш мумкин.

С. Е. Малов фикрича, дастлабки ёзувда *д* ҳарфи аниқсиз бўлган, *д* ҳам *з* ҳам ўқила берган¹. Ҳақиқатда бу фикр жуда тўғридир. Бу ҳодиса ёлғиз *д* билан *з* эмас *й* га баъзан *ж* га ҳам умумий эди, яъни *д* ҳарфи баъзан *з*, баъзан *й* билан адаштирилди эди. Бу ҳодиса лаҳжалардаги фарқли талаффуз асосидаги ҳодиса эмас, аксинча, ёзув (ҳарф) аниқсизлиги натижасида майдонга келган тасодифий ҳодиса эди. Ҳатто Девонда етук олим Маҳмуд Кошғарий *д* ҳарфини кўрсатмаган. Шунинг учун ҳам у ҳодиса, биринчидан, ўша вақтдаёқ оз, фақат уч-тўрт сўзлардагина учрад эди. Иккинчидан, жуда тезлик билан ҳар ерда аниқ *й* билан алмашди. Масалан, девонда берилган: *узуглиқ* — *уйғоқлиғ*, кўча маънисидagi *азрилиш* — *айрилиш* тарзида аниқ *й* билангина талаффуз қилина бошлади. Тилда қолган баъзи излар *д* ни *u* га, *й* ни *д* га алмаштириш хусусияти жуда эски ҳодиса эканидан дарак беради. Масалан: ҳозирги тилда тенг қўлланиувчи *кетин-кедин* сўзлари шу ҳодисанинг вариантларидандир. Чунки *кети*

¹ Е. С. Малов, образцы древнетюркских письменности.

сўзи *кединнинг* жаранглашган вариантidir. Жонли тилда ҳар икки вариант ўрни билан *китим*, ўрни билан *кейин* тарзида қўлланиши маълум. Ҳатто айрим лаҳжаларда ёлғиз *кетин* варианты қўлланиши ҳам яширин эмас. Нарсанинг *охири*, *кети* маънисида қўлланувчи *оёқ* сўзи жонли тилда *оёқ*, *одоқ*, *этак* вариантларда учрайди. Бу ҳам ана шу *д* нинг *й* га, *й* нинг *д* га алмашинишидан намунадир. Масалан: (тоғ *этагида*, Бўйдор, қарағайзор, чексиз экинзор...) (Ёлгор шеърида „Шарқ Юлдузи“ 1952 йил, 6,51-бет.)

Чумчуқ чурк эмас экан *одоқ* бўлмагунча.

(Юқоридаги шеър 53-бет).

Фикримизча, эски қўлёзмаларда учровчи бу ҳодиса ёзувдаги экинчиликдан келган янглишлик эди, холос. Лексикани текширучи илмий ходимларни баъзан учровчи бу тилга ёт хусусият чўчитмаслиги керак.

3. *XI аср* лексикасида сўзлар таллафузида фарқли хусусият а билан *э* нинг алмашиниш ҳодисасидир. Иккинчи шахс кишилик олмоши: *сен* сўзини изоҳлар экан. М. К. бу сўзни канжак қабиласи *сан* деб талаффуз қилади деб уқдиради. (Девонн луғоти турк III том 101-бет.)

Бу факт *а* билан *е* алмашиниш ҳодисасига мисолдир. Бу лаҳжавий ҳодиса ҳамон лаҳжа фарқи сифатида ҳам тилимизда мавжуддир. Фарғонада асосан *э* билан қўлланувчи сўзлар Тошкенда асосан *а* билан, ёки айрим сўзларда аксинча қўлланиш ҳоллари ҳам бор. Лекин Фарғонада ҳам Тошкенда ҳам қатъий равишда *э* га кўчган мисоллар ҳам, бор: *эр* сўзи каби.

Бу ҳодиса ҳозирги тилда айрам сўзларда фарқсиз вариантлар даражасига бориб етган сўзлар ҳам оз эмасдир. Масалан: *кама* — *кема*, *чечак* — *чачак*, *санчти* — *сенчти*, *янчти* — *енчти*, *сакратмоқ* — *секратмоқ*, *тагида* — *тегида*, *чакмоқ* — *чекмоқ*, *дак* — *дек*, *янги* — *енги*, *етим* — *ятим*, *ягламоқ* — *йигламоқ*, *айтғучи* — *этғучи*. *кечаги* — *кечиги*, *чакка* — *чекка* ва бошқалар.

ж ланиш ҳодисаси *XI аср* лексикасида жуда ҳам тор ҳодиса эди. Девонда бу ҳодиса бир неча сўзлардагина учрайди. Аяқ (қадаҳ) қаршисида — *жанақ*, *йиглади* қаршисида *жиглади*, *инжу* билан *жинжу* вариантлари каби. Фикримизча, бу қабилавий хусусият ўз қабиласида сақланган бўлса ҳам, умумий адабий тилга кам таъсир қилган хусусиятдир. Фақат девонда *яр*, *йўймоқ*, тарзида берилган икки сўзгина бизга адабий тилда ҳам *ж* ланиб етиб келган *яр* — *жар*, *йўймоқ* — *жўймоқ*.

Йўймоқ — ҳозир бу сўзни *йўймоқ*, тарзида ҳам, *жўймоқ* тарзида ҳам қўлланади. *Яр* ҳамма лаҳжаларда бир хилда *жар* тарзида талаффуз қилинади, фақат Жалолободнинг Сузоқ

қишлоғида девондагича *яр* тарзида талаффуз қилинади. Шунингдек ҳозирги тилда *юр* — *жур*, *юн* — *жун* вариатларигина тенг қўлланади. Бу хусусиятда ҳар икки варианты ҳам Навоийгача етиб келиб, Навоий давридан сўнг сафдан чиққан сўзлар ҳам бор. Масалан: XI асрда *хунук*, *ёмон*, *қупол* маъниларида *йиг* сўзи ҳам, бу сўзнинг *ж* лашган *жиг* варианти ҳам тенг қўлланади. Ҳар икки варианты ҳам Навоий асарларида шу маънида қўлланган, лекин Навоийдан сўнги асарларда ҳеч қайси варианты ҳам учратмаймиз.

Қисқаси, XI асрнинг диалектал сўзлари устидаги кузатишларимиз XI аср тилида қўлланиб турган диалектал сўз хусусиятлари ҳозирги тилимизда мавжудлигидан дарак беради. Лекин улар тилнинг ички тараққий қонунлари талабига мувофиқ катта ўзгариш ва ўсиш процессларини кечирган.

ТАҚЛИДИЙ СЎЗЛАР ҲАҚИДА

Бу сўзлар дарсликларда товушга тақлидий сўзлар деб аталиб келинган¹. Лекин дарсликнинг 1953 йил босмасида авторлар бу сўзларни шарпа ва товуш ундовлари деб атаганлар.² Дарслик авторлари бу сўзлар ҳақидаги олдинги терминни ташлаб жуда тўғри қилганлар. Чунки илгариги термин бу сўзлар хусусиятига мос эмас эди, бир тарафлама эди. Чунки биз тўплаган материалларга кўра тақлидий сўзлар иккига айирилади: 1 — товушга тақлидий сўзлар, 2 — кўрниншга тақлидий сўзлар. Булар ҳақида қуйироқда кенгроқ маълумот бор. Илгариги термин ана шу хусусиятларнинг фақат бир томонигагина яроқли эди. Бу жиҳатдан авторлар у терминни ташлаб жуда яхши қилганлар. Аммо авторлар қабул қилган янги терминни ҳам тула мувофиқ деб бўлмайди. Бизнинг текширишимизча бу сўзлар ҳар хил грамматик ва лексик хусусиятларга бой алоҳида сўз туркумидир. Дарсликдаги янги терминга кўра бу сўзлар ундовларнинг бир тури булиб қолади. Демак, бу ҳақидаги янги термин ҳам, бу сўзлар функциясини қамрамайди. Шунинг учун биз буни янги термин билан, яъни „тақлидий сўзлар“ деб аташни мувофиқ кўрдик.

Ҳайвонлар, жониворлар қуш-қуртлар ва одамлар, нарсалар ҳаракатидан пайдо бўлган товушларга шартлича тақлид қилиб ясалган сўзлар товушга тақлидий сўзлар деб аталади. Масалан, *вақир-вуқур*—қурбақа товушига, *чирқ-чирқ*—чумчуқ ва

¹ Қаранг: Кононов, грамматика Ўзбек тили тили, 11-бет.

² Коллектив, морфология 1953 й., 183-бет.

чигирткалар товушига, *шилдир-шилдир* — оқар сув товушига, *чак-чак* кетма-кет томаётган сув томчиси товушига, *гўнг-гўнг* — қўнғиз товушига, *қарилламоқ* — қизилиштон товушига, *чувилламоқ* тўда-тўда болалар товушига, *қоғилламоқ* — қарға-қўзғунлар товушига, *ғарчилламоқ* — оёқ қийими товушига, *жарангламоқ* — чинни товушига шартлича тақлид қилиб ясалган сўзлардир. Биз бу ерда бу сўзларнинг бир маъносини, энг яққол маъносинигина изоҳладик, аслида бу сўзларни яна кенгроқ изоҳлаш мумкин. Ҳатто бу сўзларнинг истеъмол ўрни кенглигига кўра ҳам булар маъноси кенгдир. Масалан, *гўнғилламоқ* сўзи бир хил қўнғиз товушига, қовоқ ари товушига, ёқимсиз гапга нисбатан қўлланади; *ғарчилламоқ* оёқ қийим товушига, айрим эшиклар товушига, махсус шароитдаги пичоқ кесиш товушига ҳам қўлланади. *бизилламоқ* — ўқ товушига, тез юриш товушига қўлланилади.

Товушга тақлидий сўзлар ўзбек тилида кенг тарқалган ҳодисадир. Уларга турмушнинг ҳар соҳасида ҳам миқсоқлар етарли кўп. Масалан, *чулдир-чулдир* — ҳар томондан аралаш-қуралаш сўзланган сўзлар товуши асосида, *чарс-чарс* — ойнанинг махсус шароитда синиш товуши, *чиқ-чиқ* — соат товуши, *пичир-пичир* — бошқаларга эшиттирмаслик учун жуда секин сўзланган товуш; *пинғир-пинғир* — тушунилар-тушунилмас даражада секин, аммо қўлонса гап гапираётган кишининг товуши, *қисир-қисир* — суяк синиши ва бошқалар.

Товушга тақлидий сўзлар ҳар бир жонли-жонсиз нарсаларнинг қаттиқ-юмшоқлик, суюқ-қуюқлик, кенг-торлик, йўғон-ийгичкалик ва бошқа хусусиятларига мувофиқ бир-бирга тегишидаги фарқли ҳолат қанча кўп бўлса, уларни англатувчи махсус сўзлар ҳам шунча кўпдир. Ҳатто бир нарсанинг кичик фарқли бир неча ҳолатига ҳам айрим-айрим сўзлар бор. Масалан, кулмоқ ҳақида 1 — *пиқир* — *пиқир*, *пиқ* — *пиқ кулмоқ*; маълум сўздан таъсирланиб ёнидагиларгагина сезиларлик қилиб секин кулиш. *Қиқир-қиқир* — маълум ҳолдан таъсирланиб кўпчилик ёки ёлғиз ўзи калта кулиш. *Вақир-вақир* кулмоқ — ўринсиз кулиш, бўлар-бўлмасга кулиш, эшитувчиларга ёқмайдиган кулиш. *Ҳинғир-ҳинғир* кулмоқ — эшитилган бир воқиага таажжубланиш, ишонмаслик, ёки эшитилган гапга эътибор бермаслик, писанд қилмаслик, масхарага ҳолатидаги ғайри расмий кулги, *ҳаҳолаш*, ёки *қаққолаш* — энг қаттиқ товуш билан кулиш, *хирр-хирр* кулиш — шошқалоқлаб кулиш, тез кулиш. Сув оқиши ҳақида: *шарилламоқ*, *шувилламоқ*, *шовулламоқ*, *шарқирамоқ*, *шувулламоқ*, *шовилламоқ*, *шўрилламоқ* ва бошқалар қўлланади: чунки бир ери тор, бир ери кенг, бир ери чуқур, бир ери соёз анҳорда сув оқиши турлича бўлганидай, ундан

эшитиладиган товуш ҳам турличадир. Бир ерда шарқир-
раб оқса, бир ерда шувуллайди, бир ерда шовиллаб оқса,
бир ерда симиллайди. Бир ерда шириллаб оқса, бир ерда
шүриллаб оқади. Булар товушга тақлидий сўзларнинг тил-
даги мавқеи, лексикада тутган ўрни қанчалик катта эканини
яққол кўрсатади.

Товушга тақлидий сўзлар морфологик жиҳатдан равиш,
исм, сифат, ясама феъл, сифатдош функцияларида қўллана-
ди. Улардан ясалма феъллар лексикада жуда катта қатламни
ташкил қилади. *Бидирламоқ, биғилламоқ, пирилламоқ, ши-
вирламоқ, фирилламоқ, ширилламоқ, шақилламоқ, вақир-
ламоқ, қасирламоқ, пичирламоқ, пичирламоқ, тақир-
ламоқ, тасирламоқ, тирилламоқ, дикилламоқ, ғурилла-
моқ, ғижирламоқ, қағилламоқ, чувилламоқ, вақилламоқ,
визилламоқ, қақилламоқ, вағилламоқ, чирилламоқ, хирил-
ламоқ, ҳиқилламоқ, инқилламоқ, пихилламоқ, ловилла-
моқ, чийилламоқ* каби. Бу хил феъллардан жуда кўп ми-
соллар келтириш мумкин эди, лекин шу кўрсатилган мисол-
ларнинг ўзи ҳам бу феълларнинг ҳар бири тилда жуда катта
роль ўйнашини, лексикада катта қатламни ташкил қилишини
исботлайди. Чунки бу феълларнинг ҳар бири ясовчи ва тур-
ловчи аффикслар билан бир неча юзлаб формаларда қўлла-
ниши, турли-турли лексик манъюларни ифодалашни ҳаммага
аён. Товушга тақлидий сўзлар морфологик ясалиш хусусия-
тига эгадир. Унга ҳар хил аффикслар қўшиб от, сифат,
феъл ясалади. Уларни қўйидагича кўрсатиш мумкин. Ундан
якки хил усул билан феъл ясалади.

1. Сўзга *ла*, ёки *илла* аффиксларини қўшиш билан: *ши-
вирламоқ, пичирламоқ, қағилламоқ, хирилламоқ* ва бош-
қалар. Баъзан тақлидий сўзлар узагига *ра* қўшиб феъл ясаш
ҳам учрайди. *Мағрамоқ, ҳанграмоқ* каби. Лекин товушга
тақлидий сўзларнинг морфологик ясалиши бунгача яхши ўр-
ганилмаган, айрим сўзларнинг орфографиясида ҳам янгли-
шишга сабаб бўлаётир. Масалан, *мағрамоқ* сўзи бир лугатда
мағрамоқ — *мағрашмоқ* тарзида апостроф билан ёзилган².
Бу янглиш. Бу сўзнинг морфологик ясалишини — *мағ* тақ-
лидий сўзнинг охирига *ра* қўшиб ясалганини тушунмаган-
ликдан, бу сўз узаги арабча деб шубҳаланишдан келгандир.
Тўғри, бу сўздаги *ғ* ҳарфи *ғоз* сўзидаги *ғ* ҳарфи каби аниқ
эшитилмаслиги ҳам шубҳага сабаб бўлган. *Мағрамоқ* сўзи-
даги *ғ* чўзиқ *а* унлисидан сўнг келиш натижасида шундай
юмшоқлашган. Тўғмадаги *г* каби комбинация натижасида
лаблашувчи юмшатиш ҳолати ўзбек тилида тез учрайди. Бу

² Қаранг: ўзбекча-русча лугат, 1941 й, 254-бет.

ҳолат адаштирилмаслиги зарур. Бироқ бу ҳақдаги адашиш жуда оммалашгандир.

2. Тақлидий сўзларга кўмакчи феъл қўшиш билан: *қарс этмоқ, чирс этмоқ, шитир-шитир қилмоқ, фивир-фивир қилмоқ* ва бошқалар.

Тақлидий сўзларга *ак* аффикси қўшилиб исм ясалади, *тартар+ак* каби. *Ак* аффикси орқали ясалувчи сўзларни тузилиш жиҳатидан иккинга айириш мумкин:

а) қўшма тақлидий сўзларга *ак* қўшиб ясалади — *биз — биз+ак, дар — дар+ак, шар-шар+ак, вар-вар+ак* каби.

б) содда тақлидий сўзларга *ак* қўшилиб ясалади, *қарс+ак, тарс+ак, хурр+ак, чап+ак* каби.

Бу аффикснинг *оқ* варианты ҳам бор. *Қалтир=оқ, шалдир+оқ, ялтир+оқ, қалдир+оқ* (мўмақалдироқ), *пишқир+оқ* каби.

Тақлидий сўзларга *ос* аффикси қўшилиб исм ясалади: *гулдур+ос* каби. *Ос* аффикси қўшилиб ясалган айрим сўзларда ўзакнинг охири ҳарфи яъни *ос* аффиксидан олдинги ҳарф қайта такрорланади: *шар+рос, чув+вос* каби.

Тақлидий сўзларга *доқ* аффикси қўшилиб сифат ясалади, *қақил+доқ, чийил+доқ, шақил+доқ* каби.

Сийрак бўлса ҳам тақлидий сўзлар ўзагига *лоқи, аки, мака* аффикслари қўшилиб исм, сифат ясалиши учрайди: *шал+лақи (лоқи), жирт+аки, шалдир+ама, дирилла+ма, чак+ка* каби.

Товушга тақлидий сўзларда бир неча ясовчи ва турловчи аффикслар билан қайта-қайта янги сўзлар ясалиши хусусияти ҳам бор, *қарс+ак+боз+лик* каби. Товушга тақлидий сўзларни тузилиш формасига кўра иккинга айириш мумкин.

1. Содда тақлидий сўзлар.

2. Қўшма тақлидий сўзлар.

Содда тақлидий сўзлар биргина сўздан иборат бўлиб, сийрак қўлланса ҳам, у феъл яшаш учун асосдир. Тақлидий сўзлардан юқорнда курсатилган ҳар икки усул билан феъл яшаш, кўпинча содда тақлидий сўзлардан ясалади. *Шитирламоқ, тарақламоқ, чирсилламоқ* ёки *питир этмоқ, тарақ этмоқ, чирс этмоқ* каби.

Қўшма тақлидий сўзлар асосан икки сўз бирикмасидан иборат бўлиб, уларни мазмун жиҳатидан иккинга айириш мумкин:

1. Бир сўз ҳеч қандай шаклий фарқсиз такрорланади, *шир-шир, шилдир-шилдир* ва бошқалар. Бу хил қўшма сўзларда биринчи сўз билан иккинчи сўз орасида шаклан фарқ булмаганидек, мазмунда ҳам фарқ йўқдир. Бу хил қўшма сўзлар, қилинган ҳаракат давомли булганини англатади. Ма-

салан, *ул қовунни шап — шап еди* деганда, қовун ейиш биртишлаш билангина чекланмай анча чузилгани ҳар гал ҳам бу ҳаракат бир хил булганини англатади.

2. Иккинчи хил қўшма тақлидий сўзлар бир оз шаклий ўзгаришлар билан такрорланади. У сўзлар бир-биридан мазмунда ҳам фарқ қилади. Масалан, *тақир-туқир қилиб уйғотиб юборди*, деганда, биринчи сўз билан иккинчи сўз мазмуни фарқлидир. Ҳаракат бирида кучли, иккинчисида кучсиздир. Товушга тақлидий сўзлар тузилиш асосига кўра ҳам иккига айрилади:

а) эшитилган товушга шартлича тақлид қилиб ясалган сўзлар, *пиш-пиш ухламоқ, тап-тап юрмоқ* каби.

б) Нарсалар, ҳодисалар кўринишига шартлича тақлид қилиб ясалган сўзлар, *ялт-юлт, лим-лим* идиш нарса билан тўла кўриниши асосида, *гулла-гулла* қор қалин ёғиши кўриниши асосидир. Товушга тақлидий сўзларнинг бундай булинишига мавжуд термин жавоб бермайди. Бизнингча, масалани умумлаштирувчи "тақлидий сўзлар" термини мувофақдир.

Товушга тақлидий сўзлар омонимик хусусиятга ҳам эгадир. Масалан, *тақир — туқир* сўзи икки маънода қўлланилади:

1. Нарсаларнинг маълум ҳолатдаги махсус овозидан киноя;

2. Майда-чуйда рўзгор асбобларидан киноя. *Вақир-вуқур* сўзи уч маънода қўлланилади: 1-қурвақа товушидан киноя; 2-ўхшовсиз сўзлардан киноя; 3-ўрнисиз ортиқча сўзлардан киноя. *Тапир-тупир*: 1-кўп қушлар чўчиш натижасида биринкетин учиш товуши; 2-шошқалоқ одам ҳаракатидан киноя; 3-гапда ҳам, ишда ҳам ненормал тезликдан киноя. *Жиқ-жиқ*: 1 — тўлаликдан киноя, 2 — уруш товуши. *Ҳиқилламоқ* ёки *ҳиқ-ҳиқ қилмоқ*: 1-бола йнглаши, 2-болалар ота-онадан бир нарсани ундириш учун қайта-қайта сўраши. *Шап-шап* сўзи: 1-нон каби овқатларни шошиб, ҳовляқиб ейишда юзага келган товуш, 2-сувда юрганда эшитиладиган товуш; *Тансиқ қўлда кетмони, шап-шап сув кечиб юрди*.¹ *Қарс-қурс*: ёғоч синиш товуши, чапак товуши, автомобильнинг юриш олдидан эшитиладиган товуш: *машина ҳа демай тўлди, гулдиради, қарс-қурс қилдию, орқасидан одамларга кўк тутун пуфлаб жўнади*.²

Товушга тақлидий сўзлардаги омонимик хусусияти лексика тараққийсида алоҳида аҳамиятга эгадир. Кўп сўзлар асосан шу усул орқали юзага келади. Чунки бу хусусият турмушдаги англикларни ифодалаш учун тайёр сўз формалари орқали осон

¹ Ойбек, *Олтин водидан шабадалар*, 53-бет.

² А. Қаҳҳор, *Қўшчинор чироқлари*, 153-бет.

англантиш учун энг қулай бир усулдир. Шунинг учун товушга тақлидий сўзлар ҳозирги тилимизда кундан-кун янги сўзлар билан усиб тил тараққийсига, лексик бойликка катта ҳисса қўшмоқда. Масалан: *ундан кейин бир трактор тариλλαγанча иккита бириккани тортиб ўтди.*¹ *Автомобиль бурилдида ғит этиб тухтади.*² *Машина сайргоҳга кириб борди ва дудулаганича одамларни, отлари чиқарилиб қўйилган қатор — қатор араваларни оралаб дарё томонга йуналди.*³ *Йўгон киши худди ғоздай ғит-ғит қилиб кулди.*⁴ *Каердадир қизидиштон қариллади, попушак пу-пу-пуппиш деб қўйди.*⁵ Булардан тарилламоқ бунгача асосан кийим йиртилишига, тартарақ товушигагина қўлланиб келган бўлса, ҳозир бу сўз тракторнинг юриш товушига ҳам қўллана бошлади: *Автомобиль тухташи ҳақидаги ғит этмоқ, гудок чалиб бориши ҳақидаги дудулламоқ сўзлари тамом янги сўзлардир. Ғит-ғит сўзи асосан карнай товушига қўлланади. Ёзувчиларимиз бу сўзни ғоз товуши маъносидан ва семиз одам кулгиси маъносидан қўллай бошладилар. Олдинги маънода фақат икки қайта такрорлаш билан чекланилса, сўнги маъно учун шоир фақат учинчи қайта такрорлаш билан „йўгон киши худди ғоздай ғит-ғит-ғит қилиб кулди“.* Бу сўз билан кулмоқ маъносини ифода қилган. Товушга тақлидий сўзлар синонимик хусусиятларга ҳам эга. Масалан, бошқаларга эшиттирмаслик учун секин сўзлаш маъносидан икки сўз синоним сифатида қўлланади: 1-*пичир-пичир*; 2-*шивир-шивир*. Титрамоқ мазмунида: 1-*зир-зир*; 2-*дағ-дағ*; 3-*қалт-қалт*; 4-*дир-дир* синонимлари қўлланади. Яхши англашилмайдиган ёқимсиз сўзлар ҳақида икки сўз қўлланади:

1-*минғир-минғир*; 2-*пинғир-пинғир* каби.

Товушга тақлидий сўзларда бир неча вариантли сўзлар ҳам учрайди. Масалан, чумоли каби майда ҳашарот танада юриши тахминланганда баъзилар *гимир-гимир*, баъзилар *гивир-гивир* тарзида қўллайдилар. Жужа товуши ҳақида: 1-*чий-чий*; 2-*чип-чип* вариантлари, қорнинг тез, қалин ёғиши — *гуп-гуп* ёки *гуппа-гуппа* вариантлари ҳам бир маънода қўлланади.

Чирманда товуши ҳақида ёзувчи А. Қаҳҳор *гижбанг* сўзини қўлланган бўлса, шоир Ойбек *вадаванг* сўзини қўллаган: чилдирма *гижбангламоқда*⁶, *Мана чирмандаларнинг вадаванг садоси ҳавода янграйди.*⁷

¹ — А. Қаҳҳор, Қўшчинор 154-бет

² — — — — — 155-бет

³ А. Қаҳҳор, Қўшчинор чироқлари, 74-бет

⁴ — — — — — 108-бет

⁵ А. Қаҳҳор Қўшчинор чироқлари, 156-бет

⁶ Ойбек, Оатин водидан шабадалар, 95-бет

⁷ А. Қаҳҳор

Товушга тақлидий сўзларни қўллашда яна бошқа хил хусусиятларга ҳам мисоллар етарли кўп. Масалан, халқ оғзаки адабиётида сувнинг оқиши баъзан *гулдур-гулдур* сўзи билан, баъзан *шилдир-шилдир* сўзи билан ифодаланади. Масалан,

*Сув келади гулдур-гулдур севганим қизил гулдур
Сени биздан узоқлатган сунгаксиз қизил тилдур.
Тарновдан сув келади шилдир-шилдир.
Мен сени севганимга неча йилдир.*

Фольклорда товушга тақлидий сўзлар яна ҳам кенг маънода қўлланади. Масалан, отнинг юриш ҳаракати тезлиги Равшанхон достонида баъзан *тасирлаб* сўзи билан берилса, баъзан *шириллаб* сўзи билан берилади. Масалан:

*Отган ўқдай ширллаб
Отган ўқдай тасирлаб*

Бу хил қўллаш тил қурилишига тамоман мос ва мувофиқдир, бирида ўқнинг тез бориши асос бўлса, иккинчисида ўқнинг отилаётгандаги ҳаракат тезлиги асосдир. Тезлик фольклорда яна бошқа сўзлар билан ҳам ифодаланади. Масалан:

*Париллаб ўтиб боради.
Шувиллаб ўтиб боради.*

Бу мисолларнинг биринчисида қушлар учishi асос бўлса, иккинчисида жуда тез чопаяётгандаги шамоил товуши асосдир. Товушга тақлидий сўзлардаги бу хусусиятлари бир тарафдан, бу хил сўзлар тилда узига хос хусусиятларга эга бўлган махсус сўз тури даражасида ўрин тутишини аниқласа, иккинчидан, бу хил сўз турининг тилдаги истемол доираси нечоғлиқ кенглигини, тил бойлигида лексика тараққийсидаги алоҳида аҳамиятини ҳам исботлайди. Бироқ бу соҳа назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам ҳеч қанча ўрганилмагандир. Шунинг учун бу сўзлар устида ҳам назарий, ҳам амалий аниқсензликлар ҳукмрондир. Бунгача товушга тақлидий сўзлар асосан ундов сўзларнинг бир тури сифатида кўрсатилиб келинди. Лекин бу қарашни тўғри деб бўлмайти. Ахир, ундовлар гап ёки гап булаклари билан грамматик боғланмай, сўзловчининг объект ҳақидаги туйғу ва ҳисларини, ва унга муносабатини ифодаловчи сўз туркумидир. Тақлидий сўзлар, юқорида кўрсатганимизча, тамом бошқа сўз туридир.

Товушга тақлидий сўзлар ўзининг морфологик ва грамматик хусусиятлари билан ҳам, семантик ва лексик хусусияти билан ҳам ундовлардан айрилади ва тилда махсус сўз тури сифатида ўрни тутади. Бу ҳақда С. Усмонов жуда

тўғри кўрсатган¹. Аммо бу ишда автор ундов сўзлар билан товушга тақлидий сўз орасидаги фарқни ва уларнинг бўлимларини тўлиқ кўрсатмаган. Чунки бу авторнинг ишига алоқасиз тамом бошқа масаладир. Шунинг учун бу масалада автордан кенг маълумот талаб қилиш ҳам тўғри эмас. Лекин С. Усмонов бу масалада бўлган янглиш қараш ҳақида кенгроқ ўрганиш натижасида, қисқа бўлса ҳам, бунгача қатъий бир фикр айта олгани катта қийматга эга. Ҳақиқатда товушга тақлидий сўзлар ундовларнинг бир тури бўлмай, балки улар ўзларининг морфологик, грамматик ва семантик хусусиятларига ва ўзига хос бўлимларига эга махсус сўз туридир. Товушга тақлидий сўз назарий жиҳатдан яхши ишланмагани учун практик соҳада ҳам бу масалада аниқсизлик катта. Бу сўзлар изоҳида лугатларда ҳам аниқсизлик давом этади. Масалан, русча *треск* сўзи бир лугатда қуйидагича изоҳланган: *қарс-қурс, тарс-турс, шақир-шуқур, шарақ-шуруқ, шитир-шитир, чарс-чурс*. Бу сўз изоҳида бир тарафдан бир оз тўмтоқлик бор². Иккинчидан, лугатдаги изоҳга кўра юқорида кўрсатилган *қарс-қурс, тарс-турс, шақир-шуқур* сўзлари бир маънодаги синонимлар тарзида изоҳланган. Қолбуки, улар ҳар бири бир-биридан фарқли айрим-айрим сўзлардир. Масалан, *қарс-қурс*: дарахтнинг қаттиқ синишига қўлланади. Жонли тил фактларига кўра чапақ товушига ҳам қўлланади: *қарс икки қўлдан чиқар каби. Тарс-турс* — халқ тилида тарсақ билан уришга, ва етилган қовуннинг ёрилишига ва қамчия билан уришга қўлланади. *Тарс этиб қовун ёрилиб кетди. Тарс этиб тушириб қолди, тарс-тарс уриб кетди* каби. *Шақир-шуқур* — сув қайнаши, шишаларнинг халта ичида бир-бирига тегишдан эшитиладиган товуш. *Шитир-шитир* — бағр тўкилиши ва номаълум жойдан калта-калта эшитиладиган товуш *Чарс-чурс* ойнанинг синиши. Кўринадик, бу сўзларнинг ҳар бири бир-биридан фарқли маъноларга эга айрим-айрим сўзлардир. Буларни юқоридагича синонимлар тарзида изоҳлаш янглишдир.

Товушга тақлидий сўзлар тарихий категориядир. XI аср ёзма ёдгорликлари устидаги текширишларимиз бу хил сўзлар у давр тилида кенг қўлланиганидан, у давр тили лексикасининг бойишида муҳим роль уйнаганидан дарак беради. Товушга тақлидий сўзларнинг ҳозирги тилда мавжуд хусусиятлари у давр тилида асосан мавжуд эди. Бу жиҳатдан ҳозирги тилимиздаги товушга тақлидий сўзлар ўша давр тилидаги тақлидий сўзлар асосида ривожлангани, у давр

¹ С. Усмонов, „Ўзбек тилида ундовлар“, 3-бет.

² „Русско-узбекский словарь“, 876-бет, Москва, 1954 г.

товушга тақлидий сўзлари ҳозирги тилда қўлланувчи товушга тақлидий сўзларга база бўлиб хизмат қилгани аниқланади. Биз бу ерда у масалага кенг тўхтамай, фақат Девони луготи туркда берилган бу хил сўзлардан худди Маҳмуд Кошғарий изоҳлаганича, айнан баъзи намуналар бериш билан чекланамиз.

Тус-тўс: кўрпа, пахталик тўн каби юмшоқ нарсани урганда эшитиладиган товуш, *ул ани тўс-тўс урди* каби.

Қар-қур: қорин қуриллаши, *қар-қур этти қорин* каби.

Чур-чўр: сут соққанда сутнинг идишга уриш натижасида эшитиладиган товуш (1 т., 263-бет.)

Ҳач-ҳач: моллар бошини бермай, саркашлик қилганда айтилучи *ҳўш-ҳўш* деган сўз. (1 т., 262-бет.)

Чап-чап; юмшоқ ҳўл мева ейилганда чиқадиган овоз. *Улурик чап-чап еди* каби. (1 т., 257-бет.)

Чақ-чуқ: қуруқ ўтин ёки сўнгаклар синганида чиқадиган *шақ-шук* деган овоз. (1 т., 273-бет.)

Тирт-тирт: кийим ёки кийимликни йиртганда чиқадиган овоз.

Кирт-кирт: ёш от ем еганда чиқадиган товуш. *От арпа-ни кирт-кирт еди* каби. (1 т., 287-бет.)

Чарс-чурс: урганда эшитиладиган овоз. *Ул ани чарс-чурс урди* каби. (1 т., 290-бет.)

Тақир-тақир: от юрганда эшитиладиган оёқ товуши. (1 т., 300-бет.)

Билдур-билдур: қудуққа тушган тош овози. (1 т., 381-бет.)

Шил-шил: юришда оёқ ҳаракати. (1 т., 259-бет.)

Халқ-хулқ: каттароқ оёқ кийими блан юрганда эшитиладиган овоз.

Қарч-қарч: бодринг каби нарсаларни еганда эшитиладиган овоз.

Бу хил мисоллардан жуда кўп келтириш мумкин. Лекин шу мисолларнинг ўзи ҳам у даврдаёқ товушга тақлидий сўзлар етарлиқ эканини, ўша давр турмуш талабларига мослигини англатади.

Тақлидий сўзлар бунгача пухта ёритилмагани учун уларнинг орфографияси ва ўқитиш усуллари ҳақида ҳеч кўрсатма йўқ. Шунинг учун бу ҳақда ҳам бир неча сўз айтиш ортиқча бўлмаса керак. Бу сўзларнинг хусусиятлари мураккаблигига қарамай орфографияси осондир. Уларни қуйидагича чеклаш мумкин:

/ 1. Товушга тақлидий сўзлар орфографиясида жонли тилда узлашган вариант асос бўлади. Бунда луғатлар билан бирга текст катта ёрдам беради. Масалан, сув товуши жуда кўп сўзлар блан ифода қилинади. Лекин жонли тилда уларнинг ҳар бири махсус иборалар билан боғли қатъийлашган-

дир. Чунончи сувнинг тарновдан оқишига *шўрилламоқ*, баланддан пастга оқишга *шарилламоқ*, кенг жойда тўлиб оқишига *шовилламоқ*, тор жойдан тез оқишига *ширилламоқ*, саёз жойдан ёйилиб оқишига *симилламоқ* сўзлари боғлангани каби.

2. Қўшма тақлидий сўзларнинг ҳамма ҳиллари орасига ҳар вақт дефис қўйилади. *Култ-култ...*

3. Бошқа ҳолларда амалдаги орфография қондаларига мос ёзилади.

Юқорида кўрсатилган мисоллар бу сўз турларининг, жонли тилда, бадний адабиётда, фольклорда кенг қўлланувчи хусусият эканини кўрсатади. Буларни пухта ўзлаштириш тил бойлигини, лексик тараққиёт йулларини тўла ўрганиш учунгина эмас, балки ҳар хил илмий, адабий асарларни тўғри тушиниш, ўз тил бойлиқларини ривожлантириш учун ҳам, шу блан бирга, бу сўзларнинг орфографиясини ўрганиш учун ҳам муҳимдир.

МЕТАТЕЗА СЎЗЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАРИХИ

Метатеза — сўзлардаги ёнма-ён ҳарф ва товушларни ихтиёрсиз равишда олдин-кейин қилиб олмоштириб талаффуз қилишдир. Масалан, *тарелка* сўзидаги ёнма-ён л ва р ҳарфларини беихтиёр олдин-кейин қилиб талрика тарзида ёзиш ёки шундай талаффуз қилишдир¹.

Ана шу асосда майдонга келган метатеза сўзлар ўзбек тилида ҳам оз эмас. Текшириш натижалари ўзбек тилида метатеза хусусияти жуда қадимги ҳодиса эканидан дарак беради. Баъзи сўзларда ҳар икки вариант мустақил маънодош сўзлар ҳолига айлангани (*сиқмоқ* — *қисмоқ* каби) ёки илгарилар метатеза хусусияти асосида икки вариантли бўлган айрим сўзлар (*саримсоқ* — *самурсоқ* каби) ни бизга бир варианты унитилиб, ёлғиз бир вариантгина етиб келганлиги бу ҳодисанинг жуда қадимги эканини исботлайди. Ҳақиқатда *саримсоқ* сўзининг метатеза вариантлари бўлганини ҳозир ҳечким ўйламайди ҳам. Ҳолбуки илгари бу сўзнинг ҳар икки варианты қўлланар эди. Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда шундай ёзади: „*Саримсоқ* — бу сўзнинг *самурсоқ* варианты ҳам бор“².

XI аср қўлёзмалари устидаги текширишлар, у давр лексикасидаги сўзларда ҳарф ўринларини олмоштириб қўллаш метатеза хусусияти кенг тарқалган ҳодиса эканидан дарак беради. Маҳмуд Кошғарийнинг маълумотиغا кўра, бу хусу-

¹ Б. М. Волин, Д. Н. Ушаков, „Толковый словарь русского языка“, том II, 195-бет, Москва, 1938.

² „Девони луғати турк“, том I, 456-бет.

сият қабилалар фарқини ҳам кўрсатар эди. У, шундай ёзади: „Кажо қабиласи *буддой* сўзини *будгой* деб талаффуз қиларди. У қабила кишинини билиш учун шу сўзни айтдириб кўриш ҳам одат эди“¹.

Ҳақиқатда бу сўзларнинг этимологиясини аниқлаш жиҳатидан, метатеза формаларининг қай варианты асос эканини аниқлаш жиҳатидан ҳам муҳимдир. Масалан, ҳозирги тилимизда қатъий равишда *урган* тарзида қўлланувчи сўзнинг моҳиятини ёлғиз бу сўзнинг метатеза вариантларини чағиштириш асосидагина аниқлаш мумкин. *Ургат* сўзида сўзнинг ўзаги *ур* бўлиб қолади. Ҳолбуки бу сўзнинг ўзаги *ур* бўлиши тўғри эмас. *Ур* ўзаги *ургатмоқ*, тарбия, насихат, ақл маъноларида қўлланган ҳеч қачон ва ҳеч қаерда учратилмайдир. Демак, бу маънода айтилган *ургатмоқ* сўзнинг узида *ур* эмас, бошқадир. *Ургатмоқ*, насихат, тушунниш маъноларида қадимги ёдгорликларда, *ўг*, *ук*, *уқ* узаклари қўлланган. „Девони лугати турк“да бу сўз қуйидагича изоҳланган: „*ук* — ақл, ақллиларга ака дейиш шундан олингандир“². „*Угит* — насихат“³. „*Уқуш* — зийраклиқ, тушунниш“⁴.

Демак, *ургатмоқ* сўзининг ўзаги ана шу сўзлар ўзагидандир. Бу сўзнинг асосий қисми ақл, илм маъноларидаги *ук* — *ўг* узаклари бўлиб, энг эски формаси *ургатмоқдир*. *Ургатмоқ* формаси фақат XI асрдагина баъзан кўрина бошлаган.

Демак, метатезаларни солиштириш сўзларнинг этимологиясини ҳам, уларнинг дастлабки вариантини ҳам аниқлаш учун муҳим аҳамиятга эга. *Ёғмур* — *ёмғир*, *кирпик* — *кирик*, *тупроқ* — *турпоқ*, *авроғ* — *арвоғ* сўзлари шундай сўзлардир.

„Девони лугати турк“ маълумотларига асосан бу хил сўзларни тўрт гурпуага айириш мумкин.

1. Уша даврларда икки вариантда фарқсиз ҳолда қўлланган (метатеза) сўзлар. *Сарумсоқ* — *самурсоқ* каби.

2. Илгариги варианты пассивлашиб, сўнгги варианты қатъийлашган сўзлар. *Эзгиш* (Ўзгандда яшовчи бир қабиланинг номи), асли *эгзиш* эди. *Жор* — *жармуқ* (бир-бирига эрганиб юрадиган кичик ёшдаги болалар), асли *жор-жармуқ* эди⁵.

3. Метатеза хусусияти баъзи сўзларда фақат XI асрда айрим ёзма асарларда кўрина бошлаган. Масалан, ҳозирда *урганмоқ* тарзида талаффуз қилинувчи сўз XI асрда асосан

¹ „Девони лугати турк“, том 3, 92-бет.

² „Девони лугати турк“, том 1, 10-бет.

³ „Девони лугати турк“ том 1, 12 бет.

⁴ Уша жойда, 19-бет.

⁵ „Девони лугати турк“, 390-бет.

Уграммоқ тарзида қўлланар эди. „Қутадқу билик“ да бу сўзники ердагина уграммоқ шаклида қўлланган:

*Билик билдинг эрса тугал ўрганиб,
ужуз тутма ардамни ўрган ўғул.*

4. Метатеза хусусияти қачондир XI асрдан сўнг майдонга келган сўзлар. *Тупроқ, киприк* каби.

Маҳмуд Кошғарий бу сўзларни қуйидагича изоҳ қилган, *тупроқ — турпоқ, киприк — киприк*¹. Арвамоқ сўзи „Девони луғати турк“ да бир неча ерда учрайди. Масалан, *қомлар қамуғ арвашиди* — сихргарлар арвашидилар (кишига англашилмаган бир хил дуолар ўқишлари — арвашидилар демакдир). Ҳозирги тилимизда ҳамма ерда фақат аврамоқ тарзида қўлланувчи бу сўз Навоий асарларида ҳам девондагича *арбоғ* тарзида қўлланган:

*Зулфи савдосида билмасалар
Навоий нуқтасин.
Ким жукун рафторидур ёҳуд
илоннинг арбоғи²*

Маъноси:

Одамлар Навоийнинг ишқи ҳақидаги сўзларни тушуниб етолмайдилар, у сўзлар жиннилар сўзини ёки илоннинг авроғини. (Навоий бу ерда *авраш* маъносига илонни янидан чиқариш учун ўқиладиган афсонага (афсун) ишорат қилган.) Шунга ухшаш *кирпик* сўзини *киприк* тарзида қўллаш Навоий даври ва ундан кейинги ҳолдир. Метатеза сўзлар ҳозирги тилимизда ҳам худди шундай формаларда қўлланади. *Туғрамоқ — турғрамоқ, дарё — дайра, буйра — буря, аҳвол — авҳол, ҳайрон — ҳарён, тебратмоқ — терватмоқ, Марям — майрам, таржума — тажрима* ва бошқалар. Метатеза сўзлар шулар билангина чекланмайди, улар яна ҳам кўпдир. Ҳатто янгидан пайдо бўлаётганлари ҳам бор.

Бухоро Педагогика институтининг ўқитувчиси ўртоқ Пинхасов шофриконли бир студент қиз *вақт* маъносига *сафл* қўлланганини сўзлаб берди. Фикримизча, у қизнинг қўлланган *сафл* сўзи адабий тилда мавсум, вақт, кез маъноларида қўлланиб келган *фасл* сўзининг метатезасидир. Метатезалар келиб чиқиш жиҳатидан ҳам узига ҳос хусусиятларга эга. Уларнинг баъзилари фақат маҳаллий аҳамиятга эга бўлса, баъзилари умумхалқ тилига, миллий тилга тарқалган. Масалан, *Ёғмир — ёғмир* варианты ҳамма шаҳар ва районларга тарқалган ҳодиса бўлса, *авара — арава, кунжит — кунтиж* вариантларини мен фақат Жалолобод, Сузоқ

¹ „Қутадқу билик“.

² Навоий, „Чордевон“.

районларидагина эшитдим. Метатеза сўзларининг баъзилари жуда қадимги ҳодиса бўлса, баъзилари янгидир. Метатеза сўзлардаги бу хусусият уларнинг имлоси тўғрисида ҳам баъзи мулоҳазалар айтишни талаб қилади. Шу йилнинг апрелида бир студент Ўзбекистон Фанлар академиясининг Пушкин номи Тил ва адабиёт институтига *ёмғир* сўзининг қандай ёзилиши ҳақида маълумот сўраб хат ёзди. Хатда айтилишича, *ёмғир* сўзини ўқувчилар ёмғир ёзганлар, ўқитувчи *ёмғир* қилиб тузатган. Ўқувчилар бунга қаноатланмай, бу масалада институтдан фикр сўраб хат ёзганлар. Ҳақиқатан, метатезаларнинг ёзилиши ҳақида махсус бир қонда бўлмагани учун шундай турлилик вужудга келган. Тарихий фактлар метатеза сўзларнинг ёзилишида ҳар бир сўзнинг тилда тутган аҳволига мувофиқ алоҳида йўл тутиш зарурлигидан дарак беради.

1. Жуда илгарилардан шеваларда ушлашиб кетган сўзнинг аслига мувофиқлиги ёки мувофиқ эмаслигига қарамай, кўпчиликда ушлашганича ёзилиши керак. *Ёмғир* эмас, *ёмғир*, *ўғрат* эмас, *ургат* ва бошқалар.

2. Сўзнинг асл варианты билан ўзгарган варианты тенг қўлланувчи ёки катта фарқ қилмовчи метатезаларни аслича ёзилиши лозим. *Авҳол* эмас, аҳвол; *тўғрамоқ* эмас, *тўграмоқ* ва бошқалар.

Лексикада алоҳида бўлим ҳисобланган метатеза сўзларни урганиш айрим сўзларнинг аслини аниқлашга ҳам ёрдам беради. Бу масала бири томондан фонетика бўлимига боғлиқ товуш олмошиниши баҳсига боғланса, программанинг орфография бўлимига ва тил тарихига ҳам боғланади. Метатеза сўзлар, сўзларда товуш олмошиниш ҳодисасининг алоҳида бир варианты сифатида сўз комбинацияси талаби натижасида тил талаффуз аъзоларининг талабига мувофиқ майдонга келувчи алоҳида олмашиниш қонунини очиб беради. Метатеза сўзларни урганиш, тилда лексикага хос қонунларни, луғат фонди қадимги тарихий ҳодиса эканини, унда ўзгариш, ўсиш хусусиятлари мавжудлигини кўрсатади.

ЎЗБЕК ТИЛИДА ИДИОМАТИК ИБОРАЛАР ВА УЛАРНИНГ ҚАДИМГИ ЁЗМА ЁДГОРЛИКЛАРИДАГИ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ ҲАҚИДА

Идиомалар халқ жонли тилида кенг оммага осон тушунарли бошқа бирор сўз билан алмаштириб бўлмайдиган махсус иборалар қатламини ташкил қилувчи алоҳида муҳим категориядир. Масалан, жуда оз вақт маъносида қўлланувчи кўз юмиб очгунча иборасининг тилда шу маънони англатиш

вазифасини бажарувчи бошқа бирор сўз билан алмаштириб бўлмайдиган бирдан бир сўз экани ҳаммага равшан. Бу сўз ўрнида шу маъно учун одатда *бир нафас* — *бир пас*, *бир ом*, лаҳза сўзлари ҳам қўлланади. Лекин бу сўзлар у маънони тула англаб олмайди. Тилда мавжуд ҳар бир идиоматик ибора ўзининг ўрнини бошқа бир сўз билан алмаштириш мумкин бўлмаган даражада тил бойлигида энг муҳим бўлиmdir. Қаттиқ тиришмоқ, бир ишни пайдан бўлмоқ, маъносидаги, тишини синдирмоқ ибораси, узоқлашмоқ маъносида қўлланувчи оёғ тортмоқ каби таъбирлар тилда сонсиз — саноқсиздир. Идиомалар ўз функциялари билан тилда сўзга, гапга, бирикма ва нутққа тенг келиши жиҳатидан тил бойлигига катта ҳисса қўшувчи алоҳида бўлиmdir. Идиоматик таъбирлар тематик жиҳатдан яхши ҳислатларга ундовчи чаққонлик, ишчанлик, дўстлик, содиқлик, ботирлик, тетиклик каби ва ялқовлик, беғамлик, оч кўзлик, бахиллик, манманлик каби зарарли ҳислатларни масхаралаш мақсадида жонли тилда кўп қўлланади, шу билан булар тилда катта тарбиявий ўринни эгаллайди. Идиомалар киноя, муболаға, қочирлик, кесатиш вазифаларида қўлланиши билан нутқ таъсирини ўткирлашга хизмат қилади. Улар образли ибораларнинг тилда кўпайиб боришига йўл очади. Масалан, кузатиш ўрнида, кўз остига олиб юриш иборасини қўллаш, ёки асоссиз, тегсиз маъносида кеч баҳорда ёққан қор иборасини қўллаш каби. Улар фикр таъсирини кучлатиш, ўткирлашга хизмат қилади. Масалан, орқада қолиш ўрнида итти кейинги оёғи бўлиб юриш иборасини қўллаш, орқада қолиш камчилигининг ҳаддан ортиқ катта нуқсон эканини очиб беришга, бўрттириб етказишга ёрдам беради. Шунинг учун ҳам идиоматик таъбирлар ҳозирги тилда ҳам борган сари ривожланиб, борган сари янги иборалар билан тилни бойитмоқда. Сизхи қуримай туриб, бир ёқадан бош чиқармоқ, бир тан бир жон бўлмоқ, икки карра икки тўрт, еган оғизнинг уялиши ва бошқалар.

Идиомалар тилда айрим сўзларни сақланиб қолишига ҳам хизмат қилади. Масалан, эгиликнинг кечи йўқ таъбирида *эгилик* сўзи XI аср ёзма ёдгорликларида актив қўлланылади. Бу сўз ҳозир фақат мана шу иборада сақланиб қолган. Пешона маъносидаги мук сўзи „мук тушмоқ“ таъбиридагина сақланиб қолган. *Пина*, *ҳадук* зил, *сунақай* каби кўпгина сўзлар ҳам шулар жумласидандир. *Оёғ тортмоқ* каби айрим идиоматик ибораларнинг *оёғ тортмоқ*, *қадам тортмоқ*, *оёғ узмоқ*, *қадам узмоқ* каби турли-турли вариантларда қўлланиши, идиомалар халқ тилига чуқур сингганлиги, ҳар ер аҳолиси уни тушинадиган бир формага киритиб қўллашидан далолат

беради. Лекин идиоматик иборалар тилда қанча муҳим бўлса у шунча мураккаб масаладир.

Академик А. А. Виноградов „Идиоматик таъбирлар ҳануз аниқ таърифга эга эмас“ деб қайғуриб ёзади. Бу ҳол идиомаларнинг мураккаб эканлигини кўрсатади.

Ўзбек тилида идиомаларни тилнинг махсус бўлими сифатида урганиш айрим ўртоқлар томонидан йўл йўлакай айтилган баъзи мулоҳазаларни истисно қилганда ҳануз махсус иш йўқлиги ачинарлидир.

Бир-бирлари билан бирикиб махсус сўз туркуми ёки бирор бирикма ва ёки бир алоҳида гап турини ташкил қилувчи „сўзлар бирикмаси“ ўзбек тилида кўпдир. Улар ўзларининг тузилиш хусусиятлари, тилда тутган функцияларига кўра лингвистикада фразеологик бутунликлар, фразеологик чатишиш ва фразеологик бирлашма каби бир қанча турларга бўлинади. Уларнинг катта бир тури идиома ёки идиоматик таъбирлардир.

Тил тараққиёти қоидаларига мувофиқ умумхалқ практикасида бир-бири билан бирикиб ўз лексик маъносидан эмас, қандайдир бошқа умумий маъно билан сингиб ўзлашган сўзлар бирикмаси лингвистикада идиома ёки идиоматик таъбирлар деб аталади. *огиз-бурун ўпишмоқ* — *дўстлашмоқ*; *тўйдан олдин ногора чалмоқ* — *шошилмоқ*, *ҳовлиқмоқ*; *ун ўлчаб бир кесмоқ* — ишни пухта қилмоқ; *қоқ ер қора шип* — ҳеч қандай жиҳозсиз, юпин жиҳозлик каби. Бу мисолларнинг биринчиси: *огиз-бурун ўпишмоқ* ибораси уч мустақил сўздан иборат бўлиб, у сўзлар бу бирикмада ўз лексик маъносидан эмас, аксинча умумхалқ практикасида бу уч сўзнинг ҳаммаси бирликда дўстлашмоқ, яқинлашмоқ маъносидан ўзлашгандир. Иккинчи мисол: *тўйдан олдин ногора чалмоқ* ибораси тўрт мустақил сўздан тузилган бўлса ҳам, бу сўзлар халқ практикасида ўз лексик маъноларида эмас, ҳаммаси бирликда — шошилмоқ, ҳовлиқмоқ маъносидан ўзлашгандир. Учинчи мисол: *ун ўлчаб бир кесмоқ* ибораси тўрт мустақил сўздан иборат бўлиб, бу сўзлар умумхалқ тилида иборадаги сўзларнинг ҳаммаси учун умуман бир маънонигина — ишни пухта қилмоқ маъносидан ўзлашгандир. Туртинчиси: *қоқ ер қора шип* ибораси тўрт сўздан уюшган ибора бўлиб у сўзлар ҳаммаси бирликда умумхалқ тилида ҳеч қандай жиҳозсиз, кам жиҳоз маъносидан ўзлашгандир. Демак, идиоматик таъбирлар халқ тилида ўзлашган умумий маъноларига кўра: бир сўзга, бир иборага, ёки бир гапга тенг келувчи алоҳида бўлибдир. Идиомаларда бирор умумий маънога боғланиш шунча пухта ҳолга кирганки, булардаги бу хусусиятни бузиш, сўзма-сўз таржима қилишга уриниш катта хатога элтади. Масалан, „Қизил мағиздан кел-

ган* таъбир уч сўздан ясалган идиоматик таъбир булиб, бу ибора умумхалқ практикасида бир хил ранг бугдой ранги маъносида узлашгандир. Лекин бу иборанинг идиоматик таъбир сифатида умумий маъносидан хабарсиз таржимон бунини қизил мағиз деган шаҳардан келган одам, деб таржима қилган эди. Бу ҳато дарҳол жамоатчилик танқидига йўлиқди. Демак, идиомалар махсус ургатишни махсус лугатлар тузишни талаб қилувчи, катта масала эканида шубҳа йўқдир. Бу ҳақда Ф. Энгельснинг лондонлик бир корреспондент англизча тилни яхши билмаслиги натижасида қилган хатоси ҳақидаги кўрсатмаси бу ерда жуда муҳимдир. У (таржимон) англизча „эшкакни но урин сувга ботирмоқ“ маъносидаги идиоматик таъбирнинг тил хусусиятини билмаслик натижасида қисқич бақа овлаш, деб бузган экан. Ф. Энгельс у таржимонни „ҳунарманд қисқичбақа овловчи“ деб атаган эди.¹ Идиоматик таъбирларни умумхалқ истеъмолда узлашган маъно турларига кўра қуйидаги хилларга айриш мумкин.

1. Айрим идиоматик таъбирлар умумхалқ тилида бир хилда бирор лексик маъно билан узлашгандир. Масалан, дунёни сув олиб кетса, тўпинга чиқмайди — бегам, ялқов, бепарво. Оғзинг қани деса, қулоғини кўрсатадиган — бўшанг, ландавур, иш билмас; туз сепмоқ — ачитмоқ. Тегирмонга тушса, бутун чиқадиган — эпчил, пухта, пишиқ, чаққон. Ун еридан пичоқ урсанг, бир еридан қон чиқмайдиган — утакетган бахил. Қулни ювиб қўлтиққа урмоқ — умид узмоқ. Кўзлари қинидан чиқиб кетмоқ — азобланмоқ. Кўзлари олма кесак термоқ — шошилмоқ, питилламоқ; кўзга сурма — (бунини жонли тилда кўзга тўтиё қилмоқ варианты ҳам бор) ҳурматламоқ. Пуч ёнгоққа қўйини тўлдирмоқ — тўлатмоқ — алдамоқ. Капалаги учиб кетмоқ — чўчимоқ. Кўзга чўп солмоқ — ҳийла ишлатмоқ. Арининг нинини бузмоқ — ташвиш қўзғомақ. Икки қулоқ билан эшитиб олимоқ — пухта тушинмоқ. Элак - элак қилмоқ ёки галвир қилиб юбормоқ — пухта текширмоқ. Боши осмонга етмоқ — шодланмоқ. Ҳар кимнинг оғзига тушиб кетмоқ — шуҳратланмоқ ва бошқалар. Бу хил бирор лексик маъно билан узлашган идиомалар тилда мавжуд сўзларнинг синонималари сифатида ўрин тутади, тилнинг лексик қатламини бойитувчи категорияси сифатида тил қурилишида алоҳида ўрин эгаллайди. Бу хил иборалар тилнинг лексик бойлигига катта ҳисса қўшади. Шу билан бирга образли иборалар сифатида умумхалқ тилига чуқур сингиган мазмундорлиги билан бу хил идиомалар ҳар хил сўз туркумлари ўрнида кела олади. Бизнинг кузатишларимизга

¹ Қаранг К. Маркс, Ф. Энгельс, Об искусстве, 1937 г. стр. 676.

кўра идиоматик таъбирлар, феъл, исм, сифат, равиш ва бошқа сўз туркумлари ўрнида келади. Масалан, феъл ўрнида қўлланган идиомалар: кўзи тўрт бўлмоқ-қаттиқ кутмоқ, қўл—оёғини узатмоқ—тинчимоқ, жигар-бағридан урмоқ—қаттиқ берилмоқ каби. Буларни ёзувчи ёки сўзловчилар ўтган замон, ҳозирги замон, келажак замон функциясида қўллайберадилар: Кўзи тўрт бўлибди—қаттиқ кутибди, кўзи тўрт бўлади—қаттиқ кутади, кутиб қолади каби. Идиоматик таъбирлар сифат функциясида келади: Ораларидан шамол ўтмайди (бу идиоманинг жонли тилда ораларидан қил ўтмайди варианты ҳам бор)—жуда яқин. Тегирмонга тушса бутун чиқадиған—пишиқ, пухта. Лави-лавига тегмаслик—чаққон сўзламоқ, сўзга усталик, тез сўзламоқ. Ерга урса, осмонга сачрайди—шўх. Илоннинг ёғини ялаган—айёр, кўшни кўрган ва бошқалар. Идиоматик таъбирлар исм ўрнида қўлланади: оёғ учида кўрсатиш—менсимаслик, назарга илмаслик (ясама от). Қўй оғзидан чўп олмаган (ёввош одам) қўшма от, қўл кучи билан кун кўрувчи (меҳнаткаш—исм), отга тептирмай итга қоптирмай—ихтиёт қилиб, авайлаб, ва бошқалар. Бу мисолларга кура ҳар бир идиоматик таъбир бирор сўз туркуми ўрнида келган. Аслида ҳар бир идиоматик таъбир ўзи қўлланган текст хусусиятига мувофиқ ҳар хил сўз туркуми ўрнида келиши ҳам мумкин. Масалан: „тепа сочини тикка қилишга урин йўқ эди“ гапидаги бирикма ғазабланди маъносиди, яъни ўтган замон феъл ўрнида келган. Тепа сочи тикка бўлиб кетар, гапида шу бирикма—хапа булар, хапа бўлса керак мазмунида бўлиб, келажак, гумон феъли маъносиди келган. Демак, умумхалқ тилида бирор лексик маъно билан ўзлашган идиомалар тилда бор сўз туркумлари қаторида гапда тутган ўрнига мувофиқ сўз туркумларига хос барча хусусиятларда улар билан тенг кела олади. Бирор лексик маъно билан ўзлашган идиоматик таъбирлар ҳар хил сўз туркумига хос хусусиятларда қўллангани каби бутун лексик хусусиятларга ҳам эгадир. Айрим идиомалар фақат конкрет бир маъно билан чекланса, бир турли идиомалар ҳар хил мавқеда ҳар хил маъноларда қўлланади. Масалан, „қош билан қовоқ орасида“ ибораси қатъий равишда фақат биргина маъно, яъни жуда яқин маънода ўзлашган бўлса, бармоқни тишламоқ ибораси ўрни билан ҳаёл сурмоқ, ўрни билан—ҳайрон қолмоқ, ўрни билан хафа бўлмоқ маъноларида қўлланиши мумкин. Бирор лексик маъно билан ўзлашган идиоматик таъбирлар ўзбек тилида шунча кўпки, жуда кичик маъно аттенкаларини англатиш учун ҳам янги-янги иборалар юзага келган. Масалан, шошилмоқ, ҳовлиқмоқ маъносиди бир неча хил (подадан олдин чанг чиқармоқ, кўзлари олма кесак термоқ,

тўйдан олдин карнай чалмоқ) идиоматик таъбирлари қўлланади. Аслида буларнинг ҳар қайсиси бир хилда шошилмоқ, ҳовлиқмоқ маъноларида қўлланган бўлса ҳам, сўнг уларнинг бири қайғули ҳолларга, иккинчиси шодлик вақтларига, баъзиси гап-сўзга, баъзиси иш ҳаракатига ҳосланиб қолгандир. Бу хил иборалар халқ жонли тилида энг кўп қўлланганилардир. Идиоматик иборалар адабий ва илмий асарларда кўпинча жумла мазмунида қўлланса, халқ тилида асосан лексик маънода қўлланади.

2. Идиомалар баъзан гап функциясида қўлланади. Масалан, *кўрпанга қараб оёқ узат* — ўз ҳолига муносиб иш қил демакдир. Гап функциясида қўлланганда ҳам у ҳар хил гап турлари сифатида қўлланади. Масалан, *юз уйлаб бир сўзла, ўн ўлчаб бир кес* — ҳар бир ишни пухта текшириб қил — буйруқ гап. *Кўзим учиб турувди* — ҳеч кутмаган эдим, истамаган эдим. *Асаканг кетадими* — ниманг кетади! Ҳеч нарсанг кетмайдику! *Сенга зарар қилмайди-ку* — ундов гап. *Қош қўяман деб куз чиқарди* — ишни урдасидан чиқа олмади (булишсиз дарак гап).

3. Айрим идиоматик таъбирлар кенг нутқ функциясига тенг туради. Масалан: *Оғзи қийшиқ бўлса ҳам, бойнинг ўғли гапирсин* — бу бирикма аввало синфий жамиятдаги қарама-қарши икки синфнинг тескари муносабатини англатади, яъни қоидага кўра гапирган гапи маъносиз бўлмаса, гапнинг тузи бўлмаса, ўзининг эси пастлиги билан гап гапиришни урдасидан чиқа олмаган кишининг гапидан ҳеч ким фойдаланмайди. Шунинг учун ундай киши гапирмаслиги, гапириб кишилар эъсасини қотирмаслиги керак бўлади. Яъни ундай кишининг гапи ҳеч кимга фойда бермаслиги билан бирга, унинг ёқимсиз гапи одамларга малол келтиради. Лекин бойлар ҳуқуқи шунчалик зўрки, агар киши бой боласи бўлса, унинг ақли бор-йўқлигининг, гап билмаслигининг зарари йўқ. Бой ўғли бўлгач, у ҳар қандай ёқимсиз қўлонса гапни ҳам гапиришга, уринсиз валдирай беришга ҳақли деган мазмунда бойлар синфига қарши ўткир кесатишдир. Шу билан бирга бу таъбир камбағал боласи ҳар қанча ширин сўз бўлса, мазмуни сўзлай олса ҳам, унинг гапиришига ҳақи йўқ деган қаттиқ шикоятдир. *Еки келини келганда кўр, сепини ёзганда кўр* таъбирининг маъноси келин ҳақида оғзаки сўзлар етарли эмас, уни бир — икки кўриш билан билиб бўлмайди. Одам учун энг асосий масала унинг ич сири — характерини билишга боғлиқдир. Бу эса келиб жойлашиб олгандан анча кейингина маълум бўлувчи масаладир. Бу иборанинг мазмуни нутқга тенгдир.

Идиоматик таъбир тузилиш жиҳатидан қуйидагича хилларга ажралади:

1. Икки сўздан: *Қуён бўлмоқ* — яширинмоқ; *енг шимармоқ* — киришмоқ; *ерга қаратмоқ* — уялтирмоқ; *тиш гичирлатмоқ* — аччиғланмоқ; *шоҳи синмоқ* — обрўсизланмоқ; *қовоқ солмоқ*, — хумраймоқ; *бармоғини тишламоқ* — ҳайрон қолмоқ, *асакаси кетадими, хўжа курсинга, тўрва қоқти, кўзга ургандек, ўйламай, шошқич. Қуллик-оёқлик, қули қисқалик, қули узунлик* ва бошқалар.

2. Уч сўздан: *тишни тишга қўймоқ* — чидамоқ; *юзни ерга қаратмоқ* — уялтирмоқ; *оёғ учида курсатмоқ* — менсимаслик; *боши тошдан бўлмоқ* — узоқ яшамоқ; *ултирган супасини санамаслик* — хом иш қилиш; *этагини қоқиб чиқиб кетмоқ* — халос бўлмоқ; *илоннинг ёғини ялаган* — уста; *оёғ ости қилмоқ* — хурламоқ; *юлдузни бенарвон урмоқ* — эпчиллик (баъзан манфий маънода ҳам қўлланади).

3. Тўрт сўздан: *Бири кўз, бири қош* — ҳаммаси муҳим; *тегирмонга тушса бутун чиқади* — иш билар, пишиқлик; *кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган* — камёб, таажжуб; *душман тегирмонига сув қўймоқ* — янглишмоқ, ҳар кимнинг оғзинга тушиб кетмоқ, машҳур бўлмоқ; *қўй оғзидан чўт олмаган* — ёввош, баъзан кесатик тарзида акс маънода қўлланади. Икки қулим сенинг ёқангда — сен жавобгарсан.

4. Беш сўздан: *Оғзинг қани деса қулоғини курсатадиган* — эпшанг; келини келганда кўр, сепини ёйганда кўр; етти кун уйласа, ёдига кирмас — ақлдан узоқ нарса. Уғридан қолганини полвин олди — фойдасиз иш қилди. Ақлсиз ҳаракат қилди... молини уғирлатган эди, аламига чидамай топилмасми деган хом умид билан вақт сарф қилиб, пул тулаб полвинга боққизди. Барибир зинн қилди. Ҳам вақт сарф қилиб овора бўлди, ҳам пули кетди.

Идиоматик таъбирларнинг юзага келиши ва уларнинг англашган умумий маъно элбатта тасодифий ҳодиса эмас, аксинча, у тилнинг тараққиёт қонунлари асосида ўз тарихига эгадир. Идиоматик таъбирларнинг бирор умумий маънони ифодалаши халқ тилига жуда кенг сингиб кетган, шунинг учун у халққа осон тушинилади ва жуда кўп қўлланади. Лекин улар этимологик жиҳатдан анча мураккабдир. Масалан, англашган маъно оттенкалари жиҳатидан ҳар хилдир. Баъзиларида умумий маъно иборанинг ҳамма сўзлари мазмунидан келиб чиққанлиги дарров сезилади. *Пуч ёнғоққа қўйини тўлатмоқ* каби. Баъзиларида қайси асосда келиб чиққанини у сўзлардан аниқлаш қийин. Масалан, *қули ювиб қулиққа урмоқ* каби. Бу ибора халқ тилида ҳаммага бир хилда умид узмоқ маъносига осон тушунилса ҳам, бу иборанинг тузилиш усули, халқ тилида у ёки бу маънода сингиш сабаби, анча қийин ва мураккабдир. Булар ҳаммаси

тарихий асосда текширишни талаб қилувчи мураккаб масаладир.

ИДИОМАТИК ТАЪБИРЛАР ТАРИХИЙ КАТЕГОРИЯДИР

Букув узбек тилида қўлланувчи идиоматик таъбирларнинг катта бир қисми бизга жуда қадимги даврдан етиб келган. XI аср ёзма ёдгорликлари устидаги кузатишларимиз идиоматик таъбирлар ўша даврлардаёқ мавжуд эканидан, бу лексик хусусият у давр тилининг савиясига мос соддалигидан дарак беради. Маҳмуд Кошғарий маълумотига кўра XI асрлардаёқ кўпгина мақоллар, идиомалар сифатида қўллана бошлаган эди. Масалан: *„излик бўлса эр уйдимас, ичлик бўлса от яғримас“*, *излик* (бир турли дори ўсимлик) бўлса одам улмайди, *жазлик* (отнинг эгари остидан қўйилувчи қат — қат наमत) бўлса от яғир булмайди, демакдир. Лекин бу мақол у даврдаёқ шу маъносидан эмас, балки ҳар бир иш олдида керагича ҳозирланиш зарур деган маънода қўлланар эди. *Тогиг ўқруқин эгмас, денгизиг қайғуқин букмас*, мақоли ҳам у даврда ўз лексик маъносидан эмас, катта ишни кичик нарса билан тузатиб булмайди деган маънода қўлланган. Кузоку узун бўлса илик куймас, мақолининг сўзма-сўз маъноси: косов узун бўлса қўл куймайди. Демак, бу сўз ошпоз — нонвойларга қаратилган, уларга хосдир. У ҳолда сўзлар ўз маъносидан қолади. Ҳолбуки Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра бу ибора у даврда ўғилқизи кўп булган одам роҳатда яшайди, деб изоҳлайди. Демак, бу мақолдаги сўзлар ўз маъносидан эмас, бошқа маъноларда қўлланган, бу гап бутунлай бошқа мазмундаги гапга кўчган. Айрим идиомалар бизга XI асрдан қисқариб етиб келган. Масалан, ҳозир узбек тилида актив қўлланувчи — *қуруқ сўз қулоққа ёқмас* ибораси XI асрда ҳам шу маънода қўлланган. Лекин у даврда бу ибора яна ҳам тўлиқ формада қуруқ қошиқ оғизга ёқмас, қуруқ сўз қулоққа ёқмас шаклида қўлланган. Маҳсуд Кошғарий айрим идиоматик таъбирларни у даврда икки вариантда қўлланганини кўрсатади. *„Кўп сукутга қуш қўнар, кераклик кишига сўз тегар“* ибораси *„ёғоч учиға ел тегар, кераклик кишига сўз тегар“* вариантда ҳам қўлланади.

Идиомаларни ишлатишда ёзувчилар роли каттадир. Улар баъзан қисқартиб, баъзан тўлиқ қўллайдилар, баъзан янги мазмунда баъзан тўғри маънода, баъзан кесатиш, тескари маънода қўллайдилар. Айниқса Навоий асарларида идиоматик ибораларни урганиш ғоят муҳимдир.

Маълумки, узбек тили тарихида улуғ шоир Алишер Навоийнинг хизмати хадсиз улуғ. Етуқ устод Абдураҳмон

Жомий сўзи билан айтганда: ўзбек тили бир вақтлар ортуқ даража камситилиб, унитилар даражага етган эди. Гегант шоир Алишер Навоий уни янгидан дунё саҳнасига кўтариб чиқди:

*Суханроки аз равнақ афтода буд
Бакунжи ҳавон рахт биниҳода буд
Ту (Навои) доди диғар бора ин обрўй
Қашиби бажавлон гаҳи гуфтуғўй¹.*

Ҳақиқатда ўзбек тилини жонлантиришда Алишер Навоий алоҳида жонбозлик кўрсатди. Уни камситувчиларга қарши узоқ вақт қаттиқ кураш олиб борди. Дастлаб Навоий бу тилда қатор юксак бадний асарлар яратиб намуналар берди. Бугина эмас у, бу тилнинг бойлигини, мукамаллигини исботлаш учун махсус илмий асар (Муҳокаматул луғатайн) ни ёзди. Бутун асарларида ўзбек тилининг бойлигини тўла намойиш қилиб кўрсатди. Бутун ҳаётида халқ манфаати соҳасида шоҳ асарлар яратган гуманист шоир халқ тил бойлигидан, жонли тил ибораларидан уста фойдаланди, шу билан адабий тил нормасини жонли тил ҳисобиغا бойитди. Бинобарин унинг асарларидаги халқ табириларини ўрганиш жуда муҳимдир. Навоий халқ тилида қўлланиб юрган идиомаларни айнан қўллаш билан бирга, баъзан шу иборанинг яна бошқа вариантда қўллаб янги идиомалар яратди. Масалан халқ тилида жуда тезлик маъносидаги *кўз юмуб очкунча* иборасидан шу иборанинг сўзларини олдин-кийин қўйиш билан жуда осон янги ибора яратди.

*Висоли кўз юмуб очкунча охир
Фироқи кўз очиб юмгунча охир*

Жонли тилда сўзга эътибор бермовчи киши ҳақида қўлланивчи *қулоққа пахта тиқмоқ* иборасини Навоий шу маънода фалакка нисбат бериб қўйидагича қуйлайди:

Чарх анжумдан қулоққа пахталар тиқти магар.

Иккинчи ерда шу иборани яна бошқа ўхшатишга фойдаланди.

Бир мамуқ тиққан қулоқдир ҳар ери марҳам била.

Бу ерда пахта ўрнида момуқ ишлатган, холос. Жонли тилда бирор нарсани хирс билан истамоқ мазмунидаги *кўз учмоқ* иборасини Навоий қўйидагича қўллаган:

Э Навоий курғали ҳардам учар уни кўзум

¹ Абдурахмон Жомий „Ҳафти авранг“ 498-стр. Тошкент., 1914. Яқовлев матбаси.

Қилмоқ, очилмоқ мазмундаги *лабини тишламоқ* ибораси Навоийда қуйидагича келган:

Боқиб ағёрға тишлар лабини ишвой бирла

Халқ тилида қаттиқ сиқилмоқ маъносида қўлланувчи *жони оғзига келмоқ* ибораси Навоийда қуйидагича қўлланган:

*Етти жон оғзига ким чиқмас ўйиндин ул хур
Чиқмаган жондин умид бу масалдур машхур.*

Халқ тилида умид узмоқ маъносидаги *қўл ювмоқ* ибораси, Навоий асарларида қуйидаги формаларда учрайди:

Навоий эмди ўзунгдин илик юким ўлгунг.

Бу мисолда умид уз буйруқ маъносида ишлатилган бўлса, қуйидаги мисраъда:

Ки майдин элни юб мен соғару паймонадим доғи.

Вазифани бажаришда нуқсон қилувчиларни камситиш учун халқ тилидаги *бурк ол деса бош олу*р ибораси Навоийда қуйидагича қўлланган:

*Бурк ол деса бош олу*р нақд ўрнида *жон олу*р.

Воқеа жуда маъқул бўлганини, манзур бўлганини англатиш мақсадида халқ тилида *тош кўнгуллар эриб кетди* ибораси Навоийда қуйидагича қўлланган:

*Тошдек кўнгули су бўлғой ханжари пулоди ҳам
Э кўнгул охингни дер сенки су айлар тошини.
Бошин киши йенгон илонни.
Эмди ким хармонга ўт тушти қолур му ёшурин.
Эй ки дерсин дайр пари хизматиға боғла бел.*

Хуллас, Навоий тилдаги бу хусусиятдан кенг фойдаланди. Тилни кўпгина янги бирикмалар билан бойитди. Масалан, *энгакка қўлни ўстун қилмоқ* — чарчамоқ, ҳаёлга чўймоқ; *тиш беркитмоқ* — қаттиқ уриymoқ, катта ишга киришмоқ; *қўлни, тилни ишга солмоқ* — ёзишга киришмоқ; баъзан акс мазмунда қарғиш маъносида қўлланади. *Бармоғини лабига қўймоқ* — хомушланмоқ; *турктоз қилмоқ* — чопмоқ; *юз сувини тўкмоқ*; обрўни туширмоқ; *кўси шавкат чалмоқ* — шуҳрат топмоқ ва бошқалар.

Навоий турли йўллар билан аъдбий тилни ривожлантирди, бойитди. Афсуски, Навоийдан сўнг тезликда ўзбек тилида яна сукунат ҳукм сурди. Хусусан XIX аср бошларида хон-бекларнинг тахт талашлари меҳнаткаш халқ бошига балолар ёғдирди. Ўзбек тили, айниқса, бу даврда оёғ ости бўлди. XIX асрнинг охирларида ўзбек тилида яна бир силжиш юз берди. Бу силжиш Ўрта Осиёнинг русияга

қўшилиши натижаси эди. Ўрта Осиёнинг русияга қўшилиши мамлакат ҳаётида катта прогрессив воқеа бўлди. Бу, мамлакатда уша шароит талабига мос, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий бурилиш яратди. Бу силжишни демократ шоир Фурқат, Муқимий каби халқимизнинг илғор фарзандлари ҳадсиз қувонч билан қарши олдилар. Бунини шоир Фурқат ўз асарларида тўла акс эттирди.

Шоир Фурқат мактаб ва маориф масаласида, телеграф ва музыка тўғрисида, рус аскарлари, рус баҳодирлари ва рус халқи тўғрисида махсус мадҳиялар ёзди. Айниқса шоирнинг халқ овозлиги учун курашаётган рус демократ шоирлари билан танишиши унга алоҳида таъсир кўрсатди. Улар билан танишиш шоирда халқчилик идеясини яна жўшқинлантирди. Шоирни чинакам халқпарвар шоир сифатида идея ва моҳияти жиҳатидан юксак шеърлар яратишга илҳомлантирди. У эксплуататор синфнинг жирканч башарасини очиб ташлади. Уларга қарши уткир нафратли ғазаллар ёзди:

*Эй Қўқон байнари сизлардек инсонларга туф!
Талтайтиб файтунда сургон давр-давромларга туф!*

Шу бирнеча сатрдангида иборат бўлган ғазалда санъаткор шоир Фурқат эксплуататор синфларнинг бутун хатти-ҳаракатларини равшан чизиб берган. Ҳеч кимни менсимай, мағрурланиб фойтунда юрувчи Хўқанд бойларининг кирди-корларини тўла фош қилган. Фурқатнинг асарлари улғур рус халқида бўлган илму фан ҳазинасини ўз халқига таништириш, ўз халқи фарзандларини илму фанни эгаллашга шоир бўлди. Фурқат халқ адабий завқини ҳам, халқнинг ижтимоий туйғуларини ҳам, халқ тилини ҳам ривожлантиришга катта йўл очди. Унинг асарлари ўзбек тилини ҳар томонлама бойитди. Шунинг учун унинг асарлари тилини ўрганиш тилшуносларнинг актуал вазифалари бўлиб қолди. Биз бу ерда унинг асарларидаги идиоматик иборалардан баъзи намуналар берамиз, холос.

Халқ тилида жон маъносида қўлланувчи бир қошиқ қон ибораси шундай учрайди:

*Фидодур бир қошиқ қоним йўлингда
Остониға тўкилса бир қошиқ қоним мани.*

Аёғига қўймоқ—ҳурмат қилмоқ.

Бош қўяр оёғига кўрса бустон ичра.

*Қўймағайму бош аёғига чалипо сувратинг
Қўймади кўзга аёғин нотовон кўнглим учун.*

Ниҳоятда хурсанд бўлмоқ маъносидаги *бош осмонга етмоқ.*

Бош фалакка еттию жон бирла миннатдорман.

Уялтирмоқ маъносидаги музтариб қилиб қўймоқ.

Музтариб қилиб қўйма яхшию ёмон ичра.

Қаттиқ сиқилмоқ маъносидаги жон оғзига келмоқ ибораси.

Келди ҳажр андухи бирдан оғзима жоним менинг.

Ортуқ даража ҳурмат қилмоқ маъносида юз суриб ўпмоқ.

Қайда курсам ноъли нақшини ўпарман юз суруб.

Фурқат асарларида халқ жонли тилида қўлланивчи идиоматик иборалар бениҳоят кўпдир. Шоир улардан алоҳида маҳорат билан фойдаланган.

Ўз замонасига нисбатан адабий ҳаракатда алоҳида бурилиш яратган демократ шоир тилда ҳам катта янгиликлар яратди. Тилни бойитди.

ЎЗБЕК ТИЛИДА ИККИ ВАРИАНТЛИК СЎЗЛАР ТАРИХИДАН

Ўзбек тилида Фотима, Абдулла, Шарофат, Шафоат каби исмларни тез-тез учратиб тураемиз. Булар ёзувда гарчи юқоридагидай ёзилса ҳам, бироқ жонли тилда Фоти, Абил, Шапат деб талаффуз қилинади. Тилимизда бундай сўзлар жуда кўп. Масалан: *чанг — чангал, шам — шағам, сал — сагал, айниқса — айниқсанги, осон — онсон, яланг — яланғоч, кичик — кичкина, катта — каттакон, юқа — юққа, тула — тўлиқ, чуқур — чўқур, ўргамчи — ўргумчак, кун — кундуз, қуччоқ — қўзичоқ, берк, бек — бекуғ, қамчи — қамчин, сулак — сулакай, сўнг — сўнгра, Бобо — бува, қизамиқ — қизилчи, ёнашмоқ — ёндошмоқ, човитка — чигиртка, қатқат — қават-қават, дастурхон — дастахон, суркалмак — суикалмак, пуч — пучак, чочуқ — чочқи, сари — сайин, кат — карават — қалават, қўрқув — қўрқинч, чекмай — чекмайин — чекмасдан, чугал — чигил, қарс — қарсак, соғ — соғлом* ва бошқалар. Ҳатто бир неча сўз биргина сўз ҳолида қисқаришга ҳам мисоллар кўп. Чунончи: *Қайдам* — ман қайдан билай; *мақасан* — нима қиласан; *мақоди* — нима қилади; *ашу* — ана шу ва бошқалар. Айрим сўзлар уч — тўрт вариантда ҳам қўлланади. Масалан: *Муҳаммад* сўзи айрим комбинацияда *ма* (Марасул), айрим комбинацияда *мат* (Маткарим) ва баъзан *мама* (Мамажон) каби шаклларда қўлланади. Айниқса бу хусусият отларда яна кенг тарқалган. *Муҳаррама* — *Муҳар*, *Ҳабиба* — *Ҳаби* ва бошқалар. Бу хусусият фақат ўзбек тилигагина хос бўлмасдан, балки ҳамма туркий тилларда ҳам умумий ҳодисадир. Масалан, *Абди-салом ака* — *асака* (қирғизча), *Муҳаммадқуб* — *матқуб* (хоразимча), *Исҳоқ ака* — *Исака* (қозоқча).

Хўш, юқорида кўрсатилган сўзларнинг қайси варианты тўғри?

Сўзларда тўлиқ ва қисқа вариантлик масаласи ўзининг жуда қадимий тарихига эгадир. XI аср ёзма ёдгорликларининг лексикаси устидаги кузатишларимиз бу масала ушадаврлардаёқ тилда ўрни тутган қонда эканлигини кўрсатади.

Масалан, Маҳмуд Қошғарийнинг „Девони луғоти турк“ ҳам-да Юсуф хос Ҳожибнинг „Қутодқу билик“ номли асарида *ут* сўзи *ут*, *урт* тарзида икки хил курсатилган.

Ут—олов. *Ут теса огиз куймас*. („Девони луғоти турк“, 1 том*).

Бу сўз шу асарнинг 13-бетида *урт* тарзида берилган: *урт*—олов.

Ут сўзи „Қутодқу билик“ да ҳам икки вариантда учрайди.

Тугордин булуколди урт так ёлин. Эсизга ут эрди, ёвузга юдуғ (ют, вабо). Бу сўз ҳозирги замон ўзбек тилида феъл формаларидагина *урт* ҳолида учраса ҳам (уртамоқ каби), от вазифасида бир хилда, фақат *ут* шаклидагина учрайди. Навоий асарларида от вазифасида асосан *ут* қўлланган. Шу билан бирга, бу сўз ора-сира *урт* ҳолида учрайди:

Шаҳду маю, таъь ила ҳаво турт.

Чун муштаил элди солдилар урт.

(Лайли ва Мажнундан).

Бу байтнинг мазмуни: майнинг закускаси, яъни қанд иссиқлиги (у вақтда закуска учун қанд тишланар экан), май (ичимлик) иссиқлиги, ичувчининг ўзидаги иссиқлик, ҳавонинг иссиқлиги—тўртови қўшилишгач *уртаб* юбордилар, *ут* чиқариб юбордилар.

Демак, ҳозир фақат *ут* шаклидагина қўлланивчи сўз Навоий асарларида ҳам икки вариантда қўлланган.

Бошқа бир мисолни олайдик. *Унг*—осон, қулай. Бу сўзни Маҳмуд Қошғарий *унғай* сўзининг қисқарган шаклидир, деб кўрсатган. *Кун* сўзи ҳам „Девони луғоти турк“ да *кун* ва *кундуз* шаклларида учрайди. Бу сўз „Қутодқу билик“ да ҳам икки вариантда қўлланган:

Туни-кундузи бул очиглиқ обуг

Севинчин утар кўр бу тун, кунлари

(321, 270-бетлар).

Бу хил қисқа ва тўлиқлик хусусиятни кўмакчи сўзларда ҳам учратамиз. Масалан, бирла сўзини Маҳмуд Қошғарий қуйидагича изоҳлайди. *Бирла*—*бирга* демакдир. *Ул менинг бирла борди* каби. Бунда „р“ ни тушириб, *била* тарзида қўллаш ҳодисасини ҳам кўрамиз.

„Қутодқу билик“ да ҳам ҳар икки вариант қўлланган:

Кўзи бирла қотилиб юриди бури.

Бу осги била булди элда татуғ.

Ҳозирги ўзбек тилида *алдоқ* шаклида қўлланивчи сўз Девонда *ал* шаклида берилган: *Ал*—ҳийлакор. *Овчи неча ал билса, айиғ анча йул билар.*

Алдоқчи маъносида „Кутодқу билик“да ҳам ал сўзи қўлланган:

Яна аячи бўлса қизил тулку так.

Бу хил икки вариантлик феълларда ҳам бор эди. *Санамоқ, қучоқлашмоқ, боғламоқ, енгиллатмоқ, ювинмоқ, уचाкишмоқ, тўқиллатмоқ, юқориламоқ* сўзлари моқ, *кучмоқ, енитмоқ, учашмоқ, қаммоқ, иққимоқ, юқмоқ* тарзида қўлланар эди. Масалан: *улук ул буни сан тирикка сама (санама).*

Тадим бор бу янгиг саса сўз узар (санаса).

Келар эрса дунд кўнгила бомаса (боғламаса).

Кучушти—эсонлашти юз-кюз улиб (қучоқлашти).

Усонма қатиглан юқингни енит (енгиллат).

Яна турди юнди (ювинди), тўнонди ориқ (тўн кийди).

Юзи кўрклик эрди, кўрур кўз қамар (қамлашар).

Учашма бу давлат билан сан ярат (учакишма)

Юриб борди ақру тўқиди қобур (туқиллатди).

Қути кунда ортти уру юқлади (юқорилади).

Бу хил мисоллардан жуда кўплаб келтириш мумкин эди. Лекин шу намуналарнинг ўзи ҳам бу лексик хусусият ҳақида баъзи бир мулоҳазалар айтишга имкон беради.

Тўлиқ ва қисқа вариантли сўзари дастлаб шаклий жиҳатдан бир неча хилларга айриш мумкин: қисқа ва тўлиқ вариантлик кўпинча бир бугинда, баъзан айрим ҳарфларда кўринади. Масалан, *ут — урт, урумчик — ургумчак, асурди — акс урби, чагон — чавгон* (бир хил ўюн), *бу — буг, ту — тук, юнди — ювинди, қамар — қамашар, ва бошқалар.*

Шуни айтиш керакки, сўзлардан 2 ҳарфининг тушиши характерлидир. Масалан, XI асрда 2 билан қўлланган қатор сўзлар бизга 2 сиз формада етиб келган.

Қалинг — қалин, қалқанг — қалқон, тиринок — тирноқ; тангсуқ — тансиқ, қоронғу — қоронғи, утунг — утин, ва бошқалар (Девони луғати туркдан).

Демак, сўздан 2 ҳарфининг тушиш ҳодисаси тил тараққиёти, товуш аъзоларининг талабига мувофиқ яна ҳам кенг тарқалган ҳодисадир. Навоий даврида бу сўзларнинг бир қисми: *тирноқ, қалқон, қалин* сўзларида 2 ҳарфи бутунлай тушиб қолган бўлса, *қоронғи, тонгсуқ* каби сўзларда баъзан қўлланар эди. Шуниси қизиқки, Навоий асарларида 2 қўлланган айрим сўзлардаги 2 ҳарфи ҳозирги тилимизда тушгандир:

Муганни тузиб чинка вазнида чанг.

Навочекки ҳай-ҳай уланг жон уланг

(Чордевондан).

Қиз тўйларида қўлланиладиган „ёр-ёр“ лардаги бу сўзда ҳозир 2 туширилиб, улан тарзида қўлланади.

Тулиқ ва қисқалиқ баъзан бугинда, баъзан бир неча бугинда ҳам учрайди: *ўнг—ўнғай. Қиз киши—қизғончиқ киши*. Бу ҳодиса баъзан бутун сўзда кўринади: ҳозирги тилда *бева* маъносида қўлланувчи *тул* сўзи XI асрда *туғсоқ* шаклида қўлланган. Ҳозирги тилимизда *туғсоқ* сўзи бутунлай қисқартирилган. Шу маънода фақат *тул* сўзининг ўзи қўлланади.

Шу билан бирга, шу хусусият асосан сўз охирида кўринса ҳам, баъзан сўзининг ўртасида ва баъзан сўзининг бош қисмида ҳам кўринади (*бақа—қурбақа* каба).

Қисқа ва тулиқ вариантлик хусусияти келиб чиқиш жиҳатидан ҳам турличадир. Маҳмуд Қошғарий изоҳларига кўра, айрим сўзларда бу хусусият жуда илгариги даврларга оид экани маълум.

Бу ҳодисанинг келиб чиқиши масаласи ҳар бир сўзининг ўз тарихига ва турли сабабларга боғлиқ булган жуда мураккаб ва махсус илмий текшириш ишидир. Лекин юқоридаги кўрсатилган мисоллардан ҳам айрим хулосалар чиқариш мумкин. Бир хил сўзларнинг янглиш формаси ўзлашиб кетиши натижасида улар қисқа ва тулиқ вариантда қўлланидиган бўлиб қолган. Масалан, ҳозирги тилимизда фақат *юқори* тарзида қўлланувчи бу сўз XI асрларда ёзилган бутун асарларда деярлик *юқ* тарзида учрайди. Масалан:

*Юриб борди акру тукўди қобуг
Қути кунда ортти уру юқлади (юқорилади).
Билик барла олам юқор юқлади*

(юқорига юқорилади).
(.Кутодқу биликдан).

Шуниси қизиқки, борди-ю, қадимги ёзма ёдгорликларда учрайдиган *юқ* сўзини ҳозирги замон тилида инкор маъносида қўлланувчи *йўқ* билан алмаштирилса, кўпол хато келиб чиқади. Масалан: *Тоғи бириничка, соғи юқ тиллар* (кутодқу биликдан). Мазмуни: уйланувчиларнинг баъзилари ҳушёр, ақли баландларни (ақли йўқларни эмас. — С. М.) истайдилар.

„Девони луғати турк“ да *юқори* сўзи (III том, 3-бетда) *юқ* тарзида берилган: *юқ ер* каби. Маълумки, бу сўз, ҳеч шубҳасиз, қадим замонларда ёзилган ҳамма асарларда ёлғиз *юқ* тарзида қўлланади. Фақат Қарши шаҳар аҳолисинга бу сўзни *юққори* тарзида қўллайди. Юқори тарзида қўлловчи баъзи лаҳжалар ҳам бор. Навоий асарларида бу сўз ёлғиз бир ердагина *юққори* тарзида қўлланган:

Уч қуйи. уч юққори қилди шитоб,

Бу сўзлар фарқининг сабаби аниқ, яъни юқори сўзининг бош келишик формаси *юқ* билан жуналиш келишигига аффикси

қару қушилиб, юққару формасини олган ва шу буйича бизга янглиш етиб келган. Демак, қандайдир шароитда бу янглиш форма ўзлашиб кетган экан.

Баъзан бу хусусиятнинг диалектал ва қўшни тиллар муносабати масаласига дахилли ҳодиса сифатида келиб чиққани маълум бўлади. Масалан, *қўчқор* сўзини Маҳмуд Қошғарий қуйидагича изоҳлайди: *қўч-қўчқор* ўғузчадир, асли *қўчқордир*. Демак, бу сўздан қисқа ва тўлиқ вариантлик уни диалектал фарқли қўллаш натижасида, яъни бу сўзнинг асли *қўчқор* бўлгани ҳолда ўғузлар *қўч* тарзида қисқартиб қўллашларидан келиб чиққандир.

Пўсуқ — бир дарахтнинг пўстлоғи, асли пўсдир. *Пўсуқ* сўзи ҳозир ўзбек тилида ҳам, тожик тилида ҳам пўс ҳолида қўлланади. Демак, бу қисқа ва тўлиқ вариантликда диалектик ва қўшни тиллар алоқаси ҳам таъсир қилар экан. Чунинчи, Навоий асарларида кўпгина арабча ва тожикча сўзларнинг қисқартиб қўлланиши шуни исботлайди. Чордевондан мисоллар келтирамиз.

Лекин ўрнида *лек: Элга шараф бўлмади жоҳу насаб, Лек (лекин) шараф келди ҳаёт у адаб.*

Агар ўрнида *ар: (Яхшилик ар (агар) айламасанг иш чоғи).*

Кошки ўрнида *кош: (Кош (кошки) тигин танимга сурса эди).*

Хуршид — қуёш ўрнида — *шид: (Дол улди санини шийд (хуршид) янглиғ).*

Жамшид ўрнида *жам: (Соғинурмен жоми жам (Жамшид) сингон сафолингни кўриб) қўлланилади.*

Навоий асарларида сўзларнинг бундай икки вариантда қўлланишига мисол жуда кўпдир.

Ишқ кунглимини шийр айлар-у, кўздин суворир.

Мазмуни: севги дардида кўнглим пора-пора-ю, кўзимдан ёш тинимсиз оқади. Тўғрироғи: ишқ гавдамда деҳқончилик қилаётир, кўнглимни шудгор қилиб, кўз ёшим билан суғормоқда. Бу байтда А. Навоий *шудгор* сўзини *шиёр* шаклида, *суғориб* сўзини *сувориб* тарзида қўллаган.

Демак, қисқа ва тўлиқлик баъзан диалектал хусусиятнинг ҳам англатади. Ўзбекча *асурди* сўзининг *акс урди* тарзида ўзлашиб кетиши ўзбекча *асурди* вариантини арабча *акс урди* маъносигаги *атс* сўзи билан алиштириш натижасида келиб чиққандир. *Бугдой* сўзининг айрим лаҳжаларда *будой* тарзида қўлланиши каби лаҳжавий ҳолатларга ҳам бу хусусиятнинг таъсири бор. Масалан: *тук, буғ* сўзларининг асли *ту, бу* эканини Маҳмуд Қошғарий қуйидагича изоҳлайди:

Бу — буг, (Ошич буги — қозон буги)

Ту — тук, соч. (Бир ту соч — бир тук соч, сочининг бир туки).

Бу сўзларнинг шу хил талаффузи фақат айрим кичик лаҳжалардагина қолган бўлмаса, асосан ўзбек тилида буг, тук ҳолидагина қўлланади.

Сўзларда қисқа тулиқлилиқ айрим сўзларда сўз маъноси аниқсизланиши натижасида янги маънога кўчиши ҳам мумкин. Масалан, ҳозирги замон ўзбек тилида соғин сўзи икки маънода қўлланилади:

1) соғинмоқ — *куришни истамоқ*, 2) соғин сигир. XI асрда бу сўз шу маънолар билан бирга, *ҳисобга олмақ*, *фараз қилмоқ* маъноларида ҳам қўлланар эди.

Кўринадики, сўзларнинг қисқа ва тулиқлилиқ хусусиятини аниқлаш сўзларнинг генезиси, этимологик моҳияти, сўзлардаги диалектал хусусиятини ва бошқа қатор масалаларни очиб бериш аҳамиятига эга бўлиб, лексика тарихида жуда муҳим хусусият бўлса, бундан хабарсизлик сўзларни изоҳлашда айрим хатоларга олиб келади. Фикримизнинг исботи учун битта мисол келтирамиз.

„Девони луғати турк“ таржимаси устида ишлаган таржимонлар Броккельман ва Босим Аталойлар баъзи сўзларни нотўғри талқин қилдилар. Бу эса, уларнинг сўзлардаги тўлиқ ва қисқа вариантлилиқ хусусиятини фарқ қила олмасликлари билан боғлиқдир. Масалан, асарнинг биринчи том, 279-бетида берилган *там* сўзини Броккельман *том* — *девор* деб изоҳлаган. Иккинчи таржимон Босим Аталойнинг фикрича, Броккельманнинг *там* сўзини девор деб таржима қилиши тўғри эмиш, *там* сўзини *латти* феълнинг ўтимили феъл тарзида изоҳлаш хато эмиш. Демак, таржимон Броккельман бу сўз устида битта хато қилган бўлса, иккинчи таржимон икки хил хатога йўл қўйган.

Таржимонларнинг бу сўзни бузиб таржима қилганликларининг сабаби шуки, улар *там* сўзи ҳозир ўзбек тилида қўлланивчи *тамба* сўзининг у даврдаги қисқарган варианты эканини билмаган ва умуман сўзлардаги тўлиқ ва қисқа вариантлилиқни ҳисобга олмаганлар.

Хуллас, XI аср лексикаси устидаги кузатишларимиз сўзларда тўлиқ ва қисқа вариантлилиқ тилда жуда эски ҳодиса эканидан, у турли кўринишларга бой эканидан, бу хусусиятни ўрганиш бир қанча сўзлар этимологиясини аниқлашга ёрдам бериши мумкинлигидан дарак беради. Кўп тилшунослар ўз ишларида бу муҳим лексик хусусиятга эътибор бермай келдилар. Луғат китобларини тузувчилар луғатларда ўзбек тилидаги бундай икки вариантли сўзлар ҳақида эслатиб ўтишлари зарур.

Сўзлар

МУНДАРИЖА

Кириш	5
-----------------	---

1 бўлим

Морфология

От	17
Сифат	44
Сифатдош	48
Рағиб	81
Рағибдош	59
Сон	61
Оймош	67
Феъл	77
Кўмакчилар	119
Боғдовчилар	122
Юктамалар	125
Ундовлар	127

II бўлим

Лексика

1. XI аср ёзма ёдгорликларида ўзбек тили дугат састави	133
2. Ўзбек тили дугат саставининг шаклланиш тарихи ҳақида	150
а). XI аср тилида неологизм	152
б). XI аср тилида қўшни халқлар сўзлари	155
3. Сўз маъноси тилда умумхалқ тажрибаси асосида тадрижий тараққий этувчи ҳодисалир	160
4. Архаик сўзлар тарихидан	180
5. Синонимлар ва уларнинг тарихи ҳақида	188
6. Антоним сўзлар	197
7. Диалектал лексика тарихи	202
8. Тақлидий сўзлар ва улар тарихи ҳақида	210
9. Метафеза сўзлар ва улар тарихи ҳақида	219
11. Идиоматик таъбирлар ва улар тарихи ҳақида	222
12. Ўзбек тилида янги вариантли сўзлар ва улар тарихи ҳақида	234

МУҲИМ ТУЗАТИШЛАР

Бет	Қатор		Босилган	Ўқилиши керак
	юқоридан	пастандан		
4	15—16	—	омонизм	омонимизм
55	15	—	мисаръдаги	мисраъдаги
62	15	—	Навой	Навой
77	4	—	фаълининг	феъалининг
81	11	—	Дарёда	Дарёдай
103	20	—	масолдаги	мисолдаги
115	21	—	имзоҳ-	изоҳ-
118	—	8	билан	билан
149	14	—	китмоқ	кетмоқ
181	9	—	охир;	охур;
209	—	19	айрам	айрим
229	—	12	Маҳсуд	Маҳмуд
236	—	21	урби, чагон-чавгон	урди, чзгон-чавгон